

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У КРАЇНСЬКА М О В А

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

3 (75) 2020

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Павло ГРИЦЕНКО
Заступник головного редактора	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Відповідальний секретар	Оксана ЯЦЕВСЬКА
Світлана БИБИК	Ганна МАРТИНОВА
Петро БІЛОУСЕНКО	Віктор МОЙСІЄНКО
Катерина ГЛУХОВЦЕВА	Марина НАВАЛЬНА
Ніна ГОРГОЛЮК	Іван САБАДОШ
Василь ГРЕЩУК	Мар'ян СКАБ
Андрій ДАНИЛЕНКО	Світлана СОКОЛОВА
Світлана ЄРМОЛЕНКО	Микола СТЕПАНЕНКО
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА	Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Андрій КОЛЕСНИКОВ	Марія ЧІЖМАРОВА
Мирослава МАМИЧ	Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

сайт: ukrmoiva.iul-nasu.org.ua

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 7 від 02.07.2020 р.*

Редагування

Лілія Петренко

Комп'ютерне верстання

Наталія Яременко

Підписано до друку 25.11.20. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 11,90. Обл.-вид. арк. 10,87. Тираж 213 прим. Зам. ?61??.

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано
ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01004

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

© Інститут української мови НАН України, 2020

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.003>
УДК 811.161.2'0'373.611

П.І. БІЛОУСЕНКО, доктор філологічних наук,
професор, провідний науковий співробітник відділу
історії української мови та ономастики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: pbilousenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3794-1037>

ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНІ ТИПИ НУЛЬСУФІКСАЛЬНИХ ІМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI–XIII ст. (ДЕРИВАТИ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ)

*Розкрито походження праслов'янських дериватів, утворених за допомогою тематичних суфіксів (голосних *а, *б, *і, *й), первинне значення яких було втрачене. З'ясовано, що ці матеріально виражені суфікси в праслов'янській мові поєднували в собі дві функції: словотвірну і флексійну, що дало підстави їх називати суфіксами-флексіями або протонульсуфіксальними формантами. Дібрані деривати із перших писемних пам'яток української мови та лексикографічних праць, що відображають лексику цього періоду, мають загальне словотвірне значення «носій процесуальної ознаки» або «опредметнена дія або стан». Здійснено опис лексико-словотвірних типів нульсуфіксальних девербативів чоловічого роду в давньоруськоукраїнській мові XI–XIII ст. Дериватологічний аналіз показав, що нульсуфіксальне творення іменників чоловічого роду в давньоруськоукраїнській мові було звичним явищем, що заклало потужну основу для подальшої активізації нульового форманта в іменниковій деривації.*

Ключові слова: історія нульсуфіксальної деривації, протонульсуфіксальні форманти, загальне словотвірне значення, лексико-словотвірні типи, носій процесуальної ознаки, предметна дія або стан.

Історія формування афіксальної словотвірної системи українського іменника може бути досліджена на основі докладного опису окремих фрагментів цієї системи — історії творення похідних слів за допомогою всіх формантів. Матеріально виражені іменникові афікси в діахронному аспекті досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні мовознавці. Однак у розвідках з історичного творення українського іменника нульсуфіксальні похідні здебільшого випадали з розгляду, оскільки поняття нульсуфіксального

Цитування: Білоусенко П.І. Лексико-словотвірні типи нульсуфіксальних іменників в українській мові XI–XIII ст. (деривати чоловічого роду). *Українська мова*. 2020. № 3 (75). С. 3–17. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.003>

творення було сформоване лише в 50-х рр., а термін утвердився в українській дериватології на початку 80-х рр. XX ст. Тим часом, як показали попередні дослідження, творення українського іменника сучасної української мови [2: 18—19], нульсуфіксальні субстантиви — це досить вагомий фрагмент української лексики, цим способом твориться велика кількість іменників із широкою гамою лексико-словотвірних значень.

Нульсуфіксальне творення іменників справдана не було притаманне системі слов'янського словотворення, нульові словотворчі засоби української мови виникли на основі матеріально виражених тематичних суфіксів індоєвропейського періоду, а тому іменники розгляданого типу творення спочатку мали у своїй структурі кореневу, суфіксальну і флексійну морфему: *бѣгъ* (**bĕg-ǫ-s*), *ходъ* (**chod-ǫ-s*) тощо [див. 7 II: 86; 5: 38]. Такі іменники належали до тематичних суфіксальних похідних, голосні **a*, **ǫ*, **i*, **ǫ* спочатку були засобом іменникового словотворення, первинне значення яких зараз уже не відновлюється [6: 193]. Тематичний суфікс поступово втрачає своє словотвірне значення [9: 12—13], згодом він повністю поглинувся флексією.

Значний вплив на подальшу долю цих імен справило встановлення ними відношень із дієсловами [3: 171], що активізувало словотвірну здатність у праслов'янській мові деяких континуантів згаданих суфіксів: *-a* (<**-a*), *-ъ* (<**-o*) і почасти *-ь* (<**-i*). Паралельно від одних і тих же кореневих основ могли утворюватися ітеративні й каузативні дієслова на *-iti*. Отже, при іменниках типу *brodъ* існували дієслова типу *broditi*. І якщо на більш ранніх етапах вони перебували в паратактичних словотвірних відношеннях, то в праслов'янській мові іменники почали сприйматися похідними від дієслів, що стало поштовхом для творення нових девербативів [8: 59]. Відповідні матеріально виражені суфікси в праслов'янській мові мали специфічний характер, вони поєднували в собі дві функції: словотвірну і флексійну, тобто виконували роль дериваційних формантів і одночасно вказували на належність дериватів до відповідного типу відмінювання. Це дало підстави назвати їх суфіксами-флексіями або протонульсуфіксальними формантами. Двофункційність була рисою, яка суттєво відрізняла структури з нульовим суфіксом від дериватів з матеріально вираженим формантом.

Подальші загальномовні зміни (фонетичні, морфологічні) спричинили втрату матеріального показника похідності, при цьому збереглися структурні й семантичні зв'язки твірних і похідних утворень. Донедавна такі структури називали кореневими іменами — «безсуфіксними іменами різних типів основ» [1: 15—71], безсуфіксними похідними їх називають і укладачі Етимологічного словника слов'янських мов (Праслов'янський лексичний фонд). На початку 80-х рр. XX ст. згадані деривати почали відносити до нульсуфіксальних дериватів [4: 62—75]. З огляду на це доцільно розглядати їх за родами. Мета статті — здійснити опис лексико-словотвірних типів нульсуфіксальних девербативів чоловічого роду в давньоруськоукраїнській мові XI—XIII ст.

1. Девербативи із загальним словотвірним значенням ‘носій процесуальної ознаки’.

1.1. Назв осіб-виконавців дії за сталим чи тимчасовим заняттям або за професією у давньоруськоукраїнський період були представлені порівняно невеликою кількістю номенів. Напр.: **пророкъ** (1076 СДЯ VII: 137) ‘проповідник’; **слы приидоша** (XI/XIII—XIV ХА: 562) ‘посол’ (*слати* ‘посилати, направляти’), пор. **посълъ** (1118/бл. 1425 СДЯ VII: 324) ‘посол, представник довіреної особи якогось правителя’; **приидоша къ нему послы** (80-і XIII ЖАН: 29) (*посълати*); **Гавиниеви сторожи** (XI/XVI ИФ: 182); **невозможно безъ вожа добра ... испытати и видѣти всѣхъ святыхъ мѣст** (1106—1108/XV ХД: 2); **повиноутиса вожемъ вашимъ** (106) ‘предводитель’; **поваръ же Глѣбовъ** (1118 ПВЛ: 136) від, очевидно, прасл. *rovariti*, пор. чеське *rovariti* ‘поварити’, латиське *rovarit* ‘те саме’, *rovarnica* ‘кухарка’; **послухъ** (1118/1377 СДЯ VII: 250) ‘свідок, очевидець, той, що засвідчує підтверджує щось, тобто, той, хто чув’, **Богъ послухъ есть** (64) (*послуховати* ‘свідчити’); **наставъ** (XII/XIV СДЯ V: 200); ‘наставник, учитель’ (XI); **приставъ** (1300 СДЯ VIII: 575) ‘особа, призначена для охорони чи супроводу когось’ (*приставляти* ‘ставити, призначати’) та ін.

1.2. Кількість назв осіб-носіїв процесуальної ознаки, що визначає їхню, поведінку, погляди, соціальний стан, родинні стосунки тощо, порівняно з попередньою групою у давньоруськоукраїнський період була дещо більшою. Напр.: **пророци ѿ христовѣ пришествии повѣдаж** (1035—1050 ІлСл: 79) ‘проповідник’ (*проречи, прореку* ‘передбачити, передректи’); **лъжь (ложь)** (1057 СлРЯ VIII: 276) ‘обманщик’; **спасъ** (1057 СлРЯ VIII: 276) ‘спаситель, рятівник’; новгородське **смърде** (др. пол. XI НГБ: № 512) ‘селянин, мужик’ (*смърдети* ‘погано пахнути’); **заступъ** (1280 СДЯ III: 308) ‘захисник, заступник’; **отрокъ** (XI/XIII—XIV СДЯ VI: 208) ‘хлопчик, підліток’ ‘молодший член дружини’ (XII), ‘слуга, працівник’ (1076), ‘служитель, працівник при посадових особах’ (XI — поч. XII), **отроци и вельможъ Александрови раздѣлиша цр(с)твиє** (XI/XIII—XIV ХА: 9) ‘слуга, раб’ (*отъречи, отърекоу*); **воевода** Божій (1106—1108 ХД: 25); **слуга** (1118 Ср III: 423) (*слуговати, служити*); цей іменник у XI—XIII ст. належав до чоловічого роду, а відповідник жіночого роду мав форму *служница* (XI Ср: 431); **изворогъ** (1118/1377: 477) ‘знедолений’ (*извъргати* ‘виганяти’); **сватъ** мой (к. XII/бл.1425 ЛК: 697); **[О] же закоупъ бѣжить ѿт господы** (сп. 1282 ПР: 127) ‘особа, що відпрацьовує борг’; **предвожа** (1296 СДЯ VIII: 85) ‘ватажок’, **предтеча** (1284 XI/XIV СДЯ VIII: 119) ‘попередник, провісник’ та ін.

У досліджених пам’ятках XI—XIII ст. знаходимо й кілька назв суб’єктів дії як збірного поняття, напр.: (XI/XIII—XIV ХА: 219); **народъ иерусалимскы** (XI/XV ХА: 219); **родъ единъ** (1118/бл.1425 ПВЛ: 5); **полонъ** (1118/1377 СДЯ VII: 91) ‘полонені’, *полонити* ‘взяти в полон, полонити, підкорити’; **загонъ** (XIII—XIV СДЯ III: 29) ‘військовий підрозділ, що знаходиться в засаді’.

1.3. У пам’ятках XI—XIII ст. задокументовано кілька атрибутивних назв тварин, напр.: *Тогда же Оугре на фарехъ и на скокохъ играхуть на ЕАро-*

славли дворъ (к. XII/бл.1425 ЛК: 416) ‘скакун, кінь’. Сюди, ймовірно, належить і *подпряжь* (1073 СлРЯ XVI: 43) ‘запряжна худоба’. Такого ж типу назва півня *кокоть* (XI/XV СлРЯ VII: 230), що походить від звуконаслідувального праслов’янського кореня **kokotati* (Пр I: 331). Задокументована й назва рослини: *садъ* (1073 Ср III: 241) ‘рослина, дерево’.

Значно ширше (за загальною кількістю дериватів і за числом лексико-словотвірних груп) нульсуфіксація представлена в словотвірному полі неживих предметів. Ці іменники можуть називати явища природи, природні об’єкти, а також предмети, пов’язані з діяльністю людини. У досліджених джерелах вони представлені кількома лексико-словотвірними типами.

1.4. Назв явищ природи, стихійних лих у пам’ятках XI—XIII ст. фіксується небагато: *морозъ* (1076 СДЯ V: 24) пов’язане чергуванням голосних з *мерзкий, мерзнуть* (Ф II: 656) прасл. **morzъ* із **myrzi* ‘мерзнути’ (ЕСУМ III: 515); *троу(с) велии* (XI/XIII—XIV ХА: 4) ‘землетрус’; *бы(с) потопъ на земли* (54); *Смъркъ = сморкъ = смерчь* (сп. XII Ср: III 447) ‘смерч, хмара’; *оуже бо баше к заморозу* (к. XII/бл.1425 ЛК: 458) ‘заморозки’; *пожар* (к. XII/бл.1425 СлРЯ XVI: 94); *поводъ* (к. XII/бл.1425 СДЯ VI: 472) ‘повінь’; *мракъ* (к. XII СДЯ V: 30) ‘морок, темнота’, пов’язано чергуванням голосних з *меркнутъ, мерцать* (Ф II: 657), прасл. **myrkъ* ‘морок, туман, хмара’ < **myrknoti* (ЕСУМ III: 516). Це старослов’янське запозичення на д-р-укр ґрунті маємо *змъркнути* ‘померкнути, стемніти’; *варъ* (XIII СДЯ I: 374) ‘спека’; *моръ* (к. XIII/1377 СДЯ V: 25) ‘мор’ *морити* та ін.

1.5. Група нульсуфіксальних найменувань природних об’єктів, ділянок землі, поверхонь, їхніх меж тощо бере свій початок із давніх часів. У давньоруськоукраїнській мові XI—XIII ст. девербативів із таким лексико-словотвірним значенням було декілька: *потокъ* (1076 СДЯ VII: 342) ‘потік, струмок, джерело’, *потечи* ‘потекти’; *облакъ* (Ср I: 516) ‘хмара’, це давнє утворення із префікса *ob-* і дієслова **velkti* ‘волокти, тягти’ (Черных I: 586, ЕСУМ IV: 135), тобто із **obvelkti* на давньоруськоукраїнському мовному ґрунті, певне, втратило зв’язок із мотивувальним дієсловом, проте у пам’ятках цього періоду документується повноголосне *оболокъ* (1230 СДЯ V: 517) ‘хмара’; *объходъ* (XI/XIII—XIV СДЯ V: 565) ‘острів’; *объходити* ‘обходити; оточувати, розташовуватися навколо’; *проровъ* (1118 СДЯ VII: 137) ‘промоїна, проток’; *прогонъ* (до 1147 Ср III: 1519) ‘дорога, прохід’.

1.6. Низка девербативів, що позначали локативи за функційною дією, була сформована вже в давньоруськоукраїнський період. Напр.: *преходъ* (1076 СДЯ VIII: 329) ‘перехід, місце переправи’, пор. повноголосне *переходъ* (к. XII/бл.1425 СДЯ VI: 378) ‘хід між двома будовами’; *исходъ* (1076 СлРЯ VI: 345) ‘місце виходу’; *вхо(д) творахоу* (XI/XIII—XIV ХА: 24); *до перевоза снидоша* (517); *выходъ* (XI/XVI СлРЯ III: 271); *оувозъ Боричевъ* (1118 ПВЛ: 9) (*въвозити*); *прогонъ* (до 1147 Ср III: 1519) ‘дорога, прохід’; *погостъ* (1118/1377 СДЯ VI: 484) ‘садиба, місце тимчасового перебування князя при об’їзді земель’, ‘велике село; центр сільської общини’ (к. XIII/1377 СДЯ VI: 488), *погостити* ‘прийняти когось, дати тимчасовий приют’; *оболость* (XII СДЯ V: 517) ‘епархія, область, на яку поширюється влада

єпископа', однокореневий іменник *область*, утворений із *ob-* і **volstь* (Ф III: 102), точніше, від **obvoldati* > **obvoldtь* > **obvolstь*. Про старослов'янський характер цього слова свідчить неповноголосне сполучення *ла* (Черных I: 586), яке структурно й семантично співвідноситься з нечасто вживаним дієсловом *области* 'володіти, владарювати' (СДЯ V: 489), власне український дериват мотивувався, імовірно, незафіксованим **оболосту*; *оплотъ* (XII/XIV СДЯ VI: 140) 'загорожене місце'; *огородъ* (к. XII/1377 СДЯ VI: 77) *огородити* 'обгородити, загородити'; *переходъ* (к. XII/бл.1425 СДЯ VI: 378) 'прохід між двома будовами'; *садъ* (к. XII/бл.1425 ЛК: 1184) 'пристань, місце висадки на річці'. Сюди також *исадъ* (Там само: 390) 'пристань, місце висадки на річці', певне, від *исадити* 'висадити'. Останній іменник пізніші переписувачі неправомірно розуміли як *насадъ* 'вид судна' (див. Радзівіловський список літопису, рукопис Московської духовної академії), пор.: *Видѣвъ брата изнемагающа. и Болгаре выслалиса баху к нему с миромъ. поиде оупать къ исадомъ. и ту на исадѣ(х) Бъ под Изаслава. и вложиша и в лодью.* Таке ж тлумачення цього слова подано в СДЯ (IV: 166); *пристанъ* (XII—XIII СДЯ VIII: 579) 'притулок'; *предѣлъ* (1284 СДЯ VIII: 126) 'кордон, рубіж, область'; *проходъ* (1284 СДЯ VII: 258) 'прохід'; *и сташа ... на бродоу* (к. XIII/бл.1425 ЛГВ: 742); *переводъ* (к. XIII/1377 СДЯ VI: 366) 'перекладина'; 'переправа, місце, де переправляються на другий берег' (1096) та ін.

1.7. У давньоукраїнській мові XI—XIII ст. кількісно група назв споруд, об'єктів різноманітного призначення та їхніх елементів серед назв предметів була однією з найбільших. Напр.: *пороубъ* (1036 СДЯ VII: 223) 'тюрма, темниця', *пороубити* 'посадити до в'язниці'; *възлезь к притвороу* (60-і XI УС: 127) 'критий хід, галерея, сіни храму' (*притворити* 'приробити, влаштувати на додаток до чогось'; пор. *притворъ* (XII СДЯ VIII: 603) 'задня частина церковної будови, у якій перебували ті, що каються, язичники та іновірці, допущені до слухання Святого письма'; 'церковне подвір'я, що примикає до церковної споруди і включає споруди різного призначення' (1284), 'частина церкви з окремим вітарем' (XI/XIV); *оградъ* (1076 СДЯ VI: 79) 'сад, город', 'загорожене місце' (XII), 'загін' (1284); *кровъ* (1076 СДЯ IV: 299) 'дах'; *покровъ* (1076 СДЯ VII: 52) 'покрівля, дах; прикриття, схованка', перен. 'захист; захисник', співвідносне з *покривати*; *помостъ* (XI/XIII—XIV СДЯ VII: 137) 'кам'яне чи дерев'яне покриття'; *подбой* (XI СлРЯ XV: 223) 'лутка'; *каменымъ оградомъ сию окроужи* (XI/XIII—XIV ХА: 142); *позлати ... помостъ* (139) 'підлога' (*помостити* 'вистлати, вимостити'); *късевиш въ црквнѣмъ свѣдании створъ проиде* (232) *подпоръ* (XI/XV СлРЯ XVI: 41) 'підпора'; *подбой* (XI СлРЯ XV: 223) 'лутка'; *насъпъ церковный* (1106—1108/XV ХД: 16) 'насип, основа' (*насъпати*); *гробъ* (1113/1496 СлРЯ IV: 137) (*грести, гребу* 'хоронити'); *оплотъ* (XII/XIV СДЯ VI: 140) 'огорожа, пліт', (XI/XIV) *оплѣтати* (XI/XIV) 'обплітати, обвивати'; *плотъ* (к. XII/1377 СДЯ VI: 433) 'огорожа, пліт, паркан' *плести* 'плести, сплітати'; *огородъ* (к. XII/1377 СДЯ VI: 77) *огородити* 'огородити, загородити'; *преградъ* (к. XII СДЯ VIII: 52) 'огорожа, стіна';

преводъ (к. XII СДЯ VIII: 35) ‘арка’, *преводити* ‘направляти’; **погребъ** (к. XII/1377 СДЯ VI: 490) ‘погріб; темниця, тюрма’, *погребти* ‘поховати’; **плоть** (к. XII/1377 СДЯ VI: 433) ‘огорожа, пліт, паркан’ *плести* ‘плести, сплітати’; **прикровъ** (к. XII СДЯ VIII: 462) ‘покриття, покрив’; *выше Заруба* (к. XII/бл.1425 ЛК: 440); **острогъ** зажгоша (457) ‘частокіл’ (*острогати*), пор. **острогъ** (к. XIII бл.1425 СДЯ VI: 190) ‘частокіл, огорожа із кілків, зовнішнє окруженє (1118/бл.1425) укріплення міста’, *острожитися* ‘обгородити, оточити свій табір частоколом’; **прилѣнь** (1259 СДЯ VIII: 498) ‘архітектурна прикраса’ (*прилѣнити* ‘приліпити, прикрасити’); **преклад** (1284 СДЯ VIII:172) ‘перекладаина, балка’; **прозоръ** (1284 СДЯ VII: 54) ‘вікно; відкритий вигляд на щось’; ‘здатність передбачити’ (1282) (*прозьрити прозьрѣти*).

1.8. У досліджений період сформованою була група найменувань інструментів, механізмів, пристосувань для виконання дії. Напр.: *столпома ... съ затворы* (XI/XIII—XIV ХА: 116) ‘засув, пристосування для запирання’; *завертом отвараше* (257); *заворъ* (XI/XIII—XIV СлРЯ V: 167) ‘засув, запор’; *вложити рубль въ уста* (1118 ПВЛ: 178) ‘відрубок, кляп’; **замѣкъ** (XII СДЯ III: 325); **мячь** (XII/XV СлРЯ IX: 353) ‘мяч гральний; перен. безладний натовп’, співвідносне з *мячити* (*мягчити*) ‘робити м’яким’; **завѣсь** (1284 СДЯ III: 290); **перевѣсь** (1285—1291 СДЯ VI: 367) ‘сітка для ловлення птахів’; **порокъ** (к. XIII СДЯ VII: 221) ‘пристосування для метання каміння, стінопробивне знаряддя’ тощо.

У цій групі найменувань маємо кілька дериватів, що позначають засоби пересування: **возъ** (XI/XIV СДЯ I: 460) ‘віз’; **повозъ везуть** (1118 ПВЛ: 84) ‘підвода’ (*повезти*); *и ста ... в насадѣ* (135); **насадъ** (к. XIII/бл.1425 СДЯ V: 188) ‘вид судна’ (від *на* і *садить* (Ф III: 47)); А за **строугъ гривна** (сп. 1282 ПР: 67) ‘човен, судно’ від *строугати*. Пор. новгородське **плоть** (XII НГБ: №115).

1.9. У давні часи була започаткована лексико-словотвірна група на позначення одягу, взуття, його елементів (зокрема й прикрас): **покровъ** (1076 СДЯ VII: 52) ‘покривало, пелена, габа’, співвідносне з *покривати*, пор. також переносне: *покровъ невидѣнія* (XIII/XV КП: 87); *покрыль былъ прапроуднымъ оббодомъ своимъ* (XI Ср III: 531) ‘одяг’; *и ц(с)ркіи пристроу съвлеци* (XI/XIII—XIV ХА: 509) ‘прикраси’; **перегребъ, перегрѣбъ** (1118/1377 СДЯ VI: 368) ‘плащ, накидка’; **прикровъ** (к. XII СДЯ VIII: 462) ‘покривало’ (*прикривати*); **повой** (к. XII/бл.1425 СДЯ VI: 473) ‘жіночий головний убір у вигляді пов’язки повойник, плат’ *повитиса* ‘бути повитим’; **наоузъ** (1280 СДЯ V: 207) ‘пов’язка, яка носить як амулет’; **обедъ** (1280 СДЯ V: 477) ‘частина царського? чи монашого одягу — кільце, обруч’; **обувъ** (1284 СДЯ V: 550), це праслов’янське утворення, яке може бути потрактоване як похідне від дієслів **obuvati / obuti* (ЭССЯ 30: 252) на давньоруськоукраїнському ґрунті мотивується дієсловом *обувати*; **поставъ** (1284 СДЯ VII: 294) ‘тканина, полотно, виріб із тканини, пелена’, прасл. *postavъ* є похідним від дієслова *stati* (ЕСУМ IV: 536), точніше, від *postati*; **омень** (1285—1291 СДЯ VI: 124) ‘одяг, що накидається на плече’.

У пам'ятках XI—XIII ст. знаходимо й кілька найменувань елементів зброї: *ни шатра имаше. но подькладъ пославъ. и сѣдло в головахъ* (1118/бл.1425 ПВЛ: 64) ‘підкладка під сідло’; *ѡша конѡ ... за поводъ* (к. XII/бл.1425 ЛК: 558) ‘повід, частина кінської зброї’ пов’язано, певно, з *поводити* ‘підмовляти, підбивати’ чи *повести* ‘повести, відвести’.

1.10. Окремим лексико-словотвірним типом у XI—XIII ст. були *дери-вати*, що називали продукти харчування (чи корм для тварин): *сверѣте ачи по горсти овса, или пшеницѣ ли отрубъ* (1118 ПВЛ: 127) від *отрубити*, первинне значення ‘відбите від зерна’; створити *цѣжь* (128) ‘розчин борошна і киселю’ від *цѣдити* ‘цідити, пити побагато’; *покормъ* (1118/бл.1425 СлРЯ XVI: 170); *обѣдъ* (1130 СДЯ V: 575) ‘їжа, приготована на обід’, цей іменник етимологічно виводять із складання *ob-* і кореня **ĕd*, пор. **ĕsti*, *ĕdъ* (ЭССЯ 26: 183, див. також ЕСУМ IV: 134), на українському ґрунті досліджуваного періоду структурно й семантично співвідноситься з *обѣдати*; *кормъ* и *питье* (к. XIII/бл.1425 ЛГВ: 931) ‘їжа, корм для худоби’; *квасъ* на *устроеные хлѣбом* (XIII/XIV КП: 40) ‘закваска, дріжджі’ тощо.

1.11. Лексико-словотвірний тип іменників чоловічого роду, які є *назвами речовин, матеріалів* у давній руськоукраїнській мові представлений кількома іменниками: *гнои* (1076 СДЯ II: 336) ‘гній’, ‘перегній’; *потворъ* (XII/XIII—XIV СДЯ VII: 339) ‘зілля, отрута’ (XII), співвідносне з *потворити*, *потварати* ‘віроджувати, оновлювати, змінювати, надавати нового вигляду, перетворювати’; *варъ* (1284 СДЯ I: 374) ‘смола’.

1.12. У давньоруськоукраїнській мові вживалося кілька нульсуфіксальних девербативів на *позначення соматизмів*: *чрево ѡмоу ѡходомъ не идѡше* (XI/XIII—XIV ХА: 154) ‘anus’ (*оходити* ‘відходити’); *чрево емоу не шло прохода(м)* (16); *ставъ* (Ср III: 489) ‘суглоб, член’, пор. за *всаки соу-ставъ плать гривнъ серебра* (1229 СГ: 21); *плѣтъ* (1156—1163 СДЯ VI: 435) ‘плоть тіла’; ‘жива істота’ (1118/1377 СДЯ VI: 436) ‘людська природа, плотьське земне начало в людині’ (1076).

1.13. В XI—XIII ст. була сформованою лексико-словотвірна група *назв хвороб, неприємних відчуттів*: *и оумре прелоги* (XI/XIII—XIV ХА: 462) ‘понос, бігунка’ (*прелогати* ‘змішувати’); *своробъ на нозѣ* (XI Ср III: 287) ‘сверблячка, короста’; *кашель* (XI/XVI СлРЯ VII: 98); *вредъ* (XII СДЯ I: 489) ‘хвороба, налив’, пор. дещо пізнішу фіксацію повноголосної форми *вередъ* (1280 СДЯ I: 393) ‘хвороба; налив, гнійник’; *порокъ* (к. XIII/бл.1425 СДЯ: 221) ‘фізична вада’ чи ‘порок, поганий недолік’ (там само: 1076). М. Фасмер і П. Черних порівнюють із *порицати* (Ф III: 331). П. Черних вказує на праслов’янське походження із **poricati*, у пам’ятках XI—XIII ст. документуються дієслова *поречи*, *порикати* ‘висловити осуд, дорікнути, знеславити’.

1.14. У пам’ятках XI—XIII ст. виявлено й ряд іменників із *параметричними значеннями* — *назви мір (довжини, об’єму, ваги тощо)*: *възрастъ* (1076 СДЯ II: 115) ‘зріст, висота; вік’; *възрастъ* (XII СДЯ II: 116) ‘вік; певний вік’; *двою дострѣлу вдалѣ* (1106—1108 ХД: 23); *проваръ меду* (1118/бл.1425 ПВЛ: 125) ‘певна міра меду чи пива’; *возъ* (XII СДЯ I: 461) ‘вантаж, міра поклажі’;

волокъ = *вълькъ* (1229 Ср I: 291) ‘простір між берегами річок, через які волочили судна’; *полтора перестрѣла* (к. XIII/бл.1425 ЛГВ: 772); *извъсь* (1284 СДЯ III: 488) ‘міра ваги’; *поставъ* (1284 СДЯ VII: 294) ‘тканина, полотно’ — ця назва позначала також умовну міру довжини тканини з верстата. Пор. новгородські: з *росты водасте* (к. XIII НГБ: №483) ‘проценти’; *наклады твоє дати* (др. пол. XIII НГБ: №142) ‘проценти’.

1.15. Досить виразним був лексико-словотвірний тип девербативів зі значенням *результату дії*, часто це — сукупність певного продукту: *оброкъ* (*обръкъ*) (1057 СлРЯ XII: 157) ‘плата’; А *найма даи коробию ржи* (XI СлРЯ X: 102) ‘плата за оренду’; *слѣдъ* (XI Ср III: 440); *накладъ* (XI/1280 СДЯ V: 152) ‘прибуток, процент’, *накладати, накладати* ‘покласти щось зверху’; *перетесь* (XI/сер. XV СДЯ VI: 377) ‘межовий знак, зроблений сокирою на дереві’; *не створившаго прикупа имъ* (1106—1108/XV ХД: 2) ‘прибуток’; *акы нѣкакъ оуловъ оуловивъ*; (1118 ПВЛ: 262); *изворогъ* (1118/1337 СДЯ III: 477) ‘викидень’; *заимъ* (1118/1377 СлРЯ V: 201) ‘борг, заклад’; *залогъ* (XII СДЯ III: 322) ‘заклад, речі, віддані в заклад’; *наставъ* (XII/XIV СДЯ V: 200) ‘надбавка, що береться натурою як процент при позичці (меду)’; *залогъ* (XII СДЯ III: 322) ‘заклад’; *провозъ* (XII СДЯ VII: 21) ‘плата за провіз’; *прилогъ* (XII СДЯ VIII: 475) ‘прибуток’ (*прилагати* ‘добавляти, приєднувати’); *прикладъ* (XII/XIII СДЯ VIII: 450) ‘прибуток’, ‘заповідь’; *пленъ* (к. XII/бл.1425 СДЯ VI: 422) ‘здобич, полонені’, *пленити* ‘взяти в полон’, пор. *полонъ* (к. XIII/бл.1425 СДЯ VII: 91) ‘полонені’, ‘військова здобич’ (*полонити*); *помощь* (к. XII/1377 СДЯ VII: 138) ‘допоміжне військо’; *почесть* (к. XII СДЯ VII: 412) ‘винагорода’; *приплоды приносяще* (XII—XIII ЧудРД: 59) ‘приплід у тварин; приріст; дари, те, що принесли’; *поплата* (1265—1267 VII: 194) ‘плата’; *пересоудъ* (1229/1277—1279 СДЯ VI: 377) ‘судовий податок (мито)’; *наслѣдъ* (1284 СДЯ V: 196) ‘спадок’; *покладъ* (1284 СДЯ VI: 600) ‘речі, майно, залишені для зберігання’; *покласти* ‘покласти, скласти’; *приходъ* (1284 СДЯ VIII: 623—624) ‘дохід, прибуток’ (1284); *приносъ* (1284 СДЯ VIII: 522) ‘дар’ (*приносити*); *переимъ* (1285-1291 СДЯ VI: 371) ‘нагорода, плата за впіймання когось’; *прикоупъ* (1285 СДЯ VIII: 463) ‘прибуток’ (*прикупити*); *переимъ* (1285—1291 СДЯ VI: 371) ‘нагорода, плата за піймання’ (*переимати*); *поставъ* (1296 СДЯ VII: 294) ‘багатство, майно’; *а поборомъ ... ко князю* (к. XIII/бл.1425 ЛГВ: 904) ‘податок’ та ін.

1.16. Із давніх часів формується і підтип нульсуфіксальних девербативів зі значенням *результату інтелектуальної дії*, часом оформленого у вигляді усного чи писемного мовлення: *наоукъ* (1076 СДЯ V: 207) ‘звичка, навичка’, ‘управління’ (XII СДЯ V: 207); *образъ* (1076 СДЯ V: 523) ‘зовнішній вигляд, подоба’, ‘втілення’ (там само: XI/XIII—XIV), ‘зображення’, ‘знак, символ’, ‘зразок, приклад’, ‘вид, різновид’, ‘суть, витвір, особа’, ‘порядок, уклад’, ‘характер’. Це праслов’янське утворення з коренем **raz-*, певне, від *obraziti* зберігає мотиваційні зв’язки з давньоруськоукраїнським *образити* ‘надати чому-небудь належного вигляду’; *єже на кр(ст)ѣ ... напи(с)* (1118 ПВЛ: 27); *отписъ* (1150/XVII СлРЯ XIII: 298) ‘грамота, запис, письмове свідчення’; *слово ... внѣ оуставы изнесетса*

(XI/XIII—XIV ХА: 28); **поклонъ** (XI/сер. XIII СДЯ VII: 34) ‘привітання, поклон в листі; грамоті тощо’ (XII—XIII), ‘просьба’ (к. XIII/1377) (*поклонити, поклонятися*); **поклепъ** (XI/1285—1291 СДЯ VII: 29) ‘звинувачення без доказів’, ‘несправедливе звинувачення’ (XII/XIV), пор. *поклепати* ‘несправедливо звинуватити’; **послухъ** (XI/XV СДЯ VII: 250) ‘свідчення, доказ’; **призоръ** (XI/XIII—XIV СДЯ VIII: 408) ‘уявлення, поняття’ (*призирати*); **обѣтъ** (XI/XIII—XIV СДЯ V: 578) ‘обіцянка; урочистий договір’, це праслов’янське утворення (*oběť < *obvěť*) походить із префікса *ob-* та іменникової основи *věť* ‘вислів’ (Ф III: 99), похідної від *věť* ‘гілка, прут’, первинно це слово позначало ‘обгороджена гілками ділянка’, пов’язане з *obvētiti* ‘обставити (позначити) гілками’ (ЕСУМ IV: 134). У пам’ятках XI—XIII ст. твірного дієслова **obvѣтити* не виявлено, однак фіксуються в цих часових рамках однокореневий пасивний дієприкметник минулого часу *обѣтований* ‘обіцяний’ та дієслово *обѣтовати* ‘домовитися’; **нарадъ** (1118 СДЯ V: 187) ‘порядок, устрій’; **поносъ** (1118/1377 СДЯ VII: 176) ‘наруга, ганьба’, ‘сором’, ‘докір, засудження’ (*поносити*); **нарадъ** (1118 СДЯ V: 187) ‘порядок, устрій’; **помыслъ** (1118/1377 СДЯ VII: 150) ‘думка, помисел’, ‘поганий намір, злий помисел, погане бажання’ (1076), ‘міркування, роздум’ (XII) ‘припущення, прозріння’ (XII), ‘підстава, основа’ (1284); **облазнь** (1160 СДЯ V: 488) ‘помилка, омана’, *облазити* ‘впасти в оману, помилитися’; **нарокъ** (XII СДЯ V: 185) ‘мета, намір’; **повѣсть** (XII СДЯ VI: 489) ‘сказання, розповідь; розмова, бесіда, промова’, *повѣстити* ‘бесідувати’, *повѣствовати* ‘розповідати, обговорювати, вести мову про щось’; *съмирены(м) смыслою и послушанием вся претръпѣваше* (XIII/XV КП: 37); **извѣтъ** (1284 СДЯ III: 488) ‘заповіт’; **пороугъ** (1284 СДЯ VII: 226) ‘осуд’ чи ‘сором, ганьба’ (там само: 1208) *поруугати* ‘зганьбити, образити, принизити, осоромити’; **наимъ** (1284 СДЯ V: 147) ‘договір про позику, позика; плата за роботу; тимчасове користування на певних умовах, аренда; прибуток’, співвідносно з *наимати, наймовати(ся)*; **назоръ** (1284 СДЯ V: 145) ‘підозра’, пор. *назирати* ‘спостерігати, опікати’; **покладъ** (1284 СДЯ VI: 600) ‘заповіт’ *покласти* ‘покласти, скласти; робити внесок’; **присагъ** (1285—1291 СДЯ III: 601) ‘присяга’ (*присагнути* ‘приєднатися’); **пороугъ** (1284 СДЯ VII: 226) ‘наруга, образа’; ‘сором, ганьба’ (1208), *поруугати*; **приводъ** (1284 СДЯ VIII: 383) ‘пояснення, тлумачення, коментар’ (*приводити* ‘повідомляти’); **мысль** (XIII СДЯ V: 81) ‘розум’, **mysliti, *myslь* (Черных I: I552) тощо.

2. Іменники із загальним словотвірним значенням ‘опредметнена дія або стан’

2.1. Група іменників із загальним словотвірним значенням ‘опредметнена дія або стан’ у пам’ятках XI—XIII ст. становить значну кількість деривативів, утворених способом нульсуфіксації; це здебільшого деривати, що вказують на *тривалу дію (більшої або меншої інтенсивності) чи стан як предмет без додаткових семантичних значень*. Напр.: **находъ** (1073 СлРЯ X: 299) ‘нашестья, вторгнення, напад’; **говоръ** (1076 СДЯ II: 342); **поклонъ** (XI/сер. XIII СДЯ VII: 34) ‘поклон, привітання’, *поклонити, поклонятися*; *да творѣ(т) и(м) мовь ... ели(к) хотѣчи* (1118 ПВЛ: 31) ‘миття’;

юди *яко* (1118/1377 СДЯ VII: 91) ‘взяття в полон’; *покръмь* (1118/1377 СДЯ VII: 65) ‘годування, одержання утримання від населення’, *покормити*; *потворь* (XI/XIII—XIV СДЯ VII: 339) ‘чаклунство, отруєння’ (XII), співвідносно з *потворити*, *потварати* ‘відроджувати, оновлювати, змінювати, надавати нового вигляду, перетворювати’; *приступь* (XI/XIII—XIV СДЯ VIII: 593) ‘напад, штурм’; *приходь* (XII СДЯ VIII: 623—624) ‘прихід, прибуття’, ‘військове вторгнення’ (к. XII); *пребодь* (XII СДЯ VIII: 329) ‘ходіння, мандрування, обхід’; *прикладь* (XII/XIII СДЯ VIII: 450) ‘додавання, прибавка’; *позорь* (XII СДЯ VI: 578) ‘дія за дієсловом *позьрѣти*’; *пренось* (XII СДЯ VIII: 235) ‘перенесення святих дарів на жертвник після причащення пастви’; *плачь* (XII СДЯ VI: 416) ‘плач, вираз горя, скорботи’; *тѣхъ на искоупь поустуша* (к. XII/1377 ЛК: 327) ‘викуп’; *заходь* (XII/XIII СДЯ III: 355) ‘захід (сонця)’; *прилогь* (XII СДЯ VIII: 475) ‘прибавлення, збільшення, примноження’, ‘удар, напад’ (XII/XIII); *поѣздь* (к. XII/бл.1425 СДЯ VI: 419) ‘від’їзд’, ‘об’їзд земель’ (п.1136-п.1137/сер.XIV) *поїздити* (для збору податків); *посвѣтъ* (к. XII СДЯ VII: 242) ‘освітлення’ *посвѣтити* ‘яскраво засвітитися, блиснути’; *поскокъ* (к. XII СДЯ VII: 243) ‘стрибок’ (поскакати); *мывь* (к. XII—поч.XIII СДЯ V: 81) ‘миття’; *приѣздь* (1258 СДЯ VIII: 1258 650—651) ‘приїзд, прибуття’; *примѣсь* (1282 СДЯ VIII: 506) ‘злягання’ (*примѣситиса* ‘вступити в статеві стосунки’); *выводь* (1264—1265 II: 238) ‘примусове переселення’; *изверать* (1280 III: 477) ‘повернення’; *проходь* (1284 СДЯ VII: 258) ‘проходження’; *принос* (1284 СДЯ VIII: 522) ‘принесення’ (*приносити*); *перенось* (1285—1291 СДЯ VI: 374) ‘перенесення святих дарів на престол під час літургії’; *наворопи конь свои на бѣгъ* (к. XIII/бл.1425 ЛГВ: 797); *провозь* (1285—1291 СДЯ VII: 21) ‘провіз, перевезення’; *показнь* (XIII СДЯ VI: 595) ‘покарання, урок, приклад’, *показнити* ‘карати, стратити’ та багато ін.

2.2. В окремих лексико-словотвірний тип виокремлюються *найменування вчинків людей (позитивних і негативних)*. Іменники з таким значенням фіксуються в найдавніших писемних пам’ятках, виявляють певну стійкість в історії української мови. Напр.: *блоудь* (1080—1089/XIV Іо: 17) ‘розпуста’; *разбои мнози* (1106—1108 ХД: 21); *посѣтъ* (XII СДЯ VII: 332) ‘турбота, милість’, *посѣтити* ‘виявити допомогу, милість’; *подвижь* (XII СДЯ VI: 528) ‘душевний рух, спонука; боротьба, змагання; релігійний подвиг, подвижництво’ (*подвигатися*); *перевѣтъ* (к. XII/1377 СДЯ VI: 367) ‘зрада’; *пребодь* (XII СДЯ VIII: 329) ‘виверт, хитрощі’; *поспѣхъ* (XIII СДЯ VII: 276) ‘сприяння’, ‘старанність, запопадливість’ (1296), *поспѣшити* ‘поспішати’, ‘виявити допомогу, сприяти, допомогти’ та деякі ін.

2.3. Опредметнені назви дій, що вказують на *стосунки між людьми* або *стан цих стосунків*. Таких іменників у XI—XIII ст. фіксується порівняно небагато: *миръ* (1076 СДЯ IV: 542); *сварь ... имоуще* (XI/XIII—XIV ХА: 555); з *того спору* (XIII СНСК: 176) від *сѣпирати са* ‘сперечатися’.

2.4. Найменування опредметнених дій (станів) за будь-яких умов містять *елемент абстрактності*. У пам’ятках досліджуваного періоду знаходимо нульсуфіксальні девербативи, у яких значення дії зневизначено, нато-мість превалює сема абстрактності: *свѣтъ разьма* (1037—1050 ІлСл: 89);

много смысла (XI—XIII—XIV ХА: 47); *вѣсъ* (XII—XIII СДЯ II: 305) ‘вага’ (*вѣсити* ‘зважувати, визначати вагу чогось’); *соблазнъ* (XI/XVI ИФ: 204); *без прирока быти* (190) ‘недолік’; *домысль* (XI—XIII/XIV СДЯ III: 52) ‘розум’; *бѣше ... смороды* (XIII/XIV ЛН: 30) тощо.

До цієї групи приєднуються нульсуфіксальні абстракти, що іменують *процеси інтелектуальної діяльності та їхні наслідки*: *бжѣим промысломъ* (1037—1050 ІлСл: 80) ‘задум’; *свѣтъ мои* (95); *похвала* (1076 СДЯ VII: 376) ‘похвала, схвалення; вихвалання’, ‘подяка’; (XII); *промысль* (1076 СДЯ VII: 100) ‘передбачення, провидіння’; *отвѣтъ приимъше* (XI/XIII—XIV ХА: 29); *домысль члвч(с)кыи* (98) ‘думка’; *мьчьть* (XI/XIII—XIV СДЯ V: 101) ‘уявлення; видіння, привид’, *мьчьтати* ‘уявляти’.

2.5. Серед абстрактних іменників, у XI—XIII ст. була сформована група найменувань *людських почуттів, бажань, внутрішнього стану і под.:* *постъ* (1076 СДЯ VII: 312), цей іменник звичайно пояснюють як запозичення із германських мов (Черных II: 60) разом із спорідненими дієслівними формами (ЕСУМ IV: 416). У XI—XIII ст. поряд із наведеним дериватом фіксується часто вживане (за СДЯ 366 вживань) дієслово *поститися*, яке цілком можна розглядати як мотивувальне до *постъ*; *просторъ* (XI/XIII—XIV СДЯ VII: 248) ‘свобода дій’; *полонъ* (1118/1377 СДЯ VII: 91) ‘полон, рабство’; *плень* (1118/1377 СДЯ VI: 422) ‘те саме, що плень’; ‘полон, неволя’; *пополохъ* (1149 СДЯ VII: 197) ‘тривога, переполох’; *печаль* (СДЯ VI: 382) *печалуватися*; *не имѣтъ гнѣва ни на когоже* (1130—1150 Кир: 43); *поносъ же бѣша римляномъ* (XI/XIII—XIV ХА: 40) ‘сором’ від *поносити* ‘дорікати’; *посагъ* (к. XII СДЯ VII: 233) ‘заміжжя’ *посагнути* ‘вийти заміж’; *мертвы и бо срама не имамъ* (1118 ПВЛ: 70); *засоръ* (XII/XIII СДЯ III: 302) ‘гріх, сором’; *покои* (к. XII/бл. 1425 СДЯ VII: 37) ‘відпочинок, безділля, незайнятість справою; заспокоєння, припинення хвилювань, тривог, набуття спокою; кончина, упокоєння; турботи, догляд за хворими, людьми похилого віку’ співвідносне з *покоити, покоитися*; *пополохъ* (к. XII СДЯ VII: 197) ‘тривога, переполох’, *пополошитися*; *попора* (к. XII—поч. XIII СДЯ VII: 44) ‘покірність’ *покорити* тощо.

Проаналізований матеріал дозволяє стверджувати, що після повної втрати словотвірного значення протонульсуфіксальними формантами в давній руськоукраїнській мові, особливо після занепаду зредукованих, розглядані деривати перейшли до похідних, у яких вичленовується нульовий суфікс, а в початковій формі нерідко й нульове закінчення. Огляд словотвірної структури й семантики цих утворень показав, що нульовий суфікс був дуже продуктивним у віддієслівному словотворенні іменників, мав широкий діапазон лексико-словотвірних значень. Семантичне наповнення наведених похідних у багатьох випадках досить широке, часом одні й ті ж структури перебували в різних лексико-словотвірних типах, адже ці деривати могли розвивати при собі нові, вторинні значення, здебільшого поміра асті, при цьому вторинних значень могло бути декілька. Усе це створило потужну основу для подальшої активізації нульового форманта в іменниковому словотворенні.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АктиГ-Вол — Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: У 7 т. За ред. О.С. Мельничука. Київ, 1982—2012. Т. 1—6.
- ЖАН — Житие Александра Невского. «Кто с мечом». Три произведения древнерусской литературы XIII—XV вв. Перевод с древнерусского. Москва, 1973.
- ИФ — Мещерский Н.А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. Москва — Ленинград, 1958.
- ІлСл — Молдован А.М. «Слово о законе и благодати» Илариона. Київ, 1984.
- Іо — Іоанна, митрополита руського ... написавшого правила церковная от святыхъ книгъ вкратцеѣ Якову черноризьцю, 1080—1889 рр. (список XIV ст.). *Памятники древнерусского канонического права*. Ч. I: Памятники XI—XIV вв. Спб., 1880. (РИБ; Т. 6).
- Кир — Вопросы Кирика, Саввы, Илии с ответами Нифонта, епископа новгородского и др. иерархических лиц. 1130—1156 гг., сп. XIII ст. *Памятники древнерусского канонического права*. Спб., 1880. Ч. I. (РИБ; Т. 6).
- КП — Абрамович Д. Киево-Печерський патерик. Репринтне видання. Київ, 1991.
- КТур — Еремін І.П. Лит. насліддя Кирилла Туровського. *Труды отдела древней русской литературы*. Москва, 1955.
- ЛГВ — Галицько-Волинський літопис. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. *Ипатьевская летопись*. Москва, 1962.
- ЛК — Київський літопис. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. *Ипатьевская летопись*. Москва, 1962.
- МП — «Поученье» В. Мономаха. *Лаврентьевская летопись*. 2-е изд. Ленинград, 1926.
- НГБ — Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977—1983 гг.). Москва, 1986.
- ПВЛ — Повість временних літ за Лаврентіївським списком. *Полное собрание русских летописей*. Т. I. *Лаврентьевская и Суздальская летопись по академическому списку*. Москва, 1962.
- Пов — Перетц В.Н. Повесть о трех королях-волхвах в западно-русском списке XV в. Санкт-Петербург, 1903.
- ПР — Правда русская. Тексты подгот. к печати В.П. Любимов, Н.Ф. Лавров, М.Н. Тихомиров и др.; Под ред. Б.Д. Грекова. Москва — Ленинград, 1940.
- Пр. — Преображенский А. Этимологический словарь русского языка: в 2-х т. Москва, 1959.
- СДЯ — Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.). Т. 1—10. Гл. ред. Р.И. Аванесов, И.С. Улуканов, В.Б. Крысько. Москва, 1988 — 2012.
- СГ — Смоленские грамоты кафедральной церкви Богородицы. Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. Изд. подгот. Я.Н. Шапов. Москва, 1976.
- СлРЯ — Словарь русского языка XI—XVII вв. Вып. 1—30. Москва, 1975—2015.
- СНСК — Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам графитти XI—XVII вв.). Киев, 1976.
- Ср — Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Спб., 1893—1912. Т. 1—3.
- УВ — Устав князя Володимира Святославича. *Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв.* Изд. подгот. Я.Н. Шилов. Москва, 1976.
- УС — «Устав студийский» по списку XII в. [Фрагмент]. Подгот. к печати Д.С. Ищенко. *Источники по истории русского языка*. Москва, 1976.

- Ф — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. Т. 1—4. Москва, 1964—1973.
- ХА — Книги временныа и образныа Георгиа мниха. *Истрин В.И. Хроника Георгиа Амартола в древнем славянорусском переводе*. Т. I. Текст. Петроград, 1920.
- ХД — Житъе и хожденъе Данила Русьскыа земли игумена, 1106—1108. Текст воспроизведен по древнейшему списку XV века. Санкт-Петербург, 1896.
- Черных — Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. Москва, 2006.
- ЧудРД — Съказание чюдесь ... романа и двѣда. Успенский сборник XII—XIII вв. Изд. Подгот. О.В. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон. Под ред. С.И. Коткова. Москва, 1971.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд. Под ред. О.Н. Трубачева. Москва, 1974—2005.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варбот Ж.Ж. Древнерусское именное словообразование. Москва, 1969.
2. Волинець Г.М. Нульсуфіксація в словотвірній системі українського іменника. Запоріжжя, 2009.
3. Мейе А. Общеславянский язык. Москва, 1951.
4. Молодых Л.И. Отглагольное словообразование существительных в древнерусском языке. Саранск, 1982.
5. Николаев Г.А. Русское историческое словообразование: теоретические проблемы. Казань, 1987.
6. Хабургаев Г.А. Старославянский язык. Москва, 1974.
7. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. Москва, 1968.
8. Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. *Słownik prasłowiański*. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk. Tom 1—3. 1974—1979.
9. Wojtyła-Swierzowska M. Prasłowiańskie nomen agentis. PAN. Monografie sławistyczne, 30. Wrocław — Warszawa — Krakow, 1974.

LEGEND

- АктиГ-Вол — Kupchynsky, O. (2004). Acts and documents of the Galicia-Volyn principality of the XIII — first half of the XIV centuries. Research. Texts. Lviv (in Ukr).
- ЕСУМ — Melnychuk, O.S. (Ed.). (1982—2012). Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vol. Vol. 1— 6. Kyiv (in Ukr).
- ЖАН — Life of Alexander Nevsky (1973). *“Who with the sword”. Three works of ancient Russian literature of the XIII—XV centuries*. Translated from Old Russian. Moscow (in Rus.).
- ИФ — Meshchersky, N.A. (1958). The history of the Jewish war of Josephus in the Old Russian translation. Moscow — Leningrad (in Rus.).
- ЛлСл — Moldovan, A.M. (1984). A word about the law and grace of Hilarion. Kyiv (in Ukr).
- Ю — John, Metropolitan of Russia and wrote the ecclesiastical rule from the holy books in short to Jacob the Blacksmith, 1080—1889 years (list of the fourteenth century) (1880). *Monuments of ancient Russian canon law*. Part I: *Monuments of the XI—XIV centuries*. (RIB; Vol. 6). St. Petersburg (in Rus.).
- Кир — Questions of Kirik, Savva, Elijah with answers of Nifont, bishop of Novgorod and other hierarchical persons, 1130—1156, sp. XIII century (1880). *Monuments of ancient Russian canon law*. Part I. St. Petersburg (in Rus.).
- КП — Abramovich, D. (1991). Kyiv-Pechersk Paterik. Reprint edition. Kyiv (in Ukr).
- ЛГВ — Galician-Volyn chronicle (1962). *Complete collection of Russian chronicles*. Vol. 2. *Ipatiev Chronicle*. Moscow (in Rus.).
- ЛК — Kyiv Chronicle (1962). *Complete collection of Russian chronicles*. Vol. 2. *Ipatiev Chronicle*. Moscow (in Rus.).

- МП — “Teachings” by V. Monomakh (1926). *Lawrence’s chronicle*. 2nd ed. Leningrad (in Rus.).
- НГБ — Yanin, V.L., Zaliznyak A.A. (1986). Novgorod charters on birch bark (from excavations in 1977—1983). Moscow (in Rus.).
- ПВЛ — The Tale of Bygone Years According to the Lawrence List (1962). *Complete collection of Russian chronicles*. Vol. I. *Lavrentyevskaya and Suzdalskaya chronicle on the academic list*. Moscow (in Rus.).
- Пов — Peretz, V.N. (1903). The story of three kings-magi in the West-Russian list of the XV century. St. Petersburg (in Rus.).
- ПП — Grekov, V. D. (Ed.). (1940). The Russian truth Texts of preparation. To print V.P. Lyubimov, N.F. Lavrov, M.N. Tikhomirov et al. Moscow — Leningrad (in Rus.).
- Пр. — Preobrazhensky, A. (1910—1914). Etymological Dictionary of the Russian language: in 2 vol. Moscow (in Rus.).
- СДЯ — Avanesov, R.I. (Ed.). (1988—2013). Dictionary of the Old Russian language (XI—XIV centuries). Vol. 1—10. Moscow (in Rus.).
- СГ — Smolensk charters of the Cathedral Church of the Mother of God (1976). *Ancient Russian princely charters of the XI—XV centuries*. (Ed.) J.N. Shchapov. Moscow (in Rus.).
- СлРЯ — Dictionary of the Russian language of the XI—XVII centuries (1975—2015). Issue 1—30. Moscow (in Rus.).
- СНСК — Vysotsky, S.A. (1976). Medieval inscriptions of Sophia of Kyiv (based on graffiti of the XI—XVII centuries). Kyiv (in Ukr.).
- Ср — Sreznevsky, I.I. (1893—1912). Materials for the dictionary of the ancient Russian language. T. 1—3. St. Petersburg (in Rus.).
- УВ — Shilov, Ja.N. (Ed.). (1976). Charter of Prince Vladimir Svyatoslavich. Ancient Russian princely charters of the XI—XV centuries. Moscow (in Rus.).
- УС — “Studio Charter” on the list XII (1976). [Fragment]. Ishchenko, D.S. (Ed). *Sources on the history of the Russian language*. Moscow (in Rus.).
- Ф — Fasmer, M. (1964—1973). Etymological dictionary of the Russian language. Per. with him. and ext. O.N. Trubatsov. Vol. 1—4. Moscow (in Rus.).
- ХА — Books of time and images of monks of the monk (1920). *Istrin, V.I. Chronicle of George Amartol in the ancient Slavic translation*. Vol. I. Text. Petrograd (in Rus.).
- ХД — The Life and Travel of Daniel Abbot of the Russian Lands, 1106—1108 (1896). The text is reproduced from the oldest list of the fifteenth century. St. Petersburg (in Rus.).
- Черных — Chernykh, P.Ya. (2006). Historical and etymological dictionary of the modern Russian language: in 2 vols. Moscow (in Rus.).
- ЧудРД — Saying chudes ... Roman and David (1971). Assumption collection of the XII—XIII centuries. Knyazevskaya, O.V., Demyanov, V.G., Lyapon, M.V. (Eds.). Edited by S.I. Kotkov. Moscow (in Rus.).
- ЭССЯ — Trubachev, O.N. (Ed.). (1974—2005). Etymological dictionary of Slavic languages: Praslav. lex. stock. Aug. 1—32. Moscow (in Rus.).

REFERENCES

1. Varbot, J.J. (1969). Old Russian nominal word formation. Moscow: Nauka (in Rus.).
2. Volynets, H.M. (2009). Nullsuffxation in the word system of the Ukrainian name. Zaporizhzhia (in Ukr.).
3. Meye, A. (1951). Pan-Slavic language. Moscow: Publishing house vost. Literature. Moscow (in Rus.).
4. Molodych, L.I. (1982). Verbal derivation of nouns in Old Russian. Saransk: Publishing House of Mordovia university (in Rus.).
5. Nikolaev, G.A. (1987). Russian historical word formation: theoretical problems. Kazan: Kazan University Press (in Rus.).

6. Khaburgaev, G.A. (1974). Old Slavonic language. Moscow: Enlightenment (in Rus.).
7. Shansky, N.M. 1968. Essays on Russian word formation. Moscow: Moscow Publishing House. University (in Rus.).
8. Sławski, F. (1974—1979). An outline of Plaslavic word formation. *Slavonic dictionary*. Vol. 1—3. Wrocław — Warsaw — Krakow — Gdańsk (in Pol).
9. Wojtyła-Swierzowska, M. (1974). Prasłowiańskie nomen agentis. MR. Slavistic monographs, 30. Wrocław — Warsaw — Krakow (in Pol).

Статтю отримано 07.03.2020

Petro Bilousenko, Doctor of Philology,
Professor, Leading researcher of the Department of History
of the Ukrainian Language and Onomastics,
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: pbilousenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3794-1037>

LEXICO-WORD-FORMING TYPES OF NULSUFFIXAL NOUNS
IN THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE XI—XIII CENTURIES
(MALE DERIVATIVES)

The relevance of the study of the history of null suffix derivation as an important component of the Ukrainian word-forming system is substantiated. The origin of Proto-Slavic derivatives is revealed with the help of thematic vowels *a, *ǫ, *and, *ǔ, which originally served as a means of noun word formation, their original meaning is no longer restored. It was found that the materially expressed suffixes in the Proto-Slavic language had a specific character, they combined two functions: word-forming and inflectional, which gave rise to call them suffixes-inflections or protonulsuffixal forms. Subsequent common language changes (phonetic, morphological) caused the loss of the material index of origin, while preserving the structural and semantic connections of creative and derivative formations.

The description of lexical-word-forming types of null suffix masculine deverbatives in the ancient Russian-Ukrainian language of the XI—XIII centuries is carried out. based on the materials of the first written monuments of the Ukrainian language and lexicographical works that reflect the vocabulary of this period.

The selected derivatives have a general word-forming meaning “carrier of a procedural feature” or “objectified action or state”. These groups of derivatives represent lexical-word-forming types of names of persons by permanent or temporary occupation or profession, names of persons-bearers of procedural attribute (behavior, views, family relations, social status, etc.), names of subjects of action as a collective concept. Several attributive names of animals, less often of plants, have been documented. Lexical-word-forming types of null-suffix derivatives in the word-forming field of inanimate objects are described: natural phenomena, natural disasters, names of natural objects, locatives, structures, tools, results of physical or intellectual action, etc. In the group of derivatives with the general word-forming meaning “objectified action or state” groups of derivatives are analyzed, which name the action of greater or lesser intensity as an object, names of human actions (positive or negative) human feelings, desires, inner state, names of intellectual action processes. Selected linguistic facts give grounds to assert that the zero-suffix creation of masculine nouns in the ancient Russian-Ukrainian language was a common phenomenon, which laid a strong foundation for further activation of the zero formant in the noun derivation.

Keywords: *history of null-suffix derivation, pro-noun suffix formants, general word-forming meaning, lexical-word-forming types, carrier of procedural feature, objectified action or state.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.028>

УДК 81'366.544

Л.М. КОЛІБАБА, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: kolibaba.lm@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7063-5309>

ЗАКІНЧЕННЯ ЗНАХІДНОГО ВІДМІНКА ІМЕННИКІВ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

У статті за академічними виданнями «Українського правопису» простежено історію викладу правила про вживання закінчення -а (-я) у знахідному відмінку однини в іменниках — назвах неістот чоловічого роду II відміни. Установлено залежність змін у його формулюванні від ідеологічних чинників. Констатовано найповніше подання цього правила в «Українському правописі» 1928 р. й безпідставне звууження його в інших редакціях правопису. За семантичним критерієм запропоновано розмежування закінчень -а (-я), -а (-я) і нульового закінчення і тільки нульового закінчення для іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни в знахідному відмінку однини. Подано принципові корекції і доповнення до чинного правила про вживання закінчень знахідного відмінка іменників.

Ключові слова: знахідний відмінок, друга форма знахідного відмінка, другий знахідний відмінок, родовий відмінок, називний відмінок, іменники — назви неістот чоловічого роду II відміни, закінчення -а (-я), нульове закінчення.

Форма знахідного відмінка іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни із закінченням -а (-я) — самотутня морфологічна риса української мови, що привертає увагу дослідників упродовж тривалого часу, проте проблеми, пов'язані з її вноормуванням, є актуальними й дотепер.

Уживання іменників — назв неістот чоловічого роду в знахідному відмінку однини з флексією -а (-я) відоме українській мові здавна й засвідчене в найдавніших старослов'янських і старосхіднослов'янських пам'ятках [27: 201; 52: 56]. Це явище постало у зв'язку з потребою розрізняти форми підмета і прямого додатка, які через фонетичні зміни збіглися [27: 200; 33: 358; 52: 53–57].

Цитування: Колібаба Л.М. Закінчення знахідного відмінка іменників в історії українського правопису. *Українська мова*. 2020. № 3 (75). С. 28–44. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.028>

Семантико-граматичні особливості форми знахідного відмінка іменників із закінченням *-a (-я)* та історію її з'яви в мові найактивніше вивчали понад 100 років тому. У 20–30-х рр. ХХ ст. цій формі було надано статусу літературної морфологічної норми, її кодифікували в граматиках [12: 64; 37: 96; 13: 21], граматичних дослідженнях [36: 259–264; 22: 96; 16: 100; 14: 49; 31: 37; 23; 29: 51–52, 54–55] та лексикографічних джерелах (РУСКр; РУСПМ; ФДМ; РУСВТ; СДМ тощо). Проте якщо мовознавців 20–30-х рр. ХХ ст. звинувачували в надуживанні форми знахідного відмінка іменників на *-a (-я)*, її надмірно активному впровадженні в мовну практику [23: 43, 56], то в перші двоє десятиріч ХХІ ст. перед лінгвоукраїністами постала інша проблема: довести нормативність використання цієї «давньої» і «споконвічної» морфологічної риси української мови в різних функційно-стильових сферах мовної практики, куди вона поступово повертається після тривалої перерви, зумовленої ідеологічними чинниками. Це завдання ускладнене тим, що форма на *-a (-я)* із 1933 р. стала другою формою знахідного відмінка, яку фіксують лише деякі сучасні українські словники [34; 19; 2]. До того ж спеціального ґрунтовного правила, яке б чітко регулювало норми її використання в мовній практиці, у чинному «Українському правописі» досі немає, хоч І. Огієнко ще в 1958 р. наголошував, що знахідний відмінок на *-a* «дуже частий у нашій мові, і вже через це треба установити послідовний порядок уживання його, а в нас панує тут хаос» [27: 240].

Упродовж майже сторічного періоду функціонування правописного кодексу України у формулюванні правила про вживання другої форми знахідного відмінка ставалися зміни, зумовлені передусім позамовними чинниками. Про них свідчить варіювання кількості та переліку іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни, які могли мати форму знахідного відмінка на *-a (-я)*. Цей перелік то звужували, то розширювали залежно від мовної політики курсу Радянського Союзу, у складі якого тоді перебувала Україна.

У пропонованій статті ставимо за мету простежити історію викладу, зміст і структуру правила про вживання закінчення *-a (-я)* у знахідному відмінку однини в іменниках — назвах неістот чоловічого роду II відміни в академічних виданнях «Українського правопису» різних років та з'ясувати, у якому з них воно найоб'єктивніше віддзеркалює граматичну своєрідність української мови. Виняткову увагу зосередимо на найновішій редакції українського правопису — 2019 р.

На сьогодні доведено, що форма знахідного відмінка на *-a (-я)* — це не штучно вигадана, а «жива ознака народної мови» [26: 255], «істотна й оригінальна» [27: 218], «традиційна українська форма знахідного відмінка» [10], «самобутня риса української мови» [18], хоч тривалий час в українському мовознавстві «однією зі специфічних рис синтаксису сучасної української мови» уважали наявність двох форм знахідного відмінка іменників чоловічого роду однини від назв неістот у функції об'єкта: форми з нульовим закінченням, що співвідносна з формою називного

відмінка (перша форма), і форми із закінченням *-а*, співвідносною з формою родового відмінка (друга форма) [6: 67].

Грамматичну специфіку другої форми знахідного відмінка відбивають насамперед її назви, засвідчені в наукових джерелах. Цю форму в українському мовознавстві, зокрема й у різних виданнях «Українського правопису», здебільшого кваліфікують як однакову, спільну або співвідносну з формою родового відмінка [32: 103; 44: 71; 45: 82; 46: 87; 47: 72; 50: 120; 33: 103; 6: 67 та ін.]. На цій формальній і функційній подібності родового та знахідного відмінків ґрунтована більшість назв морфологічної форми, яка слугує виразником семантики прямого об'єкта й має закінчення *-а (-я)*: *знахідний, подібний до родового* [31: 37]; *родова форма знахідного відмінка* [23: 43]; *родовий об'єкта у функції знахідного* [1: 405]; *форма, однакова з формою родового відмінка* [44: 71; 45: 82;]; *форма, спільна з формою родового відмінка* [33: 103; 47: 72; 49: 73; 50: 120] та ін.

Проте теоретично вмотивованішою є інша група позначень цієї морфологічної форми, що акцентують увагу на її окремішності, незбіжності з формою родового відмінка. До неї належать терміни *акузативні форми однини на -а (-я)* [22: 96], *замінний відмінок на -а* [27: 204, 211], *друга форма знахідного відмінка* або *другий знахідний відмінок* [3: 102; 5: 122; 35: 96], *А-форма* [9: 30; 10: 96]. Зокрема, І. Огієнко форму зі значенням прямого об'єкта та флексією *-а (-я)* узагалі вважає «новим відмінком — замінним на *-а*», який «істотою своєю зовсім не є відмінком родовим, бо він у реченні править за знахідного. А своєю формою він не знахідний. Це власне новий відмінок» [27: 204]. І.Р. Вихованець довів, що у словосполученнях *читаю листа, узяв бінокля* вжито знахідного відмінка, а не родового, і констатував: «Це другий знахідний від назв неістот, а не родовий відмінок» [4: 93]. М.Д. Гінзбург наполягає на тому, що форму знахідного відмінка із закінченням *-а (-я)*, співвідносно з формою родового відмінка, термінологійно правильно називати саме «А-формою», оскільки цей термін повністю відповідає позначуваному поняттю і засвідчує, що, поперше, «форма знахідного відмінка може мати тільки закінчення *-а (-я)* незалежно від закінчення родового відмінка», а по-друге, у «конструкціях з прямо-перехідними дієсловами маємо знахідний, а не родовий відмінок» [10: 96]. Ми послуговуємося термінами *друга форма знахідного відмінка* та *другий знахідний відмінок*, які запропонував І.Р. Вихованець, бо саме вони, на нашу думку, найточніше відбивають специфіку знахідного відмінка в українській мові.

Правило про нормативні закінчення іменників чоловічого роду в знахідному відмінку однини вперше подано в проєкті «Українського правопису» 1926 р. [38: 43]. У «Найголовніших правилах українського правопису» 1921 р. [24], прийнятих Всеукраїнською Академією Наук і затверджених Народнім Комісаром Освіти, та в їх новому виданні 1925 р. [25], які передували цьому проєктові й сформували його основу, такого правила не було, оскільки «вони охопили лише частину того, що потребувало негайного унормування» [30: 450] і тому «туди не ввійшло чимало

правописних подробиць, не кажучи вже про морфологію та синтаксис» [28: IX]. Під час широкого обговорення проекту «Українського правопису» 1926 р. правило про закінчення знахідного відмінка однини іменників чоловічого роду не зазнало коригування. У двох проектах «Українського правопису» 1926 р. [38: 43] та 1928 р. [39: 38], а також в офіційно затвердженому в 1928 р. виданні, яке було надруковане 1929 р. [40: 36–37], його формулювання ідентичні.

Відповідно до цього правила закінчення *-а (-я)* у знахідному відмінковій однини, крім усіх іменників — назв «живих істот» чоловічого роду на приголосний та *-о (-ьо)*, можуть також мати й інші іменники, якщо вони «означають точно оформлені предмети, або взагалі точно визначені в розмірі й формі речі й поняття», як наприклад, предмети: *плуга, носа, пальця, олівця, димаря, каганця, гвинта, автомобіля, дощоміра, переривача, барометра, фонографа, грамофона, мікроскопа, мотора...*; певні міри: *гарця, пуда, карбованця, аршина, метра, грама, січня, листопада, вівторка, тижня, місяця...*, а також на *дуба, за олівця...*, навіть *університета, декрета* та ін. [38: 40, 43; 39: 36, 38; 40: 33–34, 36]. Решта іменників, серед яких і «всі ніякого роду й жіночого на приголосний», у знахідному відмінку мають форми називного [38: 43; 39: 39; 40: 37]. Отже, в «Українському правописі» 1928 р. закінчення *-а (-я)* у знахідному відмінку однини визнано нормативним та обов'язковим для широкого кола іменників чоловічого роду зі значенням «точно оформленої» або «точно визначеної» предметності, тобто назв конкретних предметів. І це обґрунтовано, оскільки саме закінчення *-а (-я)* «знаменує ціле, предмет» [29: 51], «має властивість уконкретнювати й індивідуалізувати» [23: 44]. Порівняно з наступними виданнями в цьому правописі не тільки в нормовано найбільше іменників — назв неістот чоловічого роду, для яких знахідний відмінок на *-а (-я)* є природною, органічною морфологічною ознакою, а й чітко визначено семантичний критерій, що вможливорює цю морфологічну форму й пояснює закономірності її вжитку.

Виклад правила, що стосується другого знахідного відмінка, в «Українському правописі» 1928 р. не випадково вирізняється ґрунтовністю та повнотою ілюстративного матеріалу на тлі приписів, наведених у правописах інших років видання, адже «це ж був не тільки правопис у вузькому розумінні цього слова», а «завершена й ухвалена для всеукраїнського вжитку система українського правопису й граматичних норм» — «велике як на той час досягнення, може, найбільше за всю попередню історію української літературної мови» [51: 424]. Державна Комісія, розробляючи правила правопису української літературної мови, намагалася «не порушувати без крайньої потреби усталеної традиції, узвичаєної норми, хоч, розуміється, увесь час оглядалася на живу мову в її різних діалектах та її історію» [38: 5], унаслідок чого це видання правопису було створене на засадах збереження «традиції й природи української мови» [там само].

Розділ «Закінчення відмінюваних слів» (у проекті «Українського правопису» 1926 р. — «Закінчення відмінних слів» [38: 36, 118]) до «Українського

правопису» 1928 р. підготував О. Синявський [38: 4; 30: 434]. Проте погляди мовознавця на форми знахідного відмінка однини іменників — назв «предметів неживих» чоловічого роду, викладені в його праці «Норми української літературної мови» [29: 55] і в «Українському правописі» [38: 40, 43; 39: 36, 38; 40: 33–34, 36], дещо відрізняються. Зокрема, у «Нормах української літературної мови», що, за оцінкою В. Чапленка, стали «кодексом граматичної упорядкованості української літературної мови» [51: 427], автор подає закінчення *-a (-я)* як варіантне до нульового закінчення називного відмінка (пор.: «у знахідному як у назовному або теж *-a (-я)*: *урізав палець* або *урізав пальця*, *купив на карбованця* і т. ін.» [29: 55], «у знахідному як у назовному або на *-a (-я)*: *поламав віз* або *поламав воза*, *скінчив університет* або *скінчив університета*, *читав декрет* або *читав декрета* і т. ін.» [там само]), тоді як у тексті правила «Українського правопису» такої варіантності немає, там як єдино нормативні для цих іменників наведені лише форми із закінченням *-a (-я)*. Імовірно, це зумовлено тим, що «Український правопис», за визначенням самого О. Синявського, — «витвір колективний у найширшому розумінні слова» [30: 449], а Державна комісія, працюючи над правописом, невпинно дбала про дотримання одного із засадничих принципів його створення — принципу «можливого спрощення» [38: 4].

А втім, причини таких розбіжностей могли полягати й в іншому, зокрема в особистих лінгвістичних переконаннях О. Синявського, який відкидав надмірну етнографізацію літературної мови, критично ставився до мови класиків і рішуче не поділяв думки «“українізувати” українську мову за всяку ціну» [29: 5]. Він не заперечував українську народну мову як основу української літературної мови [28: VI–VII], проте й «не фетишизував» її [29: 6]. В. Чапленко припускав, що, перевидаючи «Норми української літературної мови» О. Синявського в 1941 р., В. Сімович не подав передмови автора, яка була в першому виданні 1931 р., з огляду на те, що в ній «відчувалося щось від того урядового тиску, що його Наум Каганович започаткував як “боротьбу з народництвом в українському мовознавстві”» [51: 426].

У наступних виданнях «Українського правопису» реєстр іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни, що їх було дозволено вживати в знахідному відмінкові однини із закінченням *-a (-я)*, поступово звужували. У 1933 р. у зв'язку зі згоранням процесів українізації «Український правопис» 1928 р. було звинувачено в «штучному відриві української мови від мови російської» [41: 3], а граматичні правила, викладені в ньому, оголошено такими, що «засмічували українську мову націоналістичними елементами» [41: 4].

Починаючи з «Українського правопису» 1933 р. самостійне правило про вживання другої форми знахідного відмінка трансформували у примітку, що за своєю суттю була винятком із правила, склад іменників, які можуть її мати, істотно скоротили, а критерій, що вможлилював цю морфологічну форму, виклали в незрозумілому формулюванні, відповідно до

якого закінчення *-a (-я)* «поруч з формою, однаковою з називним відмінком, можуть мати інколи і деякі інші іменники», наприклад: *трактор(а)*, *комбайн(а)*, *плуг(а)*, *дуб(а)*, *стол(а)*, *карбованиц(я)*, *димар(я)*, *акт(а)*, *лист(а)*, *декрет(а)* [41: 34]. Якщо згідно з «Українським правописом» 1928 р. підставою вживати іменники — назви неістот чоловічого роду в знахідному відмінку однини із закінченням *-a (-я)* слугувала їхня семантика, то у виданні «Українського правопису» 1933 р. її замінили суб'єктивним приписом нелінгвістичного змісту: «можуть мати **інколи і деякі інші** іменники». Тут формі знахідного відмінка на *-a (-я)* порівняно з формою, що має нульове закінчення, уперше надано статусу неосновної, другорядної, місце якої «поруч з формою, однаковою з називним відмінком» [41: 34], але розташованої після неї.

Офіційне запровадження двох морфологічних форм знахідного відмінка однини — на *-a (-я)* (власне української) та з нульовим закінченням (однакової з російською) — дуже негативно позначилося на практичному використанні словоформ із закінченням *-a (-я)*, адже за політичних обставин того часу мало хто зважувався «вжити української форми, коли подається поруч і російська» [27: 225]. Крім того, у другій частині правила про закінчення знахідного відмінка однини іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни зміст примітки фактично спростовано, адже там чітко зазначено, що всі інші (тобто крім тих, які позначають істот) іменники чоловічого й середнього роду «у знахідному відмінку однини мають ту саму форму, що і в називному» [там само], серед них і *стіл*, *лист*, *декрет*, *акт*, які було подано в примітці [там само], а також *міст*, *будинок*, що відповідно до неї мали б мати форму на *-a (-я)*. Наведені іменники І. Огієнко кваліфікував як «сумнівні» приклади, що не відповідають реальній мовній практиці, адже «по всій Україні кажуть: *купив стола* (а не *стіл*), *зруйнували моста* (а не *міст*), *спалили будинка* (а не *будинок*), *видали декрета*» [27: 228].

Українським для другого знахідного відмінка стало правило, подане у проектах «Українського правопису» 1938 р. [42: 55] та 1940 р. [43: 59], що лягли в основу «Українського правопису», затвердженого до друку 1945 р. Його було опубліковано в 1946 р. (перше видання) [44: 71], а перевидано в 1960 р. (друге видання) [45: 82]. Перед розробниками проекту «Українського правопису» 1938 р. стояло завдання: «ліквідувати націоналістичні перекручення і виправити помилки українського правопису» [42: 3]. До таких «перекручень» зарахували й другу форму знахідного відмінка, оскільки реєстр іменників, для яких вона була номативною, у цьому проекті обмежено лише трьома словами: *плуг* (і *плуга*), *дуб* (і *дуба*), *лист* (і *листа*) [42: 55].

Правило, викладене в проектах «Українського правопису» 1938 р. та 1940 р., майже без змін перенесено до «Українського правопису» 1946 р. та 1960 р. У його формулюванні замінено лише дієслово «мають» [42: 55; 43: 59] на «припускають» [44: 71; 45: 82], що в поєднанні з прислівником «іноді» відкрито надає змісту цього правила ще більшої обмеженості,

винятковості, здатності бути поширеним на невелику кількість іменників. Відповідно до цього правила форму, однакову з формою родового відмінка, тобто із закінченням *-a* (*-я*), крім іменників, що означають істот, паралельно зі звичайною формою, однаковою з називним відмінком, іноді мають (припускають) і деякі інші іменники: *плуг* і *плуга*, *дуб* і *дуба*, *лист* і *листа* [42: 55; 43: 59; 44: 71; 45: 82]. Як бачимо, у цитованих виданнях «Українського правопису» другій формі знахідного відмінка так само, як і в «Українському правописі» 1933 р., надано статусу другої морфологічної форми, винятку, бо її «іноді мають і деякі інші іменники», і натомість наголошено, що «звичайною», тобто основною, для іменників чоловічого роду цієї відміни є форма, «однакова з називним відмінком» [42: 55; 43: 59; 44: 71; 45: 82]. За оцінкою І. Огієнка, «правило», викладене в «Українському правописі» 1946 р., «помилкове і грубо ненаукове» [27: 226, 241], «штучне, русифікаційне» [27: 226], «іде проти істоти української мови» [27: 228].

У правилі 1946 р. порівняно з правилом 1933 р. слово «інколи» [41: 34] замінено на його синонім «іноді» [44: 71]. Уживання цих прислівників у тексті правил надало їм статусу винятків, проти чого категорично виступав І. Огієнко: «...таку форму [на *-a*] не “іноді” припускають, але вона панує як у мові народній, так і в літературній. Таке правило могли скласти тільки особи, що українську мову знають мало, і таке твердження “іноді” нічого спільного з наукою не має» [27: 227]. Мовознавець так само заперечив і безпідставне вживання слова «паралельно» [44: 71] в тексті правила 1946 р.: «Це цілком не наукове твердження, бо українська мова знає багато сотень слів, при яких нема паралельності, а є тільки одна заміна форма на *-a*» [27: 227]. Справді, слово «паралельно» в тексті правила спростовує його іманентність, оскільки для більшості іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни єдино правильною питомою морфологічною формою знахідного відмінка однини є форма із закінченням *-a* (*-я*), тоді як форма з нульовим закінченням радше є винятком із правила, ніж рівноправним замінним варіантом.

Обмеження у вжитку другого знахідного відмінка, засвідчені в «Українському правописі» 1946 р., безпосередньо зумовлені суспільно-політичними чинниками функціонування української мови в той період. Це видання правопису ще більше наближене до російського, адже однією з основних настанов його створення було «забезпечити єдність з правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо — російського» [15: 517]. З приводу правила, поданого в «Українському правописі» 1946 р., І. Огієнко обурено писав: «На основі цього “правила” тепер в Україні замінного відмінка на *-a* вживають тільки при деяких словах. А щоб не мати клопоту, зовсім не вживають його! Оминають заради святого спокою!» [27: 228].

«Український правопис» 1989 р., оприлюднений у 1990 р., попри повернення деяких правил правопису 1928 р., за висновками В. Кубайчука, — це третє видання, що є «органічним продовженням» першого

(1946 р.) і другого (1960 р.) [21: 131]. У ньому перелік іменників — назв неістот чоловічого роду, які в знахідному відмінку однини можна вживати із закінченням *-а (-я)*, аналогічно до попередніх видань обмежено словом «**деякі** іменники», проте кількість таких іменників збільшено до шістьох: (зрізав) *дуба* й *дуб*, (дав) *карбованця* й *карбованець*, (написав) *листа* й *лист*, (узяв) *ножа* й *ніж*, (поклав) *олівця* й *олівець*, (поставив) *плуга* й *плуг* [46: 77]. В «Українському правописі» 1990 р., на відміну від видань 1933 р., 1946 р. та 1960 р., повернено увагу про семантичну характеристику іменників, що в знахідному відмінку однини можуть мати паралельну форму на *-а (-я)*, відповідно до якої такі іменники є «переважно назвами побутових предметів» [46: 77], проте її дотримано непослідовно, вибірково, оскільки інші іменники чоловічого роду, які також позначають побутові предмети, наприклад *стіл*, віднесено до тих, що в знахідному відмінку однини мають форму називного відмінка [там само]. Позитивною ознакою «Українського правопису» 1990 р. видання є те, що в ньому форму знахідного відмінка із закінченням *-а (-я)* подано на першому місці, а з нульовим закінченням — на другому [там само].

Основним здобутком четвертого, виправленого й доповненого, видання «Українського правопису», яке було опубліковане в 1993 р., є «виправлення помічених помилок третього видання й оновлення ілюстративного матеріалу» [21: 132]. Проте правило про вживання другої форми знахідного відмінка в ньому залишено без змін, його не виправлено щодо змісту й не доповнено новими іменниковими ілюстраціями [47: 72].

«Український правопис. Проект найновішої редакції» 1999 р. був створений у зв'язку з потребою переглянути орфографічний кодекс після його «тривалого препарування на догоду ідеологічній настанові зближення російської та української мов, а фактично — тотального уподібнення української мови до російської» [15: 561]. Підготуванню цього видання посприяли зміни в суспільно-політичному житті України, зокрема державна незалежність, скасування численних обмежень та утисків, що «дали поштовх національному й мовному відродженню українського народу» [там само]. Однак, попри запропоновані в цьому проекті слухні мовні новації та закладені в ньому «основи для компромісного розв'язання багатьох дискусійних елементів» [15: 23], формулювання правила про вживання другої форми знахідного відмінка в «Українському правописі» 1999 р. [48: 112] тотожне формулюванням, наведеним у його виданнях 1990 р. та 1993 р. Єдина відмінність — із переліку іменників вилучено словоформи *карбованця* і *карбованець* [там само], що, найімовірніше, не пов'язано з лінгвістичними проблемами, а зроблено лише через виведення з обігу грошової одиниці, яку цей іменник позначав.

Аналогічний зміст і статус примітки має це правило й у наступному проекті «Українського правопису» 2003 р. [49: 73]. Оскільки його текст лише в дечому відрізнявся від редакції правопису 1993 р., то й відповідне правило в ньому залишено без змін.

У новій редакції «Українського правопису» 2019 р., як зазначено в його передмові, зроблено спробу повернути до життя «деякі особливості правопису 1928 р., що є частиною української орфографічної традиції і поновлення яких має сучасне наукове підґрунтя» [50: 8]. Проте стосовно повернення другої форми знахідного відмінка, що також є частиною української орфографічної традиції, у цьому виданні зроблено незначні зміни прогресивного характеру, до яких уналежнюємо такі: 1) розширено перелік семантичних груп іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни, які в знахідному відмінку однини можна вживати із закінченням *-a (-я)*, зокрема, крім назв побутових предметів, додано назви «дерев, документів та ін.» [50: 120], що дає змогу поширити це правило також на іменники — назви документів і послуговуватися ними в науковому та офіційно-діловому стилях сучасної української літературної мови; до того ж їх підпорядковано загальній семантичній ознаці «конкретні іменники чоловічого роду» [там само]; 2) скориговано реєстр іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни, для яких закінчення *-a (-я)* у знахідному відмінку однини є нормативним: з нього так само, як і в проєкті 1999 р., вилучено словоформи *карбованця* і *карбованець*, а натомість додано варіантні форми іменників *акт* і *акта*, *вірш* і *вірша*, *довідник* і *довідника*, *перстень* і *персня* [50: 120]; усього наведено 9 іменників.

Проте очевидним є те, що в «Українському правописі» 2019 р. не змінено ідеологію трактування закінчення *-a (-я)* знахідного відмінка. За основу використано те саме правило, що й у попередніх його виданнях, із тим же другорядним статусом — «примітка». Не змінено пріоритетності розташування словоформ на *-a (-я)* та з нульовим закінченням. Так само, як і в правописах 1933, 1946, 1960 рр. видання, у найновішому правописі на першому місці наведено морфологічні форми з нульовим закінченням, а на другому — із закінченням *-a (-я)* [50: 120], що не відповідає історично сформованій граматичній нормі. Не вилучено слово «деякі» щодо іменників, для яких уживання в знахідному відмінку однини із закінченням *-a (-я)* є органічним явищем, що формує в користувачів хибну думку про його спорадичність, тоді як «в українській мові таких слів, що мають замінного на *-a*, сотні, а правильніше — й безліч» [27: 227]. Не переглянуто набір іменників — назв неістот чоловічого роду, для яких нормативним у знахідному відмінку однини визначено лише нульове закінчення [50: 120], хоч частина з них відповідно до українськомовної традиції здавна вживана із закінченням *-a (-я)*.

Автори нової редакції «Українського правопису» 2019 р. не зважили на ґрунтовний теоретичний доробок сучасних лінгвоукраїністів, що відображає особливості використання форм другого знахідного відмінка в мовній практиці українського народу. У новітніх наукових дослідженнях [52; 7: 66–67; 9; 10; 17; 18; 11; 20 та ін.], опертих на найавторитетніші напрацювання провідних мовознавців 20–30-х рр. ХХ ст. і підкріплені мовною практикою ХХІ ст., та в деяких лексикографічних джерелах [34; 19; 2] сформовано чіткі виважені передумови для відживлення цієї

кількасотрічної традиції української мови, з огляду на які правило про другу форму знахідного відмінка, запропоноване в новій редакції «Українського правопису» 2019 р., на перспективу потрібно принципово переглянути, скорегувати й удокладнити. Відповідно до таких лінгвістичних настанов:

1. Оскільки друга форма знахідного відмінка є самотньою і живою ознакою української мови, що відбиває кількасотрічну народнорозмовну традицію, то для всіх іменників чоловічого роду II відміни із конкретно-предметним значенням у знахідному відмінку однини потрібно повернути лише одне закінчення — *-а (-я)* — і подати його як самостійне повноваге правило.

2. Варіантні форми знахідного відмінка залишити тільки для іменників із «невиразною» семантикою, причому ті, що закінчуються на *-а (-я)* як власне українські подати на першому місці, а з нульовим закінченням — на другому.

3. Розширити й удокладнити перелік лексико-семантичних груп іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни, для яких закінчення *-а (-я)* у знахідному відмінку однини є органічною морфологічною рисою.

В «Українському правописі» 2019 р. короткий перелік лексико-семантичних груп іменників, що охоплює лише назви побутових предметів, дерев і документів, завершує позначка «та ін.» [50: 120], якої не було в попередніх виданнях (у редакціях 1926, 1928 та 1929 рр. замість «та ін.» поставлено крапки (...)) [38: 40, 43; 39: 36, 38; 40: 33–34, 36]. Це дає підстави мовцям, не порушуючи чинної граматичної норми, поширити другу форму знахідного відмінка й на інші семантичні групи іменників із конкретно-предметним значенням, зокрема на назви одягу та взуття (забруднити *кожуха, черевика, чобота, кашкета, капелюха, плаща* та ін.), їжі (з'їсти *калача, сухаря, бублика* тощо), городніх рослин (виростити *гарбуза, кавуна, огірка, буряка* та ін.), частин тіла (схопити *за носа, пальця, ліктя, язика, хвоста, чуба* тощо), споруд і будівель (збудувати *моста, будинка, гаража, університета, інститута* і под.), знарядь та приладів (нагострити *заступа*; увімкнути *обігрівача, телефона, комп'ютера, телевізора, двигуна, мотора*; продемонструвати *мікроскопа, барометра* тощо), зброї (дістати *ножа, меча, штика, пістолета, револьвера, кулемета* та ін.), грошових одиниць (позичити *дуката, шеляга, п'ятака, карбованця* і под.), різновидів транспорту (відремонтувати *воза, велосипеда, автомобіля*; спізнитися *на автобуса, поїзда, літака* тощо) і под., незалежно від того, яке закінчення вони мають у родовому відмінку однини — *-а (-я)* чи *-у (-ю)*.

Іменники, що позначають погодні явища (*дощ, вітер, мороз, град* та ін.), світила (*місяць*), дні тижня (*понеділок, вівторок, четвер*), місяці (*червень, липень, серпень, вересень, жовтень* тощо), одиниці міри (*міліметр, сантиметр, дециметр, метр, кілометр, фунт, аршин*) і ваги (*грам, кілограм, центнер* і под.), також варто додати до переліку лексико-семантичних груп іменників, зробивши заувагу, що їх доречно вживати в знахідному відмінку однини із закінченням *-а (-я)* лише в разі свідомого бажання

мовця надати цьому іменникові значення «чогось оформленого», персоніфікувати його, «ніби оживити, уособити» [29: 52], «виразно реалізувати» цю назву [27: 209], напр.: *Сидить козак на могилі тай вітра питає* (укр. нар. пісня); *З'їла сонце, з'їж і місяця, з'їж і зірочки — дрібні діточки* (П. Чубинський); *Вася вирішив і оголосив усім богодухівським бабам, що дощу немає через те, що доща того закопано* (Остап Вишня).

4. Закінчення *-a (-я)* затвердити як нормативне також для іменників — назв народних ігор, бійок, танців і музичних творів, а також для тих, що входять до складу стійких зворотів на зразок *грати у квача, танцювати гопака, дати ляпаса, дістати прочухана, спіймати облизня* тощо.

5. Запропонований розширений перелік лексико-семантичних груп проілюструвати відповідними іменниками, істотно доповнивши їхній реєстр. Особливу увагу потрібно звернути на назви «написаного» [27: 208].

Прикметно, що в усіх виданнях «Українського правопису» серед іменників, які можуть мати другу форму знахідного відмінка, навіть у правилі 1946 р., подано іменник *лист(a)*. У правописі 1933 р. з-поміж назв документів збережено ще й *акт(a)* та *декрет(a)*, а в новій редакції «Українського правопису» 2019 р., крім словоформ (написав) *лист* і *листа*, наведено також (уклав) *акт* і *акта*, (вивчив) *вірш* і *вірша*. І. Огієнко зауважував, що з плином часу люди почали сприймати назви «написаного» як реальні речі, унаслідок чого вони «стали помалу підпадати процесові заміни знахідною формою родового на *-a*» [27: 208–209]. Це слова *акт, протокол, статут, закон, договір, контракт, лист, журнал, словник, диплом, папір* (акт), *папірець, чек, Апостол* (Книга), *літопис, допис, спис, перепис, відпис, рукопис* і багато подібних [там само].

З огляду на те, що в «Українському правописі» 2019 р. статусу нормативної надано другій формі знахідного відмінка іменників — назв документів [50: 120], запропонований у цьому виданні реєстр іменників слушно доповнити словами наведеного зразка. Хоч їх не так багато в народній мові, проте вони із закінченням *-a (-я)* зафіксовані не лише в художній літературі, а й в офіційно-ділових, наукових, навчальних текстах та лексикографічних джерелах 20–30-х рр. ХХ ст. Саме тому підтримуємо тих українських дослідників, які пропонують відновити форму другого знахідного відмінка для іменників — назв документів, таких як: *документа* (від *документ*), *акта* (від *акт*), *договора* (від *договір*), *контракта* (від *контракт*), *закона* (від *закон*), *декрета* (від *декрет*), *указа* (від *указ*), *протокола* (від *протокол*), *звіта* (від *звіт*), *рапорта* (від *рапорт*), *статута* (від *статут*), *універсала* (від *універсал*), *проекта* (від *проект*), *плана* (від *план*), *реєстра* (від *реєстр*), *списка* (від *список*) тощо.

6. Крім безприйменникових форм знахідного відмінка на *-a (-я)*, серед ілюстративного матеріалу обов'язково подати й прийменникові форми, поширені в українській мовній практиці, зокрема в живому усному мовленні, фольклорі, художній літературі, наукових текстах [37: 96; 22: 97; 29: 55; 27: 206 та ін.] та лексикографічних джерелах (РУСКр; РУСПМ; ФДМ; СДМ тощо).

Іменники, які в знахідному відмінку однини мають варіантну форму на *-а (-я)*, здебільшого поєднують із прийменниками *за, на, у (в)*, дещо рідше — з прийменниками *про, під, по, через*, пор.: ...**за плуга** взявся [37: 96]; ...**правити за документа** (ФДМ); *Потім ти мене — цап за **чуба**...* (Степан Васильченко); ...*тримаючи в руці шапку, витанцьовував Гива по клуні й ніяк не міг взятися **за ціпа*** (М. Стельмах); ...*я взявся **за каната** й опинився в повітрі, дригаючи ногами* (Ю. Яновський); *Навколо Хоми, з'юрмившись, бралися **за живота** бійці* (О. Гончар); *Антипко береться **за хвоста** свого товариша* (В. Дрозд); ...*звелів зібрати жертви **на пам'ятника*** [52]; ...*аби Київську Академію переробити **на університета*** [52]; ...[Іван] *сів **на трактора** ще до війни і зараз тут вожакує* (О. Гончар); ...*про пам'ятника пішли чудні теревені* [52: 62]; ...*підійшов **під дуба*** [37: 96]; *Через того **самоката** посварилися ми з братом* (Г. Бойко); ...*побачив **через бінокля*** (Вал. Шевчук) тощо. І. Огієнко зауважував, що «прийменник не заважає дії згадуваного тут процесу заміни. Напр.: *сів на воза, проміняв за стола, почепив окуляри на носа, встропив у рота, угнав у пальця*» [27: 206].

3-поміж усіх видань «Українського правопису» прийменникові форми другого знахідного відмінка як нормативні рекомендовано лише у виданнях 1926 [38: 43], 1928 [39: 38] та 1929 рр. [40: 36].

Отже, історія українського правопису засвідчує, що внормування форми знахідного відмінка із закінченням *-а (-я)* було непослідовним і безпосередньо залежало від ідеологічних настанов: із самостійного правила, у якому *-а (-я)* було проголошене єдиним можливим закінченням іменників — назв неістот чоловічого роду II відміни, що позначають конкретні предмети, його перетворили на коротку примітку (точніше — виняток), із поступовим витісненням цієї форми на друге, неосновне місце, причому її рекомендували вживати лише в деяких іменниках після нульового закінчення.

Основним критерієм вибору закінчень знахідного відмінка повинен бути семантичний. Проте його найпослідовніше дотримано лише в редакції «Українського правопису» 1928 р. та частково — у виданнях 1990, 1993, 2003 та 2019 рр. Відповідно до цього критерію, ґрунтованого на багаторічній українській народнорозмовній традиції, закінчення *-а (-я)* в знахідному відмінку однини мають іменники чоловічого роду із конкретним значенням, тобто ті, що є назвами побутових предметів, одягу та взуття, їжі, дерев, городніх рослин, частин тіла, споруд і будівель, знарядь та приладів, зброї, грошових одиниць, різновидів транспорту, документів і под. Варіантні форми знахідного відмінка на *-а (-я)* та з нульовим закінченням є нормативними для іменників із «невизначеною» семантикою — тих, що позначають погодні явища, світила, одиниці міри та ваги тощо, причому із закінченням *-а (-я)* в знахідному відмінку однини їх доречно вживати лише в разі персоніфікації предмета, позначуваного таким іменником. Для іменників чоловічого роду II відміни з абстрактним значенням типовим закінченням знахідного відмінку однини є нульове.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- РУСКр — Російсько-український словник: у 4 т. Голов. ред. А.Ю. Кримський. Т. 1–3. Київ, 1924–1933.
- РУСПМ — Російсько-український словник правничої мови: (понад 67 000 слів). Голов. ред. А.Ю. Кримський. Київ, 1926.
- ФДМ — Фразеологія ділової мови. Уложили В. Підмогильний, Є. Плужник. Київ, 1927.
- РУСВТ — С. та О. Якубські. Російсько-український словник військової термінології. Харків, 1928.
- СДМ — Дорошенко М., Станіславський М., Страшкевич В. Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія. Київ, 2018. XVI. 248 с. *Репринт з вид. 1930 р. (Серія «Словникова спадщина України»)*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпалько О.П. Нариси з історичного синтаксису української мови. Київ, 1960.
2. ВЕСУМ. URL: <https://r2u.org.ua/vesum/> (дата звернення: 01.03.2020).
3. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. Київ, 1987.
4. Вихованець І.Р. Родовий чи знахідний відмінок? *Культура слова*. 1989. Вип. 37. С. 93–95.
5. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ, 1992.
6. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ, 2004.
7. Вихованець І.Р. Розмовляймо українською: мовознавчі етюди. Київ, 2012.
8. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ, 2017.
9. Гінзбург М. Про форми знахідного відмінка в українських фахових текстах. *Українська мова*. 2012. № 4. С. 29–40.
10. Гінзбург М. Традиційна українська форма знахідного відмінка як засіб забезпечити точність та однозначність фахових текстів. *Стиль і текст*. 2013. Вип. 14. С. 93–101.
11. Городенська К. Граматичні норми української літературної мови і сучасна практика професійної спільноти. *Дивослово*. 2017. № 4. С. 40–45.
12. Граматика руської мови. Уложили Степан Смаль-Стоцький, Федір Гартнер. Третє перероблене видання. Відень, 1914.
13. Грунський Н.К. Украинская грамматика. Київ, 1918.
14. Грунський М., Мироненко М. Український правопис. 1927.
15. Історія українського правопису: XVI–XX століття. Хрестоматія. Київ, 2004.
16. Іваниця Гр. Курс украинского языка в кратком практическом изложении. 1926.
17. Колібаба Л. Друга форма знахідного відмінка іменників: семантико-граматичні особливості та сфери функціонально-стильового вживання. *Матеріали III Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції з україністики «Діалог мов — діалог культур. Україна і світ», 1–4 листопада 2012 р.* München — Berlin — Washington D.C. 2013. С. 257–267.
18. Колібаба Л. Друга форма знахідного відмінка іменників як самобутня риса української мови. *Дивослово*. 2014. № 6. С. 28–32.
19. Колібаба Л., Фурса В. Словник дієслівного керування. Київ, 2016.
20. Костусяк Н.М. Актуалізовані форми іменників і нові лексеми в сучасній українській мові: аспекти дослідження та проблеми вноормування. *Граматичний простір сучасної лінгвоукраїністики. Катерині Григорівні Городенській*. Київ, 2019. С. 112–121.
21. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови IX–XX ст. Київ, 2020.
22. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ, 1925.
23. Матвієнко О. Назовна та родова форма знахідного відмінка. *Збірник державних центральних курсів українознавства*. Харків, 1930. Вип. 3. С. 43–56.
24. Найголовніші правила українського правопису. Київ, 1921.
25. Найголовніші правила українського правопису. Нове видання. Київ, 1925.
26. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рідна мова. Київ, 2010.
27. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова. Київ, 2011.

28. Синявський О. Порадник української мови. Харків — Берлін — Нью-Йорк, 1922.
29. Синявський О. Норми української літературної мови. Київ, 2018. *Репринт з вид. 1931 р. 368 с. (Серія «Українська граматична класика»).*
30. Синявський О. Коротка історія «Українського правопису». *Історія українського правопису: XVI–XX століття. Хрестоматія.* Київ, 2004. С. 432–452.
31. Сулима М. Українська фраза. Харків, 1928.
32. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. За заг. ред. І.К. Білодіда. Київ, 1969.
33. Сучасна українська літературна мова: підручник. За ред. А.П. Грищенка. Київ, 1997.
34. Тараненко О.О. Словозміна української мови. Nyíregyháza, 2003.
35. Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника). *Мовознавство.* 2005. № 3–4. С. 85–104.
36. Тимченко Е.К. Функции генетива в южнорусской языковой области. Варшава, 1913.
37. Тимченко Є.К. Українська граматика. Київ, 1917.
38. Український правопис (проект). Харків, 1926.
39. Український правопис (проект). Харків, 1928.
40. Український правопис. Видання перше. Харків, 1929.
41. Український правопис. Харків, 1933.
42. Український правопис (проект видання четвертого). Київ, 1938.
43. Український правопис. Київ, 1940.
44. Український правопис. Київ, 1946.
45. Український правопис. 2-ге вид., доп. й випр. Київ, 1960.
46. Український правопис. 3-ге вид., випр. й доп. Київ, 1990.
47. Український правопис. 4-те вид., випр. й доп. Київ, 1993.
48. Український правопис. Проект найновішої редакції. Київ, 1999.
49. Український правопис. Проект. Київ, 2003.
50. Український правопис. Київ, 2019.
51. Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. — 1933 р). Нью-Йорк, 1970.
52. Юносова В.О. Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові. Київ, 2003.

LEGEND

- РУСКр — Krymskyi, A.Yu. (Ed.). (1924–1933). Russian-Ukrainian Dictionary: in 4 vol. Vol. 1–3. Kyiv (in Ukr.).
- РУСПМ — Krymskyi, A.Yu. (Ed.). (1926). Russian-Ukrainian Dictionary of Legislative Language: (over 67 000 words). Kyiv: Drukarnia UAN (in Ukr.).
- ФДМ — Pidmohylnyi, V., Pluzhnyk, Ye. (Eds.). (1927). Phraseology of Business Language. The second corrected edition. Kyiv: Chas (in Ukr.).
- РУСВТ — Yakubski, S and O. (Eds.). (1928). Russian-Ukrainian Dictionary of military terminology. Kharkiv (in Ukr.).
- СДМ — Doroshenko, M., Stanislavskyi, M., Strashkevych, V. (Eds.). (2018). Business Language Dictionary. Terminology and phraseology. Kyiv: Vydavnychi Dim D. Bura-go. XVI. 248 p. *Reprint from the edition of 1930 (Series “Ukrainian Heritage Dictionary”)* (in Ukr.).

REFERENCES

1. Bezpalko, O.P. (1960). Essays of the historical syntax of the Ukrainian language. Kyiv: Radianska shkola (in Ukr.).
2. VESUM. URL: <https://r2u.org.ua/vesum/> (Accessed 01.03.2020).
3. Vykhovanets, I.R. (1987). System of cases of Ukrainian. Kyiv: Naukona dumka (in Ukr.).
4. Vykhovanets, I.R. (1989). Genitive or accusative case? *Culture of the word*, 37, 93–95 (in Ukr.).
5. Vykhovanets, I.R. (1992). Essays of the functional syntax of the Ukrainian language. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

6. Vykhovanets, I., Horodenska, K. (2004). Theoretical morphology of Ukrainian. Kyiv: Pulsary (in Ukr.).
7. Vykhovanets, I.R. (2012). Speak on Ukrainian: linguistic etudes. Kyiv: Pulsary (in Ukr.).
8. Vykhovanets, I.R., Horodenska, K.H., Zahnitko, A.P., Sokolova, S.O. (2017). Grammar of the modern Ukrainian literary language. Morphology. Kyiv: Vydavnychi Dim D. Burago (in Ukr.).
9. Ginzburh, M. (2012). About the forms of accusative in Ukrainian scientific texts. *Ukrainian language*, 4, 29–40 (in Ukr.).
10. Ginzburh, M. (2013). The traditional Ukrainian accusative form as the means to ensure accuracy and clarity of professional texts. *Stale and text*, 14, 93–101 (in Ukr.).
11. Horodenska, K. (2017). The grammatical norms of the Ukrainian literary language and the modern practice of the professional community. *Dyvoslovo*, 4, 40–45 (in Ukr.).
12. Smal-Stotskyi, S., Hartner, F. (Eds.). (1914). Grammar of the Russian language. The third revised edition. Vienna (in Austria).
13. Hrunskyi, N.K. (1918). Ukrainian grammar. Kyiv (in Ukr.).
14. Hrunskyi, M., Myronenko, M. (1927). Ukrainian spelling (in Ukr.).
15. History of the Ukrainian spelling: XVI–XX centuries. Reading-book (2004). Kyiv: Naukona dumka (in Ukr.).
16. Ivanitsa, G. (1926). A course of Ukrainian in a summary practical narration. Gosudarstvennoe izdatelstvo Ukrainyi (in Ukr.).
17. Kolibaba, L. (2013). The second form of accusative of nouns: semantiko-grammatical features and spheres of the functionally-stylistic usage. *Materials of the 3rd International Scientific and Practical Internet-conference on Ukrainian Studies «Dialogue of Languages — Dialogue of Cultures. Ukraine and the World», November 1–4, 2012. München — Berlin — Washington D.C.*, 257–267 (in Germany).
18. Kolibaba, L. (2014). The second form of accusative case of nouns as original feature of the Ukrainian language. *Dyvoslovo*, 6, 28–32 (in Ukr.).
19. Kolibaba, L., Fursa, V. (2016). Dictionary of verbal government. Kyiv: Lybid (in Ukr.).
20. Kostusiak, N.M. (2019). Actualizational forms of nouns and new lexemes in the modern Ukrainian language: aspects of investigation and problems of valuation. *Grammar space of the modern Ukrainian studies: in honor of Kateryna Horodenska*. P. 112–121. Kyiv: Vydavnychi Dim D. Burago (in Ukr.).
21. Kubaichuk, V. (2020). Chronology of language events in Ukraine: external history of the Ukrainian language of IX–XX centuries. Kyiv: «K. I. S.» (in Ukr.).
22. Kurylo, O. (1925). Comments to the modern Ukrainian literary language. Edition 3. [Kharkiv]: Knyhospilka (in Ukr.).
23. Matviienko, O. (1930). Nominative and genitive forms of accusative case. *Zbirnyk derzhavnykh tsestralnykh kursiv ukrayinoznavstva*, 3, 43–56. Kharkiv (in Ukr.).
24. The main rules of the Ukrainian spelling. (1921). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo (in Ukr.).
25. The main rules of the Ukrainian spelling. New edition. (1925). Kyiv: Chervonyi shliakh (in Ukr.).
26. Ohiienko, I. (mytropolyt Ilarion). (2010). The mother tongue. Kyiv: Nasha kultura i nauka (in Ukr.).
27. Ohiienko, I. (mytropolyt Ilarion). (2011). Our literary language. Kyiv: Nasha kultura i nauka (in Ukr.).
28. Syniavskyi, O. (1922). Advisor of the Ukrainian language. Kharkiv — Berlin — New York: Ukraino-amerykanske vyd. t-vo «Kosmos» (in Germany).
29. Syniavskyi, O. (2018). Norms of the Ukrainian literary language. Kyiv. XX. 368 p. *Reprint from the edition of 1931 (Series “The Ukrainian grammar classics”)* (in Ukr.).
30. Syniavskyi, O. (2004). A brief history of the «Ukrainian spelling». *History of the Ukrainian spelling: XVI–XX centuries. Reading-book*. P. 432–452. Kyiv: Naukona dumka (in Ukr.).
31. Sulyma, M. (1928). Ukrainian phrase. Kharkiv (in Ukr.).
32. Bilodid, I.K. (Ed.). (1969). The modern Ukrainian literary language: Morphology. Kyiv: Naukona dumka (in Ukr.).
33. Hryshchenko, A.P. (Ed.). (1997). The modern Ukrainian literary language. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukr.).

34. Taranenko, O.O. (Ed.). (2003). Inflexion of Ukrainian language. *Ny regyh za* (in Hungary).
35. Taranenko, O.O. (2005). Modern tendencies to the revision of normative principles of Ukrainian literary language and phenomenon of purism (within the limits of grammatical categories of noun). *Linguistics*, 3–4, 85–104 (in Ukr.).
36. Tymchenko, Ye.K. (1913). Functions of genitive in the South Russian language area. *Varshava: Varshavskij uchebnyj okrug* (in Poland).
37. Tymchenko, Ye.K. (1917). Ukrainian grammar. *Kyiv: Vydavnytstvo Tovarystva «Chas»* (in Ukr.).
38. Ukrainian spelling (project). (1926). *Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy* (in Ukr.).
39. Ukrainian spelling (project). (1928). *Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy* (in Ukr.).
40. Ukrainian spelling. The first edition. (1929). *Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy* (in Ukr.).
41. Ukrainian spelling. (1933). *Kharkiv: Radianska shkola* (in Ukr.).
42. Ukrainian spelling (project of the fourth edition). (1938). *Kyiv: Radianska shkola* (in Ukr.).
43. Ukrainian spelling. (1940). *Kyiv* (in Ukr.).
44. Ukrainian spelling. (1946). *Kyiv: Ukrainske derzhavne vydavnytstvo* (in Ukr.).
45. Ukrainian spelling. (1960). The second edition. *Kyiv: Vyd-vo AN URSR* (in Ukr.).
46. Ukrainian spelling. (1990). The third edition. *Kyiv: Naukona dumka* (in Ukr.).
47. Ukrainian spelling. (1993). The fourth edition. *Kyiv: Naukona dumka* (in Ukr.).
48. Ukrainian spelling. Project of the newest edition. (1999). *Kyiv: Naukona dumka* (in Ukr.).
49. Ukrainian spelling. Project. (2003). *Kyiv* (in Ukr.).
50. Ukrainian spelling. (2019). *Kyiv: Naukona dumka* (in Ukr.).
51. Chaplenko, V. (1970). *History of the New Ukrainian Literary Language (XVII Century — 1933)*. New York (in USA).
52. Yunosova, V.O. (2003). A variant of case endings of nouns is in modern literary Ukrainian. *Kyiv: Znannia Ukrainy* (in Ukr.).

Статтю отримано 07.03.2020

Larysa Kolibaba, PhD in Philology,
Senior Research Scientist of the Department of Grammar and Scientific Terminology,
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: kolibaba.lm@meta.ua

THE ENDINGS OF ACCUSATIVE CASE OF NOUNS IN HISTORY OF UKRAINIAN ORTHOGRAPHY

The second form of accusative is the ancient original grammatical feature of the Ukrainian language, based on the tradition of folklore. It penetrated to the literary language from the living national language, so it was most consistently preserved verbal colloquial speech and language of fiction. Folk origin of the second form of accusative is reflected by the semantics of nouns used with the ending *-a (-я)* — these are primarily the names of concrete household objects. Instead, nouns — names of abstract concepts of masculine, that it is difficult to personify, in a folk language not so much. Because of this, the functioning of abstract nouns in the form of accusative with the ending *-a (-я)* is limited.

The main criterion that allows the second form of accusative case is semantic. It is based on the rules, presented in all editions of the academic «Ukrainian Spelling», but the register of nouns it was «let» to have this form was uneven, it was constantly narrowed, that predefined by socio-political conditions of functioning of the Ukrainian language at different time periods. Analysis of scientific and lexicographic sources from the beginning of the XX century and to this day it gives grounds to attribute the form of accusative case on *-a (-я)* to «repressed», artificially restricted in use. The difficult and regressive way of its normalization, besides lexicographic sources, is also attested by Ukrainian spellings of different years of publication.

The most complete list of nouns — the names of uncreatures of masculine of the second declension and the most fundamental rule for their endings in accusative of singular, based on a well-defined semantic criterion, is given in the «Ukrainian spelling» of 1928. Only in this edition for nouns — names of uncreatures of masculine of the second declension that is the names

of concrete objects, as only correct and only the possible ending is *-a (-я)*. Also in it, among the nouns of masculine of the second declension, in particular and the names of uncreatures, the prepositional constructs of the second accusative case are presented.

From the «Ukrainian Spelling» of 1933 to its most recent edition in 2019, the prescription for the use of accusative case with the ending *-a (-я)* has a form of a note (or rather — an exception) and fixes as normative two parallel morphological forms of accusative case of singular— on *-a (-я)* and with zero ending.

Researches of modern scientists, based on theoretical and lexicographic work 20–30th of XX of century and the language practice of the Ukrainian people from ancient times to the present, formed an objective basis for the revival of this multi-hundred-year tradition of the Ukrainian language in all functional and stylistic spheres of everyday life of the Ukrainian language, taking into account that text of note in relation to the second form of accusative, offered in the new release of the «Ukrainian Spelling» in 2019, it is needed to correct and extend, in particular to give more detailed list of lexico-semantic groups of nouns, for that the second form of accusative is an organic morphological feature, substantially to complement the register of nouns-illustrations, change placed the sequence of disposition of wordforms with a zero ending and ending *-a (-я)* and the note itself transformed into a rule.

Keywords: *accusative case, the second form of accusative case, the second accusative, genitive case, nominative case, nouns — the names of uncreatures of masculine of the second declension, ending -a (-я), zero ending.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.045>

УДК 811'161.2'373.611

Т.В. СІРОШТАН, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь, Запорізька обл., 72300
E-mail: tanyasiroshstan1982@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0389-8082>

NOMINA ABSTRACTA НА -К(А) В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті простежено динаміку лексико-словотвірних типів абстрактів на -к(а) в історії української мови, з'ясовано продуктивність цього форманта. Установлено, що іменники з таким значенням вживалися вже у праслов'янській мові й набули значного поширення впродовж наступних періодів. Доведено, що основною функцією суфікса -к(а) у продукуванні абстрактів стало оформлення словотвірної структури назв опредметнених дій.

Ключові слова: історичний словотвір, nomina abstracta, лексико-словотвірний тип, словотвірна структура, суфікс -к(а).

Найменування абстрактних понять становлять значну частину словникового складу будь-якої мови, адже позначають різноманітні аспекти духовного життя народу, результати розумових процесів і узагальнень, наслідки чуттєвого досвіду індивіда. Розгалужена система таких назв свідчить про довершеність мислення людини та про загальний високий рівень розвитку суспільної думки. У сучасній лінгвістиці абстрактними вважають іменники, які називають поняття, що не мають реального втілення, тобто вказують на стан, почуття, процес, якість, риси характеру, відносини між особами, народами, особливості етикету, є науковими та виробничими термінами [8: 7–8]. Абстрактна лексика — це переважно найменування узагальнених ознак та фізичної або інтелектуальної опредметненої дії.

Іменники з абстрактним значенням неодноразово привертали увагу вчених, зокрема М. Войтили-Свежовської [19], Н. Медведовської [5], О. Микитюк [6], З. Піскозуб [7], Л. Полюги [8; 9], Н. Томи [15], В. Шадури [17] та ін. Наукові дослідження цієї групи слів заклали підґрунтя

Цитування: Сіроштан Т.В. Nomina abstracta на -к(а) в історії української мови. *Українська мова*. 2020. № 3 (75). С. 45–60. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.045>

для подальшого вирішення питань класифікації абстрактних іменників, історії їхнього становлення як окремої лексико-словотвірної категорії в українській мові. У зв'язку з цим актуальним є вивчення динаміки лексико-словотвірних типів *nomina abstracta* на **-к(а)** від праслов'янського до сучасного періоду їх функціонування.

У вітчизняному мовознавстві розгляд історії суфікса **-к(а)** відбувався переважно в контексті комплексного аналізу словотворчих ресурсів української мови [2; 1; 13; 11; 12]. Його вважають вторинним за походженням дериваційним засобом, що виокремився в праслов'янській мові як результат поєднання індоєвропейського голосного форманта із словотворчим елементом **-k-** [2: 117–118]. Праслов'янський суфікс **-ька** є продовженням індоєвропейського гіпокористичного та демінутивного форманта **-ikā**, а суфікс **-ька** — **-ūkā** [18 I: 95]. Він став відповідником багатозначних формантів **-ько**, **-ько** для іменників жіночого роду. Первісна демінутивна і фемінітивна семантика суфікса конкурує зі значенням субстантивованої ознаки та дії [18 I: 94].

Найдавніші іменники з абстрактним значенням хоч і виникають пізніше від слів із конкретним значенням, проте вже у **праслов'янській мові** утворюють розгалужену систему лексико-семантичних типів [14]. Із дериваційного погляду маємо назви, що належать до різних лексико-словотвірних типів, серед яких окрему групу становлять похідні на **-ька**, **-ька**.

До відіменникових дериватів можна зарахувати конфіксальне утворення з другим компонентом **-ька** на позначення явища навколишнього середовища **otъzimъka* (ЕССЯ 39: 147) 'весняне похолодання; відлига; пізня зима' від **zima*.

Більш поширеними в дописемний період, імовірно, були девербативи. Кілька абстрактів на **-ька** називають результати розумової та мовленневої діяльності людини: **bavotъka* (ЕССЯ 1: 170) 'примовка' від основи дієприкметника **bavot-*; **čutъka* (ЕССЯ 4: 136) 'вість, звістка' від дієприкметника **čutъ*, **čuta* < **čuti*; **gadъka* (ЕССЯ 7: 82) 'загадка; натяк; думка' (**gadati*); **otъzuvъka* (ЕССЯ 39: 157) 'відгук' (**otъzuvati* або **otъzuvъ*).

У словотвірній структурі іменника **bajъka* (ЕССЯ 1: 141; Sławski I: 183) 'вігадка, байка' від **bajati* спостерігається формант **-ька**.

Інші віддієслівні похідні позначають опредметнені дії: **bitъka* (ЕССЯ 2: 101) 'битва, боротьба, бійка' (**biti*); **lupъka* (ЕССЯ 16: 186) 'удар; биття' (**lupiti*).

Творення абстрактів від прикметників у праслов'янський період лише зароджувалося як явище. Серед деад'єктивів трапляється іменник **laska* (ЕССЯ 14: 36) 'ніжність, ласкавість, любов', походження якого пов'язують із лексемою **lasъ* 'ласий' (ЕСУМ III: 197).

У словотвірній системі **давньої руськоукраїнської мови** суфікс **-к(а)** не набув виразної абстрактної семантики. Поодинокі похідні, що функціонували впродовж XI–XIII ст., були переважно давніми утвореннями, які не оформлювали виразних дериваційних типів. Наприклад: *ласка* (до 1093 Ср II: 9) 'ласка, любов; лестощі'. Цей іменник активно вико-

ристовувався і в наступні періоди розвитку української мови з поступовим розширенням семантики: **ласка** (к. XIV СДЯ IV: 389) ‘доброта, милість, ласкаве поводження’, **ласка** (1449 ССУМ I: 539) ‘ласка, прихильність, милість’, пор. **ласка** (1494 ТимчМат I: 397) ‘милість, благодать’, з(ъ) **ласки** своє(и) даси на(м) нетлѣнну одежду (КЗ: 34), **ласка** (Б-Н: 205; СМШ I: 364; СУМ IV: 449) ‘добррозичливе, привітне ставлення до кого-небудь; милість, благодіяння; милування, пестоші’.

Менш поширений у досліджених джерелах девербатив **гадка** (XII/XV СлРЯ IV: 7) ‘загадка, алегорія’, **гадка** (XVI СУМ XVI–п.п. XVII 6: 180), **гадка** (СМШ I: 125; СУМ II: 10) ‘те саме, що думка’ (*гадати*), пор. *ум одѣвали буйними гадками* (1837 РусДн: XIV).

Серед абстрактів XI–XIII ст. трапляється також раніше не зафіксований іменник **ѡмъчка**: *А се ц(е)рк(о)внии соуди: рѡспоустъ, смилнокъ, заставаньк, пошибаньк, ѡмъчка* (XI–XII/XIV–XVI УВ: 222) від *ѡмъкати, умикати* (ЕСУМ VII: 33).

У пам’ятках **середньої української мови** XIV — початку XVII ст. вживаються як давні похідні з абстрактним значенням, так і новотвори.

У джерелах XV ст. натрапляємо на іменник із похідним формантом **-ячк(а), -єчк(а)**: **мерзачка, мерзечка** (1433 ССУМ I: 586) ‘образа; ворожа дія’, пор. **мерзачка** (1597–1599 ТимчМат I: 426) ‘відраза’ від *мерзити* ‘викликати огиду, ляяти’ (ЕСУМ III: 441). Окремі назви дій також фіксують аналізовані пам’ятки, наприклад: **проробъка** (1478 ССУМ II: 262) ‘розчищення лісових угідь для обробітку землі, оранки’ (*проробити*); **простоупка, простоупъка** (ССУМ XV: 264) ‘провина, проступок’, пор. *за вашєціну проступку сѣа моего Трофима же* (1724 ПЛ: 39), пор. також *проступок* (СУМ VIII: 306) ‘вчинок, що порушує які-небудь норми, правила поведінки, загальноприйнятий порядок’.

У XVI ст. віддієслівні похідні представлені іменниками на позначення різноманітних дій: **побудка** (1519 ТимчМат II: 116) ‘заохочення, спонування’ від *побудити* (там само); **вторъжка** (1568 СУМ XVI–п.п. XVII 5: 68) ‘вторгнення’ (*вторгнутися*, з чергуванням *г–ж*); **ворожъка, вѣрожъка** (1577 СУМ XVI–п.п. XVII 4: 232) ‘ворожіння, чаклунство’ (*ворожити*).

На початку XVII ст. кількість таких дериватів помітно зростає: **вступка** (1603 СУМ XVI–п.п. XVII 5: 54) ‘(на посаду) вступ’ (*вступити*); **вѣзовка** (1621 ТимчМат I: 138); **потъчка** (1622 ТимчМат II: 197) ‘сутичка, бійка, битва’; **досипка** (1629 СУМ XVI–п.п. XVII 8: 153) ‘додаток’ (*досипати* або *сипати*); **висилка** (1650 СУМ XVI–п.п. XVII 4: 72) ‘відправлення з певною метою якоїсь урядової особи’, пор. **висилка** (СУМ I: 482) ‘дія за значенням *висилати, вислати*; покарання через позбавлення права жити в якому-небудь районі, в якійсь області, країні’ (*висилати*); **болъшъ тое(й) зва(л)ки ко(н)ца не видѣлъ** (1655 ЛРК: 29) від *звалити*, пор. запозичене з чеської через польське посередництво **валка** (1443–1452 ССУМ I: 151), **валъка, валька** (1489 СУМ XVI–п.п. XVII 3: 170) ‘боротьба, війна’; **вѣвѣдка** (до 1656 ТимчМат I: 132) ‘розвідування, розслідування’ (*вѣвѣдати*); **вѣтѣчка, вѣтєчка** (сер. XVII СУМ XVI–п.п. XVII 6: 86) ‘збройний напад’,

мабуть, від *в'їтекати* тощо. До цього ж лексико-словотвірного типу варто віднести іменник *бруєвка* (1605 СУМ XVI–п.п.XVII 3: 77) ‘безчинство, розбій’, який пов’язують із польським дієсловом *broić* ‘пустувати, витворяти (первісно — рубати)’ або праслов’янськими **brъjǫ*, **briti* (ЕСУМ II: 248).

Упродовж XVI–XVII ст. функціонує кілька віддієслівних назв результатів розумової та мовленнєвої діяльності людини, наприклад: *байка* (1596 СУМ XVI–п.п.XVII 2: 11; Б-Н: 49) ‘вигадка, байка, небилиця’, пор. *байка* (Арк I: 7) ‘говірка; небилиця’ від *баяти* ‘говорити, розмовляти, розповідати’; *зм'їнка* (1597–1599 ТимчМат I: 329) ‘згадка’ (*зм'їнковати*); *думка*, *думька* (1599 СУМ XVI–п.п.XVII 8: 226), *думка* (Б-Н: 126; СМШ I: 213; СУМ II: 435) ‘мисль, міркування’ (*думати*); *в'їгадка* (1621 ТимчМат I: 132); *говорка* (XVII ТимчМат I: 177) ‘розмова’ та ін. Давній іменник набуває нових семантичних відтінків: *гадка* (1582 СУМ XVI–п.п.XVII 6: 180), *гадка* (1597–1599 ТимчМат I: 168) ‘суперечка, сперечання’ (*гадати*) тощо.

До конфіксальних похідних можна зарахувати абстракт *в'їдтолка* (XVI СУМ XVI–п.п.XVII 5: 155) ‘пояснення, тлумачення’ із неясною мотивацією (можливо, від *толковати*).

В аналізованих джерелах середньоукраїнської мови трапляється також префіксальне утворення з абстрактною семантикою на **-к(а)**: *неласка* (1597–1599 ТимчМат I: 488) ‘немилість’.

Упродовж XVI–XVII ст. простежуються окремі *nomina abstracta* від іменникового походження, у семантичній структурі яких відсутня вказівка на демінутивне значення, наприклад: *грамматичка* (1599–1600 СУМ XVI–п.п.XVII 7: 72) ‘(наука про будову мови) граматики’; *годинка*, *год'їнка* (1605 СУМ XVI–п.п.XVII 6: 240) ‘(певна пора, час) годинка’; *гр'їшка* (XVI СУМ XVI–п.п.XVII 7: 108) ‘провина’ (*гр'їх*). Пор. також іронічне *в'їрка*, *верка* (1599 СУМ XVI–п.п.XVII 6: 151) ‘нове релігійне вчення’.

З кінця XVII ст. кількість таких дериватів неухильно зростає. Більшість зафіксованих у досліджених джерелах абстрактів позначають різноманітні за характером дії, наприклад: *б'їйка* (II п. XVII ТимчМат I: 55), пор. іменники з аналогічним значенням *бойка* (XVI СУМ XVI–п.п.XVII 3: 13; ТимчМат I: 63), *буйка* (1603 СУМ XVI–п.п.XVII 3: 92), *бийка* (Б-Н: 55), *б'їйка* (СУМ I: 179; Арк I: 21) ‘взаємне завдання ударів, побоїв; (рідко) бій — сутичка ворожих військ або військових з'єднань’ (*бити*, *б'ю*); *в'їзовка* (1621 СУМ XVI–п.п.XVII 5: 171) ‘виклик’ (*в'їзивати*); *прогудка* (XVII ТимчМат II: 246) ‘прогулянка’ із затемненою мотивацією, можливо, від *гудити* або *гудіти* (ЕСУМ I: 613); *розсипка* (XVII ТимчМат II: 286) ‘розсіювання, безладна втеча (війська)’ (*розсипати*); *ут'їчка* (XVII ТимчМат II: 447) ‘втеча’ (*ут'їкти*) тощо.

Окрему групу в українській мові кінця XVII ст. становлять абстрактні назви на позначення результатів розумової та мовленнєвої діяльності людини: *И помененому во'ньому, аб'ї тую во'повед'ї и по'валку на здорове и' пану... вповеда'* (АЖ 1635: 97) у значенні ‘погроза’ (ЕСУМ VI: 162) від *похвалити*, пор. *И над'ї то еше иставич'їне пре'вал'їка по ро'н'їк' ме'ца' пре' люд'їми* (АЖ 1635: 170) від *прехвалити* або *хвалити*; *в'їмовка*, *в'їмов'їка*

(1599 СУМ XVI—п.п.XVII 5: 215) ‘виправдання’, пор. **в’ымовка** (бл. 1619 СУМ XVI—п.п.XVII 5: 215; ТимчМат I: 144), **в’ымов’ька** (бл. 1619 СУМ XVI—п.п.XVII 5: 215) ‘відмовка’ (**в’ымовити**); **загадка** (1653 ТимчМат I: 264) від **загадати**; **замовка** (1653 ТимчМат I: 275) ‘привід, відмовка’ (**замовити**) та ін.

В аналізованих джерелах XVII ст. деад’єктиви майже не трапляються. На позначення фізичного стану людини функціонує іменник **горячка**, **горачка**, **гор’ьчка** (бл. 1619 СУМ XVI—п.п.XVII 7: 46), **гарячка** (Гр I: 276; СУМ II: 38) ‘хвороба, що супроводжується високою температурою тіла; пропасниця’ (**горячий**, **гарячий**).

Більше похідних nomina abstracta фіксує українська мова XVIII ст. Маємо переважно віддієслівні утворення на позначення опредметнених дій із різноманітною семантикою: **фундаме(н)талн’їйше правного с пи(т)-кою не ѡ(б)тяжаючи, до уваги и респекту вашого доброд’їйского подаю** (1711 ДДГ: 49) від **питати**; **удержка** (1717—1734 ТимчМат II: 418) ‘затримка’ від **удержатися** (там само) ‘залишитися, не йти’; **иногда на побу(д)ку в(ъ)дари(ти) на ко(т)л’ї** (1720 ПЛ: 26), **побудка** (СУМ VI: 628) ‘дія за значенням побудити; сигнал до вставання після сну (у військових частинах, таборах)’; **нарочни(х) осо(б) посла(т) для переписки помянути(х) движимого и недвижимого им’їнія** (1726 ДДГ: 44), **переписка** (СУМ VI: 248) ‘дія за значенням переписувати, переписати’; **я учинил’ї оплатку по обл’їку** (1730 ПЛ: 52), пор. **оплатки** (СУМ V: 714) ‘грошові податки; сплата або збирання грошових податків’; **остановка** (1730 ПЛ: 52), **остановка** (1735 ДДГ: 65); **от описокъ с’ї писаній себе оберегти д’їйствително могущих’ї** (1731 ДДГ: 66), **описка** (СУМ V: 710) ‘помилка в написаному тексті (переважно через неухважність)’; **пое(з)дка** (1733 ПЛ: 63), **поїздка** (СУМ VI: 832) ‘виїзд куди-небудь на короткий час; коротка подорож’ (**їздити**); **ни к каки(м) посллка(м) и (в) походи войскові наряда(м), и д’їла(м) употреблять го не дерзали** (1738 ДДГ: 45), **посилка** (СУМ VII: 322) ‘дія за значенням посилати, послати, посилатися, послатися’ тощо.

Від дієслів утворюються нечисленні назви результатів розумової та мовленнєвої діяльності людини: **Прежде сего времен’ї била... гову(р)ка** (1729 ПЛ: 48), пор. **говірка** (СУМ II: 100) ‘(лінгвістичне) різновид загальнонародної мови, поширений на невеликій території, (діалектне) розмова’ (**говорити**); **не раз’ї уже заб’їрали по сказки старожилон’ї Лебединских’ї** (1766 ДДГ: 57), пор. **Він най щирше задеже’ї у сво’їх повед’їнках, п’їсньох, обрядах, казках, прислів’їох все, що єму передв’їцькі д’їди спадком лишили** (1837 РусДн: IX) від **казати**.

Імовірно, відприкметникове походження має лексема **поблажка**: **наказаніє достойное чини(т) бе(з) побла(ж)ки** (XVIII ДДГ: 63), **поблажка** (СУМ VI: 619) розмовне ‘занадто невимогливе, м’яке ставлення до кого-, чого-небудь’ від **благий** або **поблажливий** (утім, можливо, від **поблажити**).

Іменники на позначення різноманітних опредметнених дій активно функціонують на початку XIX ст., наприклад: **вгайка**, **угайка** (Б-Н: 70) ‘затримка, зупинка, сповільнення’ (**вгаяти**); **зпитка** (Б-Н: 159) ‘попит,

випробування, досвід' (*знитати*); *помилка* (Б-Н: 291; Дубр: 105; СУМ VII: 118) 'неправильність у підрахунках, написанні слова; неправильність у вчинках, діях' від *помилитися* або за допомогою конфікса від основ *милити* 'вводити в оману', *милитися* 'помилятися' (ЕСУМ III: 460), пор. також *омилка* (Б-Н: 261) 'те саме'; *спочивка* (Б-Н: 337) 'відпочинок' (*спочивати*); *стійка* (Б-Н: 341) 'стоянка' (*стояти*); *виграшка* (СМШ I: 82; СУМ I: 379) 'те, що розважає, допомагає приємно проводити час; розвага', пор. *виграшка* (Арк I: 54) 'гра' (*виграти*); *виставка* (СМШ I: 93; СУМ I: 498) 'публічний показ спеціально підібраних предметів і місце цього показу'; *постройка* (СМШ II: 135) тощо.

Не менш поширеними виявилися назви процесів і результатів розумової та мовленнєвої діяльності людини: *выгадка* (Б-Н: 88), *вигадка* (Б-Н: 75; Дубр: 51; СУМ I: 370) 'те, що вигадане в результаті міркувань, роздумувань; рішення щодо якоїсь дії; здатність вигадувати, винаходити; те, що створене в уяві, чого немає і не було в дійсності' (*вигадати*); *взменка* (Б-Н: 75) 'натякання, згадування' (*взменковати, возменковати*); *звістка* (Б-Н: 151), *звістка* (СУМ III: 488) 'повідомлення, вість про когось, що-небудь' (*звістити*), пор. *извиска, звиска, извистка, йзвистка* (Б-Н: 165) 'те саме'; *лайка* (Б-Н: 205; СУМ IV: 437) 'те саме, що лайння; слово або вираз, яким лаються' від *лаяти(ся)*; *погудка* (Б-Н: 227; СУМ VI: 727) 'нарікання; звістка' від *гудити* (СУМ II: 189) 'виносити осуд, виражати незадоволення; ганити'; *приказка* (Б-Н: 299) 'казка, повість, байка' (*приказувати* або *казати*); *чутка* (Б-Н: 393; СМШ II: 419; Дубр: 63; СУМ XI: 387) 'вістка, повідомлення про когось, що-небудь' (*чути*); *тямка* *минулої чести, гаразду, и великості Руси* (1837 РусДн: XIII), *тямка* (СМШ II: 354) 'пам'ять; у словосполученні *в тямку датися* — врізатися в пам'ять' (від *тямити* або *тјама*); *много згадок о князях княгинях, о боярах о адамашках, о ковальчиках що золото куют* (1837 РусДн: XII) та ін.

У словотвірній структурі окремих дериватів спостерігаємо похідні форманти **-анк(а)**, **-овк(а)**: *обицанка* (Б-Н: 253), *обицянка* (СМШ II: 7; СУМ V: 508) 'добровільно дане зобов'язання зробити що-небудь' (*обицяти* або *обицяний*); *маршировка* (СМШ I: 394) від *марширую* або *маршировати*.

Nomina abstracta, що вказують на особливості поведінки людини, її вчинки, почуття, також функціонували на початку XIX ст., наприклад: *звичка* (Б-Н: 165; СУМ III: 477) 'певний спосіб дії, життя, манера поведінки або висловлювання, схильність до чогось, що стали звичними, постійними для когось-небудь; уміння, навик, набуті тренуванням, тривалим досвідом; те саме, що звичай, звикання' (*звикати*), пор. *извичка* (Б-Н: 165) 'те саме'; *зичка, зычка* (Б-Н: 155) 'бажання' (*зичити*).

Невелика група іменників на позначення сільськогосподарських дій і процесів також оформлювалася в окремий лексико-словотвірний тип на **-к(а)**, **-анк(а)**: *обжинка* (Б-Н: 253) 'кінець жатви' (*обжинати*); *оранка* (Б-Н: 264; Дубр: 46; Крим I: 164; СУМ V: 737) 'дія за значенням орати'; *годованка* (Б-Н: 101) 'відгодовування худоби' (*годовати*). Пор. також пізніше утворення з такою семантикою: *засівка* (Крим III: 2222) 'сіяння, сівба'.

Назви хвороб і пов'язаних із ними станів творилися за допомогою вторинного форманта **-ачк(а)**, наприклад: **ризачка** (Б-Н: 312) 'пронос, хвороба' (*ризати*); **жовтачка** (Б-Н: 139) 'жовтяниця, хвороба; розлиття жовчі' (*жовтіти* або *жовтий*).

Кілька конфіксальних nomina abstracta функціонує в зазначений період: **поторжжа** (1893 УмСп I: 9) 'аукціон' (від *торгуватися* або *торг*); **пострашка** (1893 УмСп I: 267; Крим II: 502) 'залякування' (*страшити* або *пострашити*), пор. **острашка** (1893 УмСп II: 252) 'те саме' (від *страшити*, *страх* або, можливо, від *острах*); **помовка** (Б-Н: 291) 'приказка' (*мовити* або *помовити*).

До відіменникових похідних XIX ст. можна зарахувати найменування, у яких демінутивне значення суфікса **-к(а)** на цьому етапі видається вже втраченим, наприклад: **старинка** (СМШ II: 290) 'колишнє, минуле', пор. **старовинка** (Б-Н: 339) 'те саме' (*старина*, *старовина*). До десубстантивів, імовірно, належить конфіксальний за походженням іменник **почудка** (Б-Н: 296) 'чудна справа; диво' (*чудо* або *чудний*).

Мотивувальною основою для іменника **гопка** (Б-Н: 103) 'стрибок' став вигук *гоп'я!*

На початку XX ст. у досліджених джерелах спостерігаємо девербативи з абстрактним значенням узагальненої тривалої, повторюваної та результативної дії. У словниках такі іменники часто мають позначку «розмовне»: **забавка** (Гр II: 2; СУМ III: 13) 'розвага'; **погадка** (Гр III: 229) 'думка', пор. дериват на **-анк(а)** **погаданка** (Гр III: 229) 'думка' (*погадати*), пор. також **спогадка** (СУМ IX: 554) 'спогад' і **спогаданка** (СУМ IX: 553) 'те саме' (від *спогадати* або відповідник жіночого роду до *спогад*); **висадка** (Дубр: 57; СУМ I: 479) 'дія за значенням *висаджувати*, *висадити*'; **затримка** (Дубр: 112; СУМ III: 359) 'дія за значенням *затримати*'; **чинка** (Дубр: 61); **вилазка** (СУМ I: 420) 'вихід, виліт якоїсь частини війська з фортеці, місця свого розташування для несподіваного нападу на ворога; прогулянка за місто, село' (*вилазити*); **виплавка** (СУМ I: 453) 'дія за значенням *виплавляти*, *виплавити*'; **виправка** (СУМ I: 459) 'дія за значенням *виправляти*, *виправити*'; **вирубка** (СУМ I: 476) 'дія за значенням *вирубувати*, *вирубати*'; **відправка** (СУМ I: 623) 'те саме, що *відправлення*'; **відставка** (СУМ I: 640) 'остаточне звільнення від служби (тепер, звичайно, військової) із забезпечення пенсії' (*відставити*); **голодовка** (СУМ II: 114) 'те саме, що голодування; відмовляння від їжі у тюрмі або під охороною на знак протесту' (*голодувати*), пор. **голодівка** (Дубр: 70); **давка** (СУМ II: 205) 'штовханина і тиск у натовпі' (*давити*); **добавка** (СУМ II: 316) 'добавляння' (*добавити*, *добавляти*); **доробка** (СУМ II: 378) 'дія за значенням *доробляти*, *доробити*'; **доставка** (СУМ II: 387) 'дія за значенням *доставляти*, *доставити*'; **залівка** (СУМ III: 185) 'дія за значенням *заливати*'; **заправка** (СУМ III: 275) 'те саме, що *заправлення*, *заправляння*'; **зарубка** (СУМ III: 297) 'те саме, що *зарубування*' (*зарубити*); **мандрівка** (СУМ IV: 618) 'переміщення за допомогою транспорту або пішки, звичайно далеко за межі постійного місцеперебування; подорож' (*мандрувати*),

пор. діалектне **вандрівка** (СУМ I: 288); **навалка** (СУМ V: 23) ‘те саме, що навалення — дія за значенням *навалити*’; **обрубка** (СУМ V: 572) ‘дія за значенням *обрубувати*’; **перебивка** (СУМ VI: 124) ‘дія за значенням *перебити*’; **підправка** (СУМ VI: 486) ‘дія за значенням *підправити, підправляти*’; **підрубка** (СУМ VI: 494) ‘дія за значенням *підрубати, підрубувати*’; **поправка** (СУМ VII: 222) ‘те саме, що виправлення; дія за значенням *поправляти*’; **поставка** (СУМ VII: 366) ‘поставляння, постачання чого-небудь на певних умовах’; **правка** (СУМ VII: 505) ‘те саме, що правлення; зміни, що вносяться в текст; виправлення’ (*правити*); **розливка** (СУМ VIII: 726) ‘дія за значенням *розлити, розливати*’; **розплавка** (СУМ VIII: 766) ‘дія за значенням *розплавити, розплавляти*’; **рубка** (СУМ VIII: 893) ‘дія за значенням *рубати, рубатися*’; **скубка** (СУМ IX: 331) ‘смикання за волосся, вуха і т. ін. як кара; картярська гра, при якій того, хто програв, смикають за волосся’ (*скубти*), пор. дериват на **-анк(а) скубанка** (Дубр: 51); **умовка** (СУМ X: 442) ‘умова — взаємна усна чи письмова домовленість про що-небудь; угода, договір’, хоча на початку XIX ст. це слово наводилось у словниках із позначкою «зменшене» (Б-Н: 364), та багато інших.

У словотвірній структурі доволі численної групи похідних зафіксовано вторинні форманти **-івк(а), -анк(а), -ачк(а)**, наприклад: **віянка** (Дубр: 63) ‘віяння’; **утіканка** (Дубр: 21) ‘втеча’ (*утікати*); **гулянка** (Дубр: 77; СУМ II: 191) ‘веселе, з розвагами, танцями і т. ін. проведення часу; частування запрошених гостей, переважно з розвагами; ходіння чи поїздка куди-небудь для відпочинку, розваги; гра в що-небудь’ (*гуляти*); **женячка** (СУМ II: 519; Арк I: 154) ‘діалектне одруження’ (*женитися*); **зрівнялівка** (СУМ III: 706) ‘необґрунтоване, невинуватене зрівняння у чому-небудь’ (*зрівняти*); **кортячка** (СУМ IV: 302) діалектне ‘нетерпіння’ (*кортіти*); **п’янка** (СУМ VIII: 418) ‘гулянка, вечеря, обід з надмірним уживанням спиртних напоїв; пиятика’ (*пити, п’ю*); **сплячка** (СУМ IX: 545) ‘стан різко пониженої життєдіяльності організму, що настає в деяких ссавців у несприятливих для них пори року; важкий, непробудний сон’ (*спати* або *сплячий*); **стоянка** (СУМ IX: 741) ‘зупинка, тимчасове перебування в одному місці (під час переїзду, переходу)’; **терплячка** (СУМ X: 98) ‘те саме, що терпіння’ (*терпіти* або *терплячий*), пор. префіксальне **нетерплячка** (СУМ V: 395); **хованка** (СУМ XI: 100) ‘дитяча гра, учасники якої ховаються, а хтось один їх відшукує’ (*ховати*) тощо.

Зауважимо, що на початку XX ст. офіційна мова стала засобом ідеологічного впливу на суспільну свідомість [10: 39], домінування російських словотвірних моделей призводить до різкого зростання кількості «морфологічних росіянізмів» [там само: 140]. Для російського словотвору назви дій або окремих актів із суфіксом **-к(а)**, мотивовані дієсловом, є досить поширеним явищем [3: 236–237], яке дало поштовх для виникнення абстрактів від дієслів доконаного виду зі схожим значенням і в українській мові, де такі найменування часто мають паралельні форми, мотивовані дієсловами недоконаного виду: *доставка* — *доставляння*, *перестановка* — *переставляння*, *закладка* — *закладання*, *голодовка* — *голодування*,

залівка — *залівання*, *поправка* — *поправляння*. Учені зазначають, що віддієслівні іменники із суфіксом **-к(а)**, згідно з нормами сучасної української мови, можна вживати лише на позначення наслідків події (об'єктів, суб'єктів), але їх неправильно вживати на позначення дії (незавершеного процесу) чи події (завершеного процесу). Виняток становлять похідні від пасивних дієприкметників (*віянка*, *копанка*, *кованка*) [16: 76–78].

Виникнення протягом ХХ ст. значної кількості назв опредметнених дій зумовлене також соціально-економічним розвитком суспільства, адже значна кількість таких іменників позначає різноманітні виробничі процеси та їх особливості, наприклад: **обробка** (СУМ V: 568) ‘дія за значенням *обробляти*; результат дії за значенням *обробляти*’; **опалубка** (СУМ V: 701) ‘дія за значенням *опалубити* — покрити настилом, оббити чим-небудь зовні (будівлю, споруду)’, пор. **розпалубка** (СУМ VIII: 756) ‘розбирання опалубки бетонних і залізобетонних конструкцій чи споруд після того, як бетон набуде достатньої міцності’; **переробка** (СУМ VI: 267) ‘дія за значенням *переробляти*, *перероблювати*, *переробити*, (розмовне) робота, виконувана понад норму’; **плавка** (СУМ VI: 556) ‘те саме, що плавлення; один виробничий цикл плавлення металу’ (*плавити*); **розбивка** (СУМ VIII: 606) ‘дія за значенням *розбити*; планування на місцевості якої-небудь споруди’ (*розбивати*); **розробка** (СУМ VIII: 795) ‘дія за значенням *розробити*, *розробляти*; результат всебічного вивчення, дослідження якого-небудь питання, якоїсь проблеми’ та ін.

Для найменування процесів і результатів розумової чи психічної, а також мовленнєвої діяльності людини впродовж ХХ ст., за нашими спостереженнями, усе частіше використовуються іменники-девербативи на **-к(а)**: **споминка** (Дубр: 41), пор. **спомка** (СУМ IX: 571) ‘(діалектне) спогад’ (*споминати* або *поминати*); **гутірка** (Дубр: 69; СУМ II: 200) ‘розмова; говірка’ (*гуторити*); **забаганка** (Дубр: 100; СУМ III: 14) ‘примхливе бажання, каприз’, співвідносно з праслов’янськими дієсловами **bagti*, **bagnoti*, **bažeti* (ЕСУМ I: 111), можливо, від *забажати*, пор. діал. *забагати*; **видумка** (СУМ I: 393) ‘здібність, здатність видумувати, придумувати; винахідливість; те, що вигадане, придумане, що не відповідає дійсності’ (*видумати*); **вихвалка** (СУМ I: 525) ‘хвастощі’ (*вихвалитися* або *хвалити*); **відмовка** (СУМ I: 608) ‘те саме, що відмова; посилення на якусь обставину або вигадану причину, щоб відмовитися виконати прохання, наказ’ (*відмовити*); **обмовка** (СУМ V: 541) ‘додаткове зауваження, роз’яснення до раніше висловленого; слово або фраза, помилково сказані замість інших, потрібних’ (*обмовитися*); **огласка** (СУМ V: 614) ‘розголос’ (*оголосити*); **поглумка** (СУМ VI: 711) ‘те саме, що глум — зле висміювання; насміхання’ (*поглумитися*); **похвалка** (СУМ VII: 444) ‘погроза’ від *похвалити* (або за допомогою конфікса від *хвалити*), оскільки припускається спорідненість із давніми *xula* ‘ганьба’ або *xyliti* ‘нахиляти, згинати’ (ЕСУМ VI: 162), пор. також **нахвалка** (СУМ V: 226) ‘погроза’ (*нахвалити* або *хвалити*); **примовка** (СУМ VII: 678) ‘жартівливий, переважно римований вислів, що вставляється в розмову відповідно до ситуації або у від-

повідний текст; узвичаєна фраза, пісенька, вірш, що проказується під час певної дії, гри; часто повторювана ким-небудь фраза', пор. діалектне **примівка** (СУМ VII: 672) 'замовляння; примовка' (*примовляти* або *мовити*); **розповідка** (СУМ VIII: 773) 'те саме, що розповідь' (*розповідати*); **указка** (СУМ X: 414) 'вказівка, розпорядження, порада' (*указати*).

Пор. також деривати на **-анк(а)**: **балаканка** (СУМ I: 93) 'балаканина, розмова' (*балакати*); **сподіванка** (СУМ IX: 556) 'очікування чого-небудь бажаного, радісного, приємного у поєднанні з упевненістю в можливості його здійснення; надія на що-небудь; припущення, що ґрунтується на ймовірності, можливості чого-небудь' (*сподіватися*). У словотвірній структурі абстрактів із такою семантикою трапляється також формант **-івк(а)**: **вказівка, указівка** (СУМ I: 695) 'керівна настанова або порада' (*вказати, указати* або *вказувати, указувати*).

Окремі назви дій характеризують особливості поведінки, вчинки людини (тварини), наприклад: **виправка** (СУМ I: 459) 'постава тіла, набута в результаті спеціальних вправ' (*виправити, виправляти*); **витівка** (СУМ I: 512) 'вчинок, дія, вигадка, що виходять за межі звичайних норм; що-небудь сказане або зроблене для розваги, сміху; жарт, вигадка' (*витівати*); **витримка** (СУМ I: 518) 'уміння володіти собою в будь-яких обставинах; те саме, що витримування'; **опаска** (СУМ V: 703) 'побоювання, страх' (*опасатися*); **побудка** (СУМ VI: 628) 'бажання або намір зробити що-небудь' (*побудити*); **стойка, стійка** (СУМ IX: 725) 'положення тіла людини, при якому вона стоїть нерухомо, випроставшись, витягнувши руки по швах і звівши п'яти випрямлених ніг; положення тіла головою донизу, при якому витягнені руки або голова служать опорою, а ноги підняті догори й випростані; напружена нерухома поза, яку приймає мисливський собака, виявивши дичину', пор. **стійка** (Дубр: 81) 'чергування' (*стояти*); **хватка** (СУМ XI: 35) 'прийом, спосіб, яким хапають, беруть що-небудь; спосіб дій, манера поведінки когось-небудь' (*хватати*).

Чимало абстрактних назв дій у сучасній українській мові утворені від основ дієслів за допомогою конфіксів із постпозитивним компонентом **-к(а)** [1: 322–331], наприклад: **невдержка** (СУМ V: 253) 'неможливість витримати що-небудь, утриматися десь' (*вдержати*); **невидержка** (СУМ V: 257) 'стан, коли хто-небудь не дотримується чогось' (*видержати*); **невистачка** (СУМ V: 261) 'відсутність, брак достатньої кількості чого-небудь, недостача' (*вистачати*); **невправка, неуправка** (СУМ V: 271) 'неможливість встигнути зробити все, що потрібно' (*вправитися, управитися*); **несогласка** (СУМ V: 385) рідко 'розбрат' (*согласитися*); **нехватка** (СУМ V: 400) розмовне 'відсутність потрібної кількості когось, чого-небудь' (*хватити*); **перепалка** (СУМ VI: 244) 'те саме, що перестрілка; (переносне) запекла галаслива суперечка; сварка' (*палити*); **посадка** (СУМ VII: 317) 'дія за значенням *садити*'; **похибка** (СУМ VII: 445) 'помилка, промах, недогляд у чому-небудь' (*хибити*); **почестка** (СУМ VII: 469) 'частування, пригощання' (*честити* або *почестити*) тощо.

Конфіксальні *nomina abstracta*, утворені від іменникових основ, джерела ХХ ст. майже не документують: **безперервка** (СУМ I: 138) ‘організація праці, при якій виробничий процес відбувається безперервно, без зупинок’ від *перерва* або суфіксальне утворення від сполуки прийменника з іменником — *без перерви*.

За нашими спостереженнями, від іменників чоловічого роду за допомогою аналізованого форманта утворені деякі відповідники жіночого роду з абстрактним значенням, наприклад: **прочуханка** (Дубр: 47; СУМ VIII: 349) ‘прочухан — покарання побоями; бій, пов’язаний із великими втратами’; **грабіжка** (СУМ II: 151) ‘(діалектне) грабіж’; **крадіжка** (СУМ IV: 319) ‘крадіж — таємне привласнення чужих речей, грошей і т. ін.; злочинство’.

Деад’ективи на позначення абстрактних понять у джерелах ХХ ст. фіксуються не дуже часто: **вітрянка** (СУМ I: 689), **вітранка** (Арк I: 65) ‘вітряна віспа’ (*вітряний*); **звичайка** (СУМ III: 476) ‘звичка’ (*звичайний* або *звичай*); **несподіванка** (СУМ V: 387) ‘несподівана, раптова подія, явище, факт’ (*несподіваний*); **самоволка** (СУМ IX: 32) розмовне ‘самовільний відхід чи виїзд із військової частини на певний час; самовільний вчинок на військовій службі’ (*самовільний*); **скаженівка** (СУМ IX: 239) ‘сказ’ (*скажений*).

Новотвори з абстрактною семантикою на **-к(а)**, **-алк(а)**, **-івк(а)** документують писемні джерела початку ХХІ ст. Девербативи представлені нечисленними похідними на позначення опредметненої дії, наприклад: **жахалка** (ЛСІ 2007: 50) ‘інформація, призначена для того, щоб жахати когось’ (*жахати*); **замолодка** (ЛСІ 2014: 81) ‘опредметнена дія (процес), названа дієсловом *замолодити*’.

Серед відіменникових похідних трапляються абстрактні назви переважно за ім’ям особи, яку пов’язують із цими поняттями: **сердючківка** (ЛСІ 2007: 140) ‘мова Сердючки (сценічний образ А. Данилка)’; **тарапуньківка** (ЛСІ 2007: 150) ‘мова Тарапуньки (сценічний образ Ю. Тимошенка)’; **аваківка** (ЛСІ 2014: 7) ‘мова Авакова’; **Вікторівка** (ЛСІ 2014: 40) ‘епоха (час) Віктора (про правління Віктора Ющенка і Віктора Януковича)’; **кличківка** (ЛСІ 2014: 95) ‘мова В. Кличка’; **Леонідівка** (ЛСІ 2014: 105) ‘епоха (час) Леоніда (про правління Леоніда Кравчука і Леоніда Кучми)’; **майданка** (ЛСІ 2014: 111) ‘майданівська байка’; **Петрівка** (ЛСІ 2014: 145) ‘епоха (час) Петра (про правління Петра Порошенка)’.

Кілька деад’ективів не оформлюють виразних лексико-словотвірних типів, наприклад: **тверезилівка** (ЛСІ 2007: 150) ‘опредметнена дія (процес) повернення до тверезого стану’ (*тверезий* або *тверезити*). Окремі іменники утворилися внаслідок універбації, коли «словосполучення за допомогою суфіксації згортається в слово» [4: 749]: **альтернативка** (ЛСІ 2014: 11) ‘альтернативна історія’; **запобіжка** (ЛСІ 2014: 81) ‘запобіжний захід’; **раптівка** (ЛСІ 2014: 169) ‘раптова акція’. Такий спосіб словотворення виявляє останнім часом доволі високу продуктивність.

Отже, *nomina abstracta*, утворені за допомогою суфікса **-к(а)**, функціонували вже у праслов’янській період. Загальне значення опредметненої

дії та результатів розумової і мовленнєвої діяльності людини в семантичній структурі цих дериватів досі є визначальним. Джерела давньої української мови фіксують незначну кількість аналізованих похідних, однак у XIV–XVI ст. активність їх використання поступово зростає. Пам'ятки нової української мови засвідчують велику за обсягом групу таких найменувань. Однак найбільше новотворів з абстрактною семантикою на **-к(а)** припадає на початок ХХ ст., що зумовлено впливом тогочасних історичних обставин. На сьогодні процес поповнення складу абстрактів із зазначеним формантом відбувається не дуже інтенсивно. Простежимо тенденцію до дерусифікації українського лексикону, коли девербативи на **-к(а)** вживаються переважно для позначення наслідків дії, а не самого її процесу.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АЖ 1635	— Справи актової книги Житомирського гродського уряду 1635 року. <i>Акти Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р.</i> Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. Житомир, 2004. С. 90–197.
Арк	— Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. Т. 1–2. Луцьк, 2000.
Б-Н	— Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ, 1966.
Гр	— Словарь української мови. Збір. ред. журн. «Київ. старина». Упорядкував з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.
ДДГ	— Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. Зб. документів. Упоряд., автор передмови та комент. В.Й. Горобець. Київ, 1993.
Дубр	— Дубровський В. Словник московсько-український. Київ, 1918.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови. У 7 т. За ред. О.С. Мельничука. Київ, 1982–2012. Т. 1–6.
КЗ	— Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті. Підгот. тексту І.П. Чепіги. Київ, 1971.
Крим	— Електронна версія російсько-українського словника Української Академії Наук 1924–1933 рр. За ред. А. Кримського та С. Єфремова: А–П. Підгот. О. Телемко. Київ, 2007.
ЛРК	— Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. Підгот. до видання О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило. Київ, 1986.
ЛСІ 2007	— Коротич К., Лук'яненко С., Нелюба А. та ін. Лексико-словотвірні інновації (2007): Словник. За ред. А. Нелюби. Харків, 2009.
ЛСІ 2014	— Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2014). За ред. А. Нелюби. Харків, 2015.
ПЛ	— Приватні листи XVIII ст. Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. Київ, 1987.
РусДн	— Русалка Днѣстровая. Фотокопія з вид. 1837 р. Вступна стаття О.І. Білецького. Київ, 1972.
СДЯ	— Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Т. 1–4. Гл. ред. Р.И. Аванесов. Москва, 1998–2008.
СлРЯ	— Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 1–28. Москва, 1975–2008.
СМШ	— Словник мови Шевченка: у двох томах. Т. 1–2. Київ, 1964.
Ср	— Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1–3. Санкт-Петербург, 1893–1912.

ССУМ	— Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. У 2 т. Київ, 1977–1978.
СУМ	— Словник української мови. Київ, 1970–1980. Т. 1–11.
СУМ XVI–п.п.XVII	— Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. Вип. 1–16. Львів, 1994–2013.
ТимчМат	— Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. У 2 кн. Підгот. до вид. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. Київ — Нью-Йорк, 2003.
УВ	— Устав князя Володимира про десятини, суди та про людей церковних XI–XII ст. у списках XIV–XVI ст. <i>Німчук В. Хрестоматія з історії української мови XI–XIII ст.</i> Житомир, 2015. С. 221–225.
УмСп	— Уманець М. и Спилка А. Русско-украинский словарь. Берлін, 1924.
ЭССЯ	— Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд. Под ред. О.Н. Трубачева. Вып. 1–39. Москва, 1974–2014.
Sławski	— Sławski F. Słownik prasłowiański. Т. 1–3. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk. 1974–1979.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусенко П.І., Іншакова І.О., Качайло К.А., Меркулова О.В., Стовбур Л.М. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси). Запоріжжя — Кривий Ріг, 2010.
2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. За ред. О.С. Мельничука. Київ, 1966.
3. Ефремова Т.Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. Москва, 2005.
4. Клименко Н.Ф. Універбація. *Українська мова. Енциклопедія.* Київ, 2004. С. 749.
5. Медведовська Н.В. Розвиток абстрактної лексики в ранньонімецькій мові (на матеріалі полемічних текстів XVII ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 2003. 20 с.
6. Микитюк О.Р. Українські абстрактні іменники в загальноновживаній і термінній лексиці: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 1997. 282 с.
7. Полкозуб З.Ф. Семантичні та функціональні властивості абстрактних іменників французької мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.05. Київ, 2003. 24 с.
8. Полюга Л.М. Абстрактна лексика. *Українська мова. Енциклопедія.* Київ, 2004. С. 7–8.
9. Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV — першої половини XVII ст. Київ, 1991.
10. Ренчка І. Лексикон тоталітаризму. Передм. Л.Т. Масенко. Київ, 2018.
11. Семенюк С.П. Формування словотвірної підсистеми назв самиць у новій українській мові. *Українська мова.* 2012. № 1. С. 81–95.
12. Семенюк С.П. Формування словотвірної системи іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Запоріжжя, 2000. 273 с.
13. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. I. Київ, 1964.
14. Сіроштан Т.В. Іменники з абстрактним значенням у лексичній системі праслов'янської мови. *Знакові величини у формуванні лінгвального образу світу українців.* Мелітополь, 2017. С. 91–111.
15. Тома Н.М. Семантико-стилістичні параметри функціонування абстрактної лексики у творах Петра Могили: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2011. 227 с.
16. Фаріон І.Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей). Івано-Франківськ, 2013.
17. Шадура В.О. Абстрактна лексика. *Питання східнослов'янської лексикографії XI–XVII ст.: матеріали симпозиуму.* Київ, 1979. С. 89–90.
18. Sławski F. Słownik prasłowiański. Т. 1–3. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk. 1974–1979.

19. Wojtyła-Świerżowska M. Prasłowiańskie abstractum. Słowotwórstwo. Semantyka. Formacje tematyczne. PAN. Prace Sławistyczne. 30. Wrocław — Warszawa, 1992.

LEGEND

- АЖ 1635 — Moisiienko, V.M. (Ed.). (2004). Cases of the Act Book of the Zhytomyr city Government of 1635. *Acts of the Zhytomyr City Government of 1590, 1635*. P. 90–197. Zhytomyr (in Ukr.).
- Арк — Arkushyn, H.L. (2000). The Dictionary of the Western-Polish Dialect. Vol. 1–2. Lutsk (in Ukr.).
- Б-Н — Nimchuk, V.V. (Ed.). (1966). Biletsky-Nosenko, P. Dictionary of the Ukrainian Language. Kyiv (in Ukr.).
- Гр — Hrinchenko, B. (Ed.). (1907–1909). Dictionary of the Ukrainian Language. Zibr edit journ “Kievskaia starina”. Vol. 1–4. Kyiv (in Ukr.).
- ДДГ — Horobets, V.Y. (Ed.). (1993). Business Documentation of the Hetmanate of the XVIII century: a Collection of Documents. Kyiv (in Ukr.).
- Дубр — Dubrovskiy, V. (1918). Dictionary of the Moscow-Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
- ЕСУМ — Melnychuk, O.S. (Ed.). (1982–2012). Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. At 7 v. Vol. 1–6. Kyiv (in Ukr.).
- КЗ — Chepiha, I.P. (Ed.). (1971). Zinoviiev K. Poetry. Prophecy is common. Kyiv (in Ukr.).
- Крим — Telemko, O. (Ed.). (2007). Electronic Version of the Russian-Ukrainian Dictionary of the Ukrainian Academy of Sciences 1924–1933. Krymskiy, A. and Yefremov, S. (Eds.): A–P. Kyiv (in Ukr.).
- ЛРК — Mashtabei, O.M., Samiilenko, V.H., Sharpylo, B.A. (Eds.). (1986). Lokhytsia Town Hall Book of the second half of the XVII century. Kyiv (in Ukr.).
- ЛСІ 2007 — Korotych, K., Lukianenko, S., Neliuba, A. (2009). Lexical and Word-Forming Innovations (2007): Dictionary. Kharkiv (in Ukr.).
- ЛСІ 2014 — Neliuba, A., Redko, Ye. (2015). Lexical and Word-Forming Innovations (2014). Kharkiv (in Ukr.).
- ПЛ — Peredriienko, V.A. (Ed.). (1987). Private Letters of the XVIII century. Kyiv (in Ukr.).
- РусДн — Rusalka Dnistrovaia. (1972). Photocopy of ed. 1837. Kyiv (in Ukr.).
- СДЯ — Avanesov, R.I. (Ed.). (1988–2008). Dictionary of the Old Russian Language (XI–XIV centuries). Vol. 1–8. Moscow (in Rus.).
- СлРЯ — Dictionary of the Russian Language of the XI–XVII centuries. (1975–2000). Aug. 1–24. Moscow (in Rus.).
- СМШ — Dictionary of the Shevchenko Language: in two volumes. (1964). Vol. 1–2. Kyiv (in Ukr.).
- Ср — Sreznevskiy, Y.Y. (1893–1912). Materials for the Dictionary of the Ancient Russian Language. Vol. 1–3. St. Petersburg (in Rus.).
- ССУМ — Dictionary of the Old Ukrainian Language XIV–XV centuries. In 2 v. (1977–1978). Kyiv (in Ukr.).
- СУМ — Dictionary of the Ukrainian Language. (1970–1980). Vol. 1–11. Kyiv (in Ukr.).
- СУМ XVI–п.п.XVII — Dictionary of the Ukrainian Language of the XVII — the first half of the XVIII century. (1994–2013). Aug. 1–16. Lviv (in Ukr.).
- ТимчМат — Nimchuk, V.V., Lysa, H.I. (Eds.). (2003). Tymchenko, Ye. Materials for the Dictionary of the Written and Book Ukrainian Language of the XV–XVIII centuries. In 2 books. Kyiv — New York (in Ukr.).
- УВ — Nymchuk, V.V. (Ed.). (2015). The Charter of Prince Vladimir on Tithes, Courts and People of the Church XI–XII centuries in the Lists of the XIV–XVI centuries. *History of the Ukrainian Language. The Textbook on*

- the *History of the Ukrainian Language X–XIII centuries*. P. 221–225. Zhytomyr (in Ukr.).
- УмСП — Umanets, M., Spilka, A. (Eds.). (1924). *Russian-Ukrainian Dictionary*. Berlin (in Ukr., Rus.).
- ЭССЯ — Trubachev, O.N. (Ed.). (1974–2005). *The Etymological Dictionary of Slavic Languages: Prazlav. lex. stock*. Aug. 1–31. Moscow (in Rus.).
- Sławski — Sławski, F. (1974–1979). *Słownik prasłowiański*. Vol. 1–3. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk (in Pol.).

REFERENCES

1. Bilousenko, P.I., Inshakova, I.O., Kachailo, K.A., Merkulova, O.V., Stovbur, L.M. (2010). *Essays on the History of Ukrainian Word-Formation (Noun Confixes)*. Zaporizhzhia — Kryvyi Rih (in Ukr.).
2. Melnychuk, O.S. (Ed.). (1966). *Introduction to the Comparative-Historical Study of Slavic Languages*. Kyiv (in Ukr.).
3. Efremova, T.F. (2005). *Explanatory Dictionary of Word-Formation Units of the Russian Language*. Moscow (in Rus.).
4. Klymenko, N.F. Univerbation. *Ukrainian language. Encyclopedia*. P. 749. Kyiv (in Ukr.).
5. Medvedovska, N.V. (2003). *The Development of Abstract Vocabulary in the Early German Language (on the material of polemical texts of the XVII century): Doctoral thesis abstract in Linguistics: 10.02.04. 20 p.* Kyiv (in Ukr.).
6. Mykytiuk, O.R. (1997). *Ukrainian Abstract Nouns in Common and Terminological Vocabulary: Doctoral thesis in Linguistics: 10.02.01. 282 p.* Lviv (in Ukr.).
7. Piskozub, Z.F. (2003). *Semantic and Functional Properties of Abstract Nouns of the French Language: Doctoral thesis abstract in Linguistics: 10.02.05. 24 p.* Kyiv (in Ukr.).
8. Poliuha, L.M. (2004). *Abstract vocabulary. Ukrainian language. Encyclopedia*. P. 7–8. Kyiv (in Ukr.).
9. Poliuha, L.M. (1991). *Ukrainian Abstract Vocabulary of the XIV — first half of the XVII century*. Kyiv (in Ukr.).
10. Renchka, I. (2018). *Lexicon of Totalitarianism*. Preface Masenko, L.T. Kyiv (in Ukr.).
11. Semeniuk, S.P. (2012). *Formation of the Word-Forming Subsystem of Female Names in the New Ukrainian Language. Ukrainian language, 1, 81–95* (in Ukr.).
12. Semeniuk, S.P. (2000). *Formation of the Word-Building System of Nouns with Modifying Values of the Female in the New Ukrainian Language: Doctoral thesis in Linguistics: 10.02.01. 273 p.* Zaporizhzhia (in Ukr.).
13. Samiilenko, S.P. (1964). *Essays on the Historical Morphology of the Ukrainian Language*. Vol. 1. Kyiv (in Ukr.).
14. Siroshstan, T.V. (2017). *Nouns with Abstract Meaning in the Lexical System of the Old Slavic Language. Significant Values in the Formation of the Linguistic Image of the World of Ukrainians*. P. 91–111. Melitopol (in Ukr.).
15. Toma, N.M. (2011). *Semantic and Stylistic Parameters of the Functioning of Abstract Vocabulary in the Works of Petro Mohyla: Doctoral thesis in Linguistics: 10.02.01. 227 p.* Kyiv (in Ukr.).
16. Farion, I.D. (2013). *Language Norm: Destruction, Search, Restoration (Speech Culture of Public People)*. Ivano-Frankivsk (in Ukr.).
17. Shadura, V.O. (1979). *Abstract Vocabulary. Issues of East Slavic Lexicography of the XI–XVII centuries: Materials of the Symposium*. P. 89–90 (in Ukr.).
18. Sławski, F. (1974–1979). *Słownik prasłowiański*. Vol. 1–3. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk (in Pol.).
19. Wojtyła-Świerzowska, M. (1992). *Prasłowiańskie abstractum. Słowotwórstwo. Semantyka. Formacje tematyczne*. PAN. *Prace Sławistyczne*. 30. Wrocław — Warszawa (in Pol.).

Статтю отримано 26.06.2020

Tetiana Siroshstan, PhD in Philology,
Docent of the Department of Ukrainian Language,
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
20 Hetmanska str., Melitopol 72300, Ukraine
E-mail: tanyasiroshstan1982@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0389-8082>

NOMINA ABSTRACTA WITH SUFFIX -K(A) IN THE HISTORY
OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article deals with the dynamics of lexical and word-forming types of abstracts with suffix *-k(a)* in the history of the Ukrainian language, considers the productivity of the mentioned formant. It is established that nouns with abstract meaning are the names of concepts that have no real embodiment, indicate the state, feelings, process, quality, character traits, various manifestations of human intelligence, relationships between individuals, peoples, etiquette, are scientific and industrial terms.

Nomina abstracta, formed with the suffix *-k(a)*, functioned already in the Old Slavic Language. The general significance of objective action and the results of human mental and speech activity in the semantic structure of such derivatives have remained leading to this day. Sources of the of the Ancient Russian-Ukrainian language of the XI–XIII centuries record a small number of analyzed derivatives (*ласка, гадка*). However, in the Middle Ukrainian Language of the XIV–XVI centuries the activity of their use was gradually increasing (*валка, висилка*). There were also desubstantives, in the semantic structure of which there were no indication of diminutive meaning. The number of such derivatives continued to increase in the monuments of the New Ukrainian Language (*бійка, вьмовка*). There were also nomina abstracta, indicating the peculiarities of human behavior, his actions, feelings, and a small group of nouns to denote agricultural actions and processes. At the beginning of the XX century accounted for the most active functioning of new works of abstracts on *-k(a)* because of the influence of historical circumstances of this time (*вирубка, відставка, доставка*). Occurrence during the XX century a significant number of names of materialized actions was also determined by the socio-economic development of society, because a significant number of such nouns denote various production processes and their features (*опалубка, плавка*). Many abstract names of actions in the Modern Ukrainian language are created from the bases of verbs with the help of confixes with the postpositive component *-k(a)* (*несогласка, похибка*). Today, the process of replenishing the composition of abstracts with this formant is not very intensive.

Keywords: *a historical word-formation, nomina abstracta, lexical and word-forming type, word-forming structure, suffix -k(a).*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.061>

УДК 811.161.2'01/08:821.161.2.09-6

С.П. ГІРНЯК, доктор філологічних наук,
доцент кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
вул. І. Франка, 24, м. Дрогобич, 82100
E-mail: s.girnjak10@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-7264-0312>

РІДНА МОВА В СИСТЕМІ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

У статті схарактеризовано ідейно-тематичний зміст і засоби художнього вираження звернень представників української інтелігенції кінця ХІХ — початку ХХ ст., а також початку ХХІ ст. до народу України. На основі цих текстів виокремлено лексикон інтелігенції, змодельовано її поняттєву картину світу, простежено парадигму українських епістолярних творів, у яких використано особливу форму послань, листів, узалежену від законів художньої умовності.

Ключові слова: мова, інтелігенція, звернення, національні цінності, П. Куліш, І. Франко, А. Шептицький, ініціативна група «Першого грудня».

Долю української інтелектуальної верстви кінця ХІХ — початку ХХ ст. визначало те, що Україна в часі та просторі свого існування була підневільна, як колонія належала до різних метрополій (Росія, Польща, Австро-Угорщина). Саме тому українська інтелігенція як явище національної культури, її феномен виявляє таку специфіку: неможливість самореалізації вдома, у провінції метрополії, а у зв'язку з цим — робота на теренах чужої культури, інтелектуальне донорство української інтелігенції щодо центру — метрополії, іншомовність або білінгвізм (полілінгвізм) її представників.

Культурна діяльність інтелігенції сприяє зростанню освіченості населення, виробленню єдиної національної мови, розвитку літератури, мистецтва, тобто пов'язана з національним самоусвідомленням народу й прагненням до створення власної держави. Саме тому об'єктом нашої уваги стали тексти-звернення до різних верств суспільства.

Цитування: Гіряк С.П. Рідна мова в системі духовних цінностей української інтелігенції. *Українська мова*. 2020. № 3 (75). С. 61–74. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.061>

Системний аналіз текстів-звернень представників української інтелігенції як кінця ХІХ — початку ХХ ст., зокрема наддніпрянця П. Куліша («Зазивний лист до української інтелігенції», 1882 [5]), галичан І. Франка й А. Шептицького («Отвертий лист до гал. української молоді», 1905 [11] і пастирський лист «До руської інтелігенції», 1901 [13]), так і початку ХХІ ст. — ініціативної групи «Першого грудня» («Декларація», 2011 [2]), уможлиблює окреслити ідейно-тематичний зміст і засоби художнього вираження цих текстів, оскільки в часі свого створення вони виконували функцію вербального символу субкультури української інтелігенції, а згодом стали зразками-символами звернень до різних верств українського народу, в яких українська інтелігенція викладала своє ідейне кредо та закликала до національної єдності, ідентичності та Держави.

У розвідці маємо на меті виявити й дослідити базові цінності духовної культури суспільства, насамперед загальнонаціональні кінця ХІХ — початку ХХ ст., які дають змогу об'єднати Наддніпрянщину та Східну Галичину, а також показати тяглість традицій у тріаді *минуле* — *теперішнє* — *майбутнє*, що засвідчують незмінність загальнонародних і національних пріоритетів у різні історичні періоди, а також увиразнюють провідну роль інтелігенції (як галицької, так і наддніпрянської) у розвитку національної спільноти, у поступі суспільства, яка піднімала і піднімає прапор національного відродження в найскладніші періоди української історії. З цією метою здійснюємо аналіз ідейно-тематичного змісту та засобів його художнього вираження в текстах звернень української інтелігенції Наддніпрянщини і Східної Галичини кінця ХІХ — початку ХХ ст., зокрема П. Куліша, І. Франка, А. Шептицького, а також українських достойників початку ХХІ ст. — ініціативної групи «Першого грудня» до «*обдарованої свідомістю і даром думки*» молоді, «*до всіх верств нашої суспільності*», «*вільного народу України*».

Оскільки освічена верства здійснює свою діяльність у філософській, науковій, релігійній, естетичній, правовій і політичній сферах, то саме вона здатна об'єднати індивідуальні потреби й знання з суспільними, трансформувати їх у новий досвід, який зможе зумовити поступ суспільства загалом. На визначення ролі представників розумової праці впливають функції цієї соціальної групи, її історична роль та індивідуальні особливості її представників. Інтелігенція не просто пізнає навколишній світ, а й творить реальність у той чи той спосіб. Серед членів цієї соціальної групи (на різних етапах її розвитку та діяльності) завжди виділяється незначна кількість осіб, які стають носіями та генераторами ідей, лідерами провідної верстви. У Східній Галичині такими знаковими постатями були Іван Франко, в особі якого (за визначенням О. Забужко) сконцентровано духовний досвід переломового для долі національної культури покоління української інтелігенції [4] і митрополит Андрей Шептицький — «символ Української греко-католицької Церкви першої половини ХХ ст., невтомний працівник не лише на церковній ниві, а й практично в усіх сферах життя тогочасної української спільноти Галичини»

[1: 7], беззаперечний авторитет як для представників духовенства, так і осіб греко-католицької віри. Саме вони в кінці XIX — першій половині XX ст. були тією рушійною силою україномовної інтелігенції краю, що щиро вірила в прогрес й утвердження всього українського: мови, пісні, звичаїв і традицій, релігії.

Визначальною рисою української інтелігенції є «своєрідний духовний месіанізм». Українська інтелігенція усвідомлювала себе як носія певної місії — духовного лідера й просвітителя народних мас [8 Кн. 1: 40]. Український інтелігент мав своєрідний кодекс соціальної поведінки, специфічний пріоритет духовно-етичних цінностей над матеріальними. «Всі ці специфічні особливості соціального обличчя української інтелігенції та її соціальних функцій накладали відбиток не тільки на саму неї, а й взагалі на весь період української історії другої половини XIX — початку XX ст.» [8 Кн. 1: 40], який історик І. Лисяк-Рудницький влучно схарактеризував як «інтелігентську добу» [7: 361].

Певна верства суспільства, зокрема прогресивно налаштовані й активні представники розумової праці різних національностей — інтелігенція, завжди акумулювала надбання попередніх поколінь, передусім знання і культуру. Їй притаманні такі риси, як «подвижництво і самовідданість, совісність і чуйність, патріотизм і благородство, готовність брати на себе відповідальність за демократичні перетворення суспільства» [8 Кн. 1: 6].

Українськомовна спільнота галицької інтелігенції кінця XIX — початку XX ст. мала всі ознаки культури соціальної групи, оскільки створила культурну підсистему усередині базової, основної — польськомовної культури Східної Галичини. Це була «культура в культурі», внутрішня культура українських інтелігентів, яка визначала особливий стиль життя, ціннісну ієрархію, менталітет, а також і свою мову як засіб спілкування всередині групи і як засіб її представлення в суспільстві. Основними відмінностями були власне соціоментальні характеристики, серед яких мовлення у формі соціолекту — ключова ознака. У межах культурної ситуації Східної Галичини соціокультурна спільнота галицької інтелігенції була значним сегментом у полікультурному просторі краю. Культура соціальної групи, субкультура, за визначенням О. Шевнюк, об'єднана спільним стилем життя, ієрархією цінностей, менталітетом носіїв [12: 72]. Станова культура галицької інтелігенції з причини іноетнічного оточення виявляла себе в символіці, стилі поведінки й одягу, способі життя, які маніфестували спільність усередині субкультури та відмінність щодо інших верств. У цьому випадку лінія спільності й відмінності окреслює коло ідентичності — не тільки етнічної, а й ширшої — соціокультурної, що знайшло своє втілення в соціолекті членів цієї групи.

На основі наукового, народно-міфологічного, релігійно-християнського знання про Україну і світ українська галицька інтелігенція як субкультура в соціокультурному мовному просторі Східної Галичини кінця XIX — початку XX ст. витворила цілісний образ соціального світу, у якому Україна поруч з іншими державами є рівноправним суб'єктом націє- та

державотворення, українське суспільство — цілісним живим організмом, відповідальність за розвиток якого покладено на світську та духовну інтелігенцію як свідому своєї ролі і місії освічену верству суспільства.

У стилі свого життя галицька інтелігенція сповідувала мотиви національного самоствердження та самозбереження як на особистісному рівні, так і на рівні спільноти, повсякденної поведінки в колі своєї сім'ї, школи, церковної громади та, серед іншого, й української мови в щоденному вжитку.

Отже, маємо всі підстави констатувати, що в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. у Східній Галичині відбувається становлення української світської інтелігенції, хоча на цей процес негативно впливала дискримінація українців у галузі освіти та скрутне матеріальне становище загалу українського населення. Основними осередками, навколо яких, власне, і відбувалося формування української інтелігенції, були: середні й вищі навчальні заклади, студентські товариства, часописи та журнали. Науковців Східної Галичини об'єднувала діяльність НТШ й ініційованих ним видань. Учені Галичини безпосередньо впливали на формування об'єднань, товариств, друкованих видань тих чи тих професійних підгруп інтелігенції як самостійної соціальної групи.

У соціальній культурі української галицької інтелігенції побутували свої типові взірці соціальної взаємодії (привітання, гасла, девізи тощо), символіка (прапор, гімн, геральдика, колір, одяг, пісня, танець, мова, особистість як символ — наприклад, Т. Шевченко як пророк нації), текст, який передає загальний світогляд представників субкультури (відозва, гімн, лист-звернення, авторитетний (знаковий) твір художньої літератури тощо), проте найважливішою ознакою спільності була мовна поведінка її представників у тій чи тій соціальній ролі та мова загалом.

У самовизначенні українською інтелігенцією своєї ролі в соціальному світі насамперед необхідно простежити генезу та концептуальний виклад її мовної діяльності як субкультурної спільноти в зіставленні з наддніпрянською, що допоможе визначити її місце в соціальному світі в минулому й сьогоденні. Оскільки інтелігенція, як справедливо зазначає А. Сіротова, «здатна діяти в трьох метаісторичних вимірах: *минулому* (збереження звичаїв, знань, накопичених попередніми поколіннями, цінностей), *теперішньому* (розповсюдження цінностей серед учасників, своєрідне «виховання» власного суспільства) та *майбутньому* (продукування нових цінностей, ідей, які будуть конституювати вже майбутнє буття суспільства)» [9: 294].

Схарактеризуємо тяглість загальнонаціональних традицій і виконання рідномовного обов'язку на основі аналізу «Зазивного листа до української інтелігенції» представника наддніпрянської інтелігенції П. Куліша (1882, Львів) [5], пастирського листа представника галицької інтелігенції та родовитого дворянства митрополита Андрея Шептицького «До руської інтелігенції» (1901, Львів) [13], «Отвертого листа до гал. української молодіжи» представника нової різночинної генерації галицької інтелі-

генції Івана Франка (1905, Львів) [11], а також «Декларації» (2011) представників сучасної української інтелігенції ініціативної групи «Першого грудня» [2]. Зіставлення звернень проведемо за такими ознаками: ідея звернення і його мета, місце і роль інтелігенції в духовному відродженні нації, державо- й суспільствотворенні в концепції автора (авторів) втілена в мові, зокрема в лексиконі інтелігенції, її поняттєвій картині світу, а також ставлення автора (авторів) до ролі мови в житті людей і суспільства загалом.

1882 р. у Львові накладом автора вийшла друком збірка П. Куліша «Хуторна поезія», яка завершувалася статтею «Зазивний лист до української інтелігенції», що був реакцією П. Куліша на Емський акт 1876 р. Його основна ідея — це звернення до української інтелігенції кінця XIX ст. не дивитися на світ «крізь чуже вікно», відстоювати духовну суверенність. Ця ідея знайшла своє втілення в лексиконі письменника, як-от: *робити своє національне діло; нова нація між націями; національне верховіття; дух нації; самостійний світогляд; сонце духовної свободи; сіль української землі; рідний край*. П. Куліш закликає обстоювати інтереси своєї мови, оскільки «музицька мова, ставши літературною, розколе імперію на самій серцевині»¹ [5: 409], наука і література, переконаний письменник — це «могутні знаряддя до проповідання істини», саме з їхньою допомогою «возможем переховати предківський завіт національної свободи і свободної совісті» [5: 412]. Мова в концепції П. Куліша — це ознака «національної свободи», «української життя», саме тому він закликав: «До гурту рятувати святе наслідде — слово!» [5: 410], тоді як виставлене «на високостях науки і літератури наше літературне знамено» [5: 410] допоможе об'єднати («стягнути») за допомогою рідного слова українську сім'ю. Українська мова для П. Куліша «самоцвітна, кохана, народна, рідна, національна», саме українськомовними повинні бути «букварі і початкові шкільні книжечки», «рідна преса», «друкована словесність», що дадуть змогу зійти «сонцю духовної свободи», уможливлять піднесення національної самосвідомості («самоцуття») і виховання відданої рідній землі інтелігенції.

Основна мета «Зазивного листа ...» — заклик до духовності, активної життєвої позиції, що закладена в епіграфі, який складається з трьох цитат: слова апостола Павла: «Духа не угашайте», «Пословиці»: «Живий живе гадає» та тези Спінози (нім.) із теореми LXVII четвертої частини «Етики»: «Der freie Mensch denkt an nichts weniger als an den Tod, und freie Weisheit ist nicht ein Nachsinnen über das Sterben, sondern über das Leben... Man muss die Handlungen der Menschen weder beklagen, noch belachen, sondern begreifen» («Вільна людина щонайменше думає про смерть, і вільна мудрість полягає в роздумах не про смерть, а про життя... Дії людини треба не оскаржувати, не висміювати, а осмислювати»² [5: 400]).

¹ Тут і надалі під час цитування з джерел досліджуваного часу збережено стиль і правопис оригіналу.

² Переклад цитати Спінози (нім.) подають редактори видання творів П. Куліша [5: 400].

Кожен з епіграфів несе особливе змістове навантаження, декодуючи два завдання, що ставить перед собою автор: дидактичне, оприявлене в словах апостола Павла та «Пословиці», — заклик до духовності, активної життєвої позиції, — та аналітичне — цитата зі Спінози, у якій міститься настанова на інтелектуальний аналіз. Текст П. Куліша умовно можна розділити на дві різні за своїм стилем і емоційністю частини. У першій автор вдається до аналізу української історії, акцентує увагу на протиставленні *українська інтелігенція / реальна антисила — Україна / трансцендентний дух нації*. Осмислюючи українську історію, П. Куліш послідовно доводить, що в колонізованому стані України винна саме українська інтелігенція, яка не має національного самоусвідомлення. Він закидає «панству» його пристосуванство як до польської, так і російської колонізаторської політики в Україні. У контексті власних Кулішевих «пошуків» такий закид може видатися нещирим, та письменник звинувачує українську інтелігенцію не в тому, що вона шукала допомоги спочатку в польського уряду, а пізніше в російського, а в тому, що піддавалася свідомій асиміляції, втрачала власне національне обличчя через забування української мови й культури. Цікаво, що звинувачення російського колонізатора в П. Куліша звучать радикальніше, ніж звинувачення польського. Автор «Зазивного листа...» вважає, що якщо польські впливи були негативними, то російські призвели до повного вмирання українців як нації: «...наші восточні сусіде самою перевагою власті, сили, достатку позбавили нас у свою чергу національного верховіття і впослідили той елемент національної життя, котрий у людей наукових уважається за найперший. Не роблячи нам ніякого насильства, вони вичеркнули нас із книги живих націй, а давню нашу національну давнину присвоїли собі яко річ, про котру, за нашим мовчаннем, ніхто інший не озивався» [5: 403]. На противагу соціоментальним настановам української інтелігенції, П. Куліш говорить про трансцендентний дух України та її культури, воскресіння якого пов'язує з постатями своїх попередників кобзарів і представників професійної літератури, наприклад І. Котляревського, якого називає «соціальним реформатором» і вважає «зряддем українського світогляду» [5: 404]. Автор, з одного боку, підкреслює їхню значущість, а з другого — вказує на неусвідомленість і стихійність їхньої діяльності. Водночас власну позицію він розцінює як раціональну, і тому більш продуктивну: «Вони робили своє національне діло, буяючи яко люде віку темного; а ми робитимем своє, розмишляючи яко люди, освідчені наукою; вони — мечем та кулаччям, а ми — пером та лагодою» [5: 411].

Друга частина містить авторське пророцтво. П. Куліш обирає для себе роль «проповідника Христової свободи». Імітуючи стиль біблійних пророків, письменник вдається до пророкування майбутнього України, яка постане з неволі силою духу народного, науки і культури: «Виставмо, миле братте, на високостях науки і літератури наше національне знамено. Не побачить на ньому плями ні один край, опріч хіба тієї Московщини, що слухає цькування своїх погибельних політиків, своїх сліпих

книжників і фарисеїв. Чистий стоятиме Сей стяг у сяєві гуманітарності. Не стягує він людей на криваве діло, на гарбанне чужої предківщини, на топтанне під ноги чужої святині. Стягує він українську розпуджену сем'ю до наслідування предківського надбання — рідного слова, до наслідування правом науки і словесності» [5: 410].

Основна роль (місія) інтелігенції в концепції П. Куліша — це створення такої інтелігенції, «котра буде розумна малоученим людям, як батьки і матірки розумні дітям своїм» [5: 409], і яка допоможе відродити українське слово. Автор зауважує, що інтелігенція — це «провідники науки», «люди науки [...] котрих можна у нас назвати оком, ухом і серцем України»; «українські народолюбці» [5: 412].

Відображає роль інтелігенції в духовному відродженні нації, державо- і суспільствотворенні лексикон письменника, як-от: **ідейний і світоглядний**: *стяг у сяєві гуманітарності; світ гуманізму; національна життя; нація самочутна, саморозуміюча; знаряддя українського світогляду; дух (народний, український); суспільно-політичний*: *громадське життя; Червона Русь [у знач. «Галичина» — прим. наша С. Г.]; політична система; європейська культура; соціальні усобиці; боротьба духа з духом; національне право; культурний*: *руська інтелігенція; просвітителі; воно-бо [слово] — скарбіння нашого духа; повстане літературної України; літературна пропаганда; звернення до християнства; своїх сліпих книжників і фарисеїв* [5: 400—412].

«Отвертий лист до гал. української молодіжи» І. Франка вперше опублікований у «Літературно-науковому вістнику» в 1905 р. [11], він відповідає в жанровому визначенні, стилістичному оформленні, дидактичності та спонукальності інтонацій твору П. Куліша. Галина й Андрій Яценки слушно зауважують, що публіцистичні праці І. Франка, зокрема й «Отвертий лист ...» — це «цілісна програма діяльності української інтелігенції, [...] що мусить стати консолідуючим фактором нації, провідником та дороговказом на політичному шляху, її репрезентантом у світовому соціокультурному просторі» [15: 34].

Основна ідея цього твору І. Франка передусім у тому, що галицька українська молодь (як нова генерація української інтелігенції) повинна стати рушієм процесу відродження української нації; протистояти внутрішньому ворогові незалежності України — російському лібералізму, який озброєний трьома доктринами: «православ'є, самодержав'є й обрусеніє» [11: 13], тоді як головна мета — заклик до інтелігенції розуміти й усвідомлювати потреби «руського» народу у сфері культури, освіти, економіки, а також відчувати відповідальність за долю суспільства, народу. Головна ідея та мета твору знайшла своє втілення в лексиконі письменника, як-от: *стяг національності; нова доба; живі інтереси; нашій Україні ... всьміхнеть ся хоч трохи повна горожанська і політична свобода; українська нація; сильна держава; змінити курс нашого національного корабля; репрезентанти народа* тощо [11].

І. Франко наголошує, що Галичина — це тільки частина «нашої нації», що мала «свободу рухів і слова» [11: 15], однак він побоюється, що «не заїмпонуємо ми Українцям і своєю інтелігенцією, своїм рівнем теоретичної

освіти», оскільки «лиха доля змусила нас виростати і вчити ся в краю, де завдяки шляхетському режимові наука вважається небезпечним оружем, якого не слід давати в руки суспільности...» [11: 18]. Змальовуючи освітні процеси в Східній Галичині, автор використовує такі словосполучення: *сучасна освіта; теоретична освіта; шкільне навчання; шкільні книжки; свободна культурна праця; шкільні підручники; молода генерація з галицьких гімназій; почуте самоповаги* тощо.

Базовим завданням і моральним кредо для української інтелігенції І. Франко визначає необхідність «...навчити ся чути себе Українцями — не галицькими, не буковинськими Українцями, а Українцями без офіційних кордонів. І се почуте не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції [у знач. «наслідки» — прим. наша С. Г.]. Ми повинні — всі без виємка [у знач. «винятку» — прим. наша С. Г.] — поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурним стані, познайомити ся з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, льокальним болем і радували ся кожним хоч і як дрібном та частковим її успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частинкою його» [11: 15].

У зверненні до майбутніх достойників української нації І. Франко визначає провідну роль інтелігенції у відродженні та розбудові державного життя в Україні: «до праці, молоді приятелі, до інтенсивної, невсипущої праці над собою самими! Здобуйте знання, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статочних [у знач. «поважних, статечних» — прим. наша С. Г.] мужів, повних любови до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожда нація і кожда історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її історичнім життю всміхнеть ся хоч трохи повна горожанська і політична свобода» [11: 19].

Наступним завданням для української інтелігенції І. Франко визначає «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суспільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки-б вона не йшла, та при тім податний [у знач. «здатний» — прим. наша С. Г.] на присвоюване собі в як найширшій мірі і в як найшвидшій темпі загально-людських культурних здобутків, без яких сьогодні жадна нація і жадна хоч і як сильна держава не може остояти ся [у знач. «утвердитися, усталитися» — прим. наша С. Г.]» [11: 14]. Водночас автор окреслює те поле діяльності, на якому нова українська інтелігенція може застосувати свої знання і сили: «Величезні труднощі тої задачі стануть Вам ясно перед очима, коли подумаєте про той стан, у яким застає Україну нова доба. Без власних шкіл і без виробленої освітньої традиції, без перенятого освітніми і народоловними думками духовенства, без популярного і висшого письменства, яке могло би бодай на першій горячій порі заспо-

коювати всі духові потреби величезної маси, без преси, яка могла-б ясно держати і систематично боронити стяг національності та приложеної до місцевих потреб, свобідної культурної праці, без надії на сильну фаялнгу вповні свідомих і на висоті сучасної осьвіти стоячих репрезентантів у за-конодатних тілах, і без міцної опори в масах народу та інтелігенції навіть для тих немногих репрезентантів, що забажають вповні відповісти своїй національній і культурній задачі, наша Україна готова знов опинити ся в ролі ковала, на якому ріжні чужі молоти вибивати-муть свої мельодії, або в ролі крілика, на якому ріжні прихильники вівісекції будуть доконувати своїх експериментів» [11: 14].

Лексикон письменника: **ідейний і світоглядний**: українське слово; наша Україна; наука вважаєть ся небезпечним оружєм; галицька та буковинська боротьба з москвофільством; місцеві хиби [у знач. «вади, проблеми» — прим. наша С. Г.]; здобувайте знанє, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серіозних, свідомих і статочних мужів, повних любви до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею тощо; **суспільно-політичний**: Галичина; українське національне питанне; наші основні національні питання [...] не зійдепт із денного порядку; нації, здібної заняти місце в хорі иньших культурних націй; історичне житє; національні задачі; доктрина, се уніформ, стрихулець, ворог усяких партікуляризмів (у знач. «прагнення окремих частин держави до відособлення, до недоторканності місцевих, приватних прав, привілеїв на шкоду загальнодержавній справі» (СУМ VI: 78)); український партікуляризм; національний автократизм [у знач. «форма правління, при якій у багатонаціональній державі влада зосереджена в руках однієї нації» — прим. наша С. Г.]; варварські та нелюдські експерименти урядового аранжованя; масова інерція; історія вже поплила иньшим руслом; державне становище; персональні амбіції; історична задача; практичні консеквенції [у знач. «висновки, результати, наслідки» — прим. наша С. Г.]; національні права; історична доба; склонність до концесій (Концесія, і, ж. 1. Договір, на підставі якого уряд або місцеві органи самоврядування передають на певних умовах громадянам своєї країни, чужоземцям або іншим державам право експлуатації лісів, надр, підприємств і т. ін. (СУМ IV: 276)), а бодай до якихось пертракцій [у знач. «переговори» — прим. наша С. Г.]; крига абсолютизму та деспотизму; змінити курс нашого національного корабля; **культурний**: українська інтелігенція; інстинкти людської душі; нове історичне житє; наша література і преса; духовий центр України [Галичина та Буковина]; освітня традиція; освітні і народолобні думки духовенства; моральне переродженє [11].

Отже, як зазначає М. Жулинський, І. Франко уявляв націю як суцільний культурний організм, який має уособлювати сформовану національну спільноту — єдину, нероздільну, здібну до самостійного культурного й політичного життя, у якій очільну роль відіграє українська інтелігенція [3].

Пастирське послання «До руської інтелігенції» Андрей Шептицький написав 1901 р., його основна ідея — українська інтелігенція повинна

побудувати нову державу на християнських духовних засадах. Розглядаючи стосунки в системі Церква — суспільство, суспільство — влада, суспільство — особистість, А. Шептицький чітко розмежовує світську і церковну владу: якщо світська влада має займатися справами суспільними, то церковна — моральним удосконаленням людей. «Християнська суспільність» — це спільнота людей, які живуть за християнськими принципами, «обнимаючи всь потреби індивідуальні і суспільні людей, запевняючи кожній одиниці найсамостійніше розвинене єї індивідуальності а кожній поодинокій групі суспільній, якь найповніше розвинене всьх єї силъ и всьх дѣл до котрыхъ має право природне, опирає ся до того степеня на власнѣмъ пересвѣдченю людей и ихъ свѣдомости, що лишень переконаний єѣ приминає, лишень переконаний єѣ держить ся» [13: 9]. Таке суспільство, де всі члени діють як складові частини одного великого організму, є солідарним, а обов'язки, на яких тримається солідарність, розглядаються як абсолютні. Відповідно трактуванню А. Шептицького, особа як громадянин і християнин має вбачати в законах влади певною мірою волю Бога й берегтися, щоб у разі непослуху владі не чинити непослуху волі Божій. Таке християнське суспільство буде розвиватися в душі християнства й у кожному напрямі буде «доходити до рівноваги, ладу и силы» [13: 42].

Основна мета послання — заклик «до вас [інтелігенції], що наукою і впливом займаєте в нашом народі висше становище», розуміти й усвідомлювати потреби «руського» народу у сфері культури, економіки, освіти, релігії, і водночас відчувати відповідальність за долю суспільства і народу. З цією метою автор використовує такі словосполучення: *потреби народу; порозуміння з людьми; добро народу; наука християнства єсть наукою Божою; галузі культурного життя; звернення до християнства; виконання етичного права, руський нарід; суспільне добро* [13] тощо.

А. Шептицький переконаний, що головна роль (місія) інтелігенції — це відповідальність перед суспільством і його побудова на засадах правди і добра «під прапоромъ Христа» для «піднесеня тьхъ, що помочи и двигнення потребують, для утвердження и остереження того, що здорове и добре, а усуненя всього, що небезпечне и шкѣдливе» [13: 47—48].

Лексикон Митрополита: **ідейний і світоглядний**: *скупити всіх під прапором Христа; прапор Церкви; [наше] поступованє; історична правда; дорога Закону Божого, Христової любови, церковної праці, християнської організації; власть, закон, доктрина і особистий вплив — се чотири елементи, що разом або окремо є підставою кожного приводу; суспільно-політичний*: *суспільна праця; суспільне життя; розвиток суспільности; людська суспільність; соціальні доктрини; сильний патріотизм; здоровий поступ; обов'язок сповняти [у знач. «виконувати» — прим. наша С. Г.] закон; суспільний лад; принципи християнства; галузі економічного життя; права і обов'язки кожного; культурний*: *найученіші люди, культурні люди; філософічна правда; фаховий історик; наукова певність; теоретичні і практичні доктрини; природне людям право, якась етика поміж людьми*

можлива і конечна [у знач. «необхідна і обов'язкова» — прим. наша С. Г.]; *право етичне* [13] тощо.

Запропонована вибірка лексику П. Куліша, І. Франка, А. Шептицького засвідчує, що орієнтуючись на мову народу, інтелігенція активно збагачувала її новими лексичними одиницями (як питомими, так і запозиченими), а тому за незначний період представникам розумової праці вдалося перетворити її з мови, яка ще в середині XIX ст. не використовувалася в офіційній сфері, на мову, що в кінці XIX — на початку XX ст. «мала свою, хай не кодифіковану, не унормовану, ще не закуту в жорсткі граматичні закони, але все ж достатньо вироблену і поширену мову, з певними претензіями на літературну, тобто мову, якою було написано на той час немало видатних літературних та історичних творів», — наголошує М. Лесюк [6: 645].

Традицію звернень до української інтелігенції, у яких визначено її роль і значення у процесі державотворення як суб'єкта цього процесу, продовжує в сьогоденні спільна ініціатива трьох українських церков православної традиції: Української православної автокефальної церкви, Української православної церкви Київського патріархату, Української греко-католицької церкви — із приводу духовного пробудження і морального оздоровлення сучасного українського суспільства. Ініціативну групу «Першого грудня» репрезентують 11 представників української інтелігенції, а саме: Вячеслав Брюховецький, Богдан Гаврилишин, Семен Глузман, Володимир Горбулін, кардинал Любомир Гузар, Іван Дзюба, Мирослав Маринович, Мирослав Попович, Євген Сверстюк, Вадим Скуратівський, Ігор Юхновський.

Основна ідея звернення — українці повинні подолати суспільну кризу, змінити ситуацію в країні на краще мирним шляхом, а також знайти в собі сили для подолання спільних проблем у цивілізований спосіб, адже «майбутнє України вимагає піднесення гуманітарно-духовних цінностей над короткозорим економічним зиском та політичною доцільністю» [2], тоді як мета декларації — це заклик до співпраці Церкви і Держави в інтересах блага суспільства та задля духовного відродження українського суспільства. Головна ідея та мета декларації знайшли своє втілення в лексиці сучасної української інтелігенції, а саме: *національні пріоритети сьогодення; вільний народ України; особиста посвята і жертвність; суспільний консенсус; державна незалежність; духовні вартості; звернення до християнства* та ін. [2].

Представники ініціативної групи «Першого грудня» вважають, що основна місія інтелігенції XXI ст. — сприяти подоланню відчуження між політичною владою та народом із метою подолати недовіру до держави загалом; «нашою метою є становлення вільного народу України, об'єднаного спільними духовними вартостями, здатного творити моральну політику, справедливу економіку та соціальне благо» [2].

Лексикон інтелігенції XXI ст.: *ідейний і світоглядний: верховенство права та справедливий суд; моральна політика, справедлива економіка, соціальне благо; замулення нашого духу; моральний і соціальний занепад; суспільно-політичний: соціальна поведінка; суспільне життя; суспільні*

справи; українське суспільство; політична влада; політична діяльність; суспільні деформації; атомізація суспільства; культурний: люди доброї волі; етичні і духовні цінності; моральні чесноти; фахова розмова тощо.

Поява «Декларації», як і самої ініціативної групи «Першого грудня», є важливою і знаковою подією в українській історії та культурі перших десятиліть ХХІ ст., виявляє відповідність феноменів сучасного суспільно-політичного життя України кордоцентричній світоглядно-ментальній традиції, есхатологічно-сотеріологічно-месіаністським настроям української інтелігенції кінця ХІХ — початку ХХ ст.

В аналізованих текстах можемо виокремити декілька змістових частин, а саме: *есхатологічна* — «загрози української кризи»; *сотеріологічна* — «об'єднання спільними духовними вартостями» [2]; *месіанська* — «ми об'єдналися самі й закликаємо об'єднуватись інших» [2], «скупити всіх під стягом Христа» [14: 176]; *інтегрально-гуманістична* — «Україна нашої мрії — [буде дана] не в подарунок [...], а з великої віри й поту нашого чола» [2], «провозгласити нову націю між націями, во ім'я рідного слова і самостійного світогляду» [5: 407]; «принципи християнства [...] стремляться до того, щоб усіх людей зібрати в одну родину і впровадити в людський рід цілковито-загальну гармонію і згоду» [14: 193], «вितворити з величної етнічної маси українського народу українську націю, суспільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя» [5: 404].

Аналіз звернень (листів, послань, декларацій) представників наддніпрянської (П. Куліш) і галицької інтелігенції (А. Шептицький, І. Франко), а також наших сучасних достойників (ініціативної групи «Першого грудня») дає змогу схарактеризувати світоглядну й ідейну платформи національно свідомої частини інтелігенції, передусім кінця ХІХ — початку ХХ ст., а також виокремити складники ідейного, світоглядного та суспільно-політичного, культурного лексикону інтелігенції, який складає загальний шар її соціолекту, засвідчує тяглість його традиції, єдність у розумінні своєї місії представників української інтелігенції різних регіонів і часу. Об'єднує всі аналізовані тексти акцент на багатоплановій співпраці інтелігенції з усіма верствами народу.

Зіставлення звернень за критеріями: ідея звернення і його мета, місце і роль інтелігенції в духовному відродженні нації, державо- й суспільствотворенні в концепції автора (авторів) втілена в мові, зокрема в лексиконі інтелігенції, її поняттєвій картині світу, а також ставлення автора (авторів) до ролі мови в житті людей і суспільства загалом, дають змогу стверджувати, що роль інтелігенції в кінці ХІХ — на початку ХХ ст., як і в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. залишилася незмінною. Її завдання — дбати про духовне зростання людей з метою побудови української держави як цілісного організму на засадах християнської моралі, сприяти просвіті й освіті широкого загалу (народу), формуванню української нації, яка була б здатна зберігати й примножувати культурні та матеріальні багатства, розвивати самостійне політичне життя, економіку й соціальне

благо задля того, щоб кожен громадянин української держави почував себе комфортно на рідній землі.

Автори звернень доводять, що інтелігенції як освіченій верстві належить особлива роль у суспільстві, тоді як духовне єднання на рівні інтелігенції безумовно пришвидшить політичне й територіальне єднання на рівні всього народу України. Важливим інтегральним чинником для нації є мова, що сприяє її (нації) духовному розвитку, утримує зв'язок між поколіннями, забезпечує тяглість національної культурної традиції. Виконання українським суспільством обов'язку перед рідною мовою, перед українською мовою як мовою держави гарантує єдність самої держави, її зміцнення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гузар Любомир. Андрей Шептицький Митрополит Галицький (1901—1944) провісник екуменізму. Жовква, 2015.
2. Декларація ініціативної групи «Першого грудня». URL: <http://docs.rferl.org/uk-UA/2011/12/14/f10f619c-0c96-4288-b60c-e91dfba439cc.pdf>; <http://1-12.org.ua/deklaratsiya> (дата звернення: 02.01.2019).
3. Жулинський М. Іван Франко — речник українського націоналізму: текст виступу Миколи Жулинського на могилі Івана Франка, виголошений 28 травня 2013 року. *Універсум*. URL: <http://www.universum.lviv.ua/journal/2013/3/zhul.htm> (дата звернення: 01.03.2019).
4. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. Київ, 1993.
5. Куліш П. Зазивний лист до української інтелігенції. Т. 1. Київ, 1998. С. 400—412.
6. Лесюк М.П. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині: монографія. Івано-Франківськ, 2014.
7. Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції: Історичні есе: в 2 т. Т. 2. Київ, 1994. С. 361—380.
8. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): у 3-х книгах. Відп. ред. Ю.О. Курносов. Київ, 1994.
9. Сіротова А. До питання методології дослідження ролі інтелігенції в суспільно-політичних процесах. *Вісник Львівського національного університету*. Серія філософсько-політологічні студії. 2011. Вип. 1. С. 293—302.
10. Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970—1980.
11. Франко І. Отвертий лист до гал. української молодіжи. *Літературно-науковий вістник*. Т. 30. Кн. 4. Львів, 1905. С. 1—19.
12. Шевнюк О.Л. Культурологія: навчальний посібник. Київ, 2004.
13. Шептицький А. Листь пастирській до рускої інтелігенції. Жовква, 1901.
14. Шептицький А. Пастирські послання 1899—1914 рр. Т. 1. Львів, 2007.
15. Яценко Г., Яценко А. Публіцистика Івана Франка: навчальний посібник. Львів, 2017.

REFERENCES

1. Huzar Liubomyr. (2015). Andrei Sheptytsky Metropolitan of Halych (1901—1944) forerunner of ecumenism. Zhovkva (in Ukr.).
2. Deklaraciya initsiatyvnoyi grupy «Pershogo grudnya». Declaration of the First of December Initiative Group. URL: <http://docs.rferl.org/uk-UA/2011/12/14/f10f619c-0c96-4288-b60c-e91dfba439cc.pdf>; <http://1-12.org.ua/deklaratsiya> (Accessed: 02.01.2019) (in Ukr.).
3. Zhulynskiy, M. (2013). Ivan Franko — spokesman for Ukrainian nationalism: text of Mykola Zhulynsky's speech at Ivan Franko's grave, made on May 28, 2013. *Universum*. URL: <http://www.universum.lviv.ua/journal/2013/3/zhul.htm> (Accessed: 01.03.2019) (in Ukr.).
4. Zabuzhko, O. (1993). Philosophy of the Ukrainian idea and the European context: the Franko period. Kyiv (in Ukr.).

5. Kulish, P. (1998). An appeal letter to the Ukrainian intelligentsia. Vol. 1, 400—412. Kyiv (in Ukr.).
6. Lesiuk, M.P. (2014). Formation and development of the Ukrainian literary language in Galicia: monograph. Ivano-Frankivsk (in Ukr.).
7. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Degeneration and revival of the intelligentsia: Historical essays: in 2 vol. Vol. 2, 361—380. Kyiv (in Ukr.).
8. Kurnosov, Yu.O. (Ed.). (1994). Essays on the history of the Ukrainian intelligentsia (first half of the 20th century): in 3 books. Kyiv (in Ukr.).
9. Sirotova, A. (2011). On the methodology of studying the role of the intelligentsia in socio-political processes. *Bulletin of Lviv National University*. Series of philosophical and political studies. Is. 1, 293—302. Lviv (in Ukr.).
10. Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970—1980). Kyiv (in Ukr.).
11. Franko, I. (1905). An open letter to Gal. Ukrainian youth. *Literary-scientific bulletin*. Vol. 30. Book 4, 1—19. Lviv (in Ukr.).
12. Shevniuk, O.L. (2004). *Culturology: textbook*. Kyiv (in Ukr.).
13. Sheptytskyi, A. (1901). Pastoral letter to the Russian intelligentsia. Zhovkva (in Ukr.).
14. Sheptytskyi, A. (2007). Pastoral epistles of 1899—1914. Vol. 1. Lviv (in Ukr.).
15. Yatsenko, H., Yatsenko, A. (2017). Ivan Franko's political essays: textbook. Lviv (in Ukr.).

Статтю отримано 11.06.2020

Svitlana Hirniak, Doctor of Philology, associate professor
of philological sciences and methods of teaching in elementary school,
Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko
24 Ivan Franko St., Drohobych 82100, Ukraine
E-mail: s.girnjak10@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-7264-0312>

NATIVE LANGUAGE IN THE SYSTEM OF SPIRITUAL VALUES OF THE UKRAINIAN INTELLIGENTSIA

The article characterizes the ideologically thematic content and means of literary expression of the appeals of the representatives of the Ukrainian intelligentsia of the late XIX — early XX century, in particular Naddniprovska (P. Kulish “A letter of appeal to the Ukrainian intelligentsia”, 1882) and Galician (I. Franko “A sincere letter to the Galician Ukrainian youth”, 1905, A. Sheptytsky's pastoral letter “To the Russian intelligentsia”, 1901), as well as the beginning of the XXI century — the initiative group of the “The First of December” (“Declaration”, 2011) to the youth “gifted with consciousness and a gift of thought”, “to all classes of our society”, to the “free people of Ukraine”. We believe that these texts have become vivid examples of expressing the civic position of this or that author, calls to preserve the national identity of a personality and society, whereas the isolated lexicon of the intelligentsia, its conceptual picture of the world, embodied in language, enable us to trace the paradigm of Ukrainian epistolary works, in which a special form of messages and letters is used, depending on the laws of literary conventionality.

The comparison of appeals by criteria: the idea of appeal and its purpose, the place and role of the intelligentsia in the spiritual revival of the nation, state and society creation in the concept of the author (authors) is embodied in the language, in particular in the lexicon of the intelligentsia, its conceptual picture of the world. It makes it possible to state that the role of the intelligentsia in the late XIX — early XX century, as well as late XX — early XXI century remained unchanged. Its tasks are to promote enlightenment and education of the general public (people), to care for the spiritual growth of people in order to build the Ukrainian state as an integral body on the basis of Christian morality, to promote the formation of the Ukrainian nation, which would be capable of preserving and increasing cultural and material wealth, of developing independent political life, economy and social welfare so that every citizen of the Ukrainian state could feel comfortable on their native land.

Keywords: *language, intelligentsia, appeals, national values, P. Kulish, I. Franko, A. Sheptytsky, initiative group “The First of December”.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.075>
УДК 811.161.2'271:323.1(477.62)

І.Є. РЕНЧКА, кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української мови,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04070
E-mail: irenchka2007@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5568-7941>

МОВНА ПОВЕДІНКА ТА МОВНА СТІЙКІСТЬ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (за романом Тамари Горіха Зерня «Доця»)

У статті проаналізовано поняття «мовна поведінка» і «мовна стійкість», простежено їхній зв'язок з такими поняттями, як «мовна свідомість» та «мовна ситуація». Матеріалом дослідження став роман Тамари Горіха Зерня «Доця» про події 2014 року на Донбасі. Схарактеризовано комунікативну поведінку та вияви мовної стійкості українців у Донецьку на початку війни та окупації. Визначено причини перемикання мовного коду, з'ясовано ставлення до мови учасників подій, виокремлено мовні засоби реалізації ідеологічного протиставлення «свій — чужий».

Ключові слова: мовна поведінка, мовна стійкість, Донбас, русифікація, мовна та національна ідентифікація, опозиція «свій — чужий», інформаційна агресія.

Проблема мовної поведінки як вибору мовного коду постійно перебуває в колі наукових інтересів дослідників-соціолінгвістів. Поняття «мовна поведінка» в його взаємозв'язку з поняттями «мовна свідомість», «мовна стійкість», «перемикання кодів», «мовна ситуація», «білінгвізм» тощо досліджували Б. Ажнюк, Л. Белей, Н. Бікова, Т. Бурда, О. Данилевська, Г. Залізник, Л. Масенко, О. Михальчук, Л. Підкуймуха, С. Соколова, Н. Шумарова, Г. Яворська та ін. Зокрема, аналізуючи специфіку мовної поведінки одномовців та білінгвів у своїй розвідці «Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму», Т. Бурда наголошує на впливові екстралінгвальних чинників на її варіативності: «Соціальні фактори можуть або сприяти вибору білінгвом тієї чи тієї мови

Цитування: Ренчка І.Є. Мовна поведінка та мовна стійкість українців в умовах російсько-української війни (за романом Тамари Горіха Зерня «Доця»). *Українська мова*. 2020. № 3 (75). С. 75–91. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.075>

спілкування, стимулювати до вибору певної моделі мовної поведінки, або гальмувати його. Між фактичною мовною поведінкою та сукупністю зовнішніх детермінантів знаходяться індивідуальні настанови мовців... Соціальні фактори, що зумовлюють мовну поведінку білінгвів, взаємодіють з власне психологічними факторами впливу на неї» [2: 11]. Основними чинниками, що зумовлюють вибір мови спілкування, Н. Бікова називає комунікативну сферу, мовну компетенцію індивіда, традиції та звичаї, прийняті в суспільстві, а також соціальний контекст спілкування, статус комунікантів та стосунки між ними [1: 8].

Дослідники наголошують на тому, що вивчення мовної поведінки передбачає виявлення соціальних, психологічних, правових та соціокультурних детермінантів, що впливають на вибір мови. Визначаючи основні параметри мовної поведінки, кореляцію між її індивідуальними та колективними виявами, О. Михальчук зазначає, що мовна поведінка — «це не тільки мовна практика, що часто зумовлена соціальним чи мовним середовищем і відповідно є рольовим вибором мови, а й мовна ідентифікація, що виявляється через ставлення до мови, найпоширенішими виявами якого є етномовна самоідентифікація та мовна орієнтація, що зазвичай є визначальними при виборі мови як рідної» [11: 35].

Оскільки мовна поведінка є вибором мовного коду, що залежить від мовної ситуації та соціальних чинників і водночас від внутрішніх установок людини та засвідчує її мовну ідентичність, то поняття мовної стійкості варто трактувати як рису комунікативної поведінки. У статті «Мовна поведінка особистості в ситуації білінгвізму. Поняття мовної стійкості» Л. Масенко визначає мовну стійкість як характерну ознаку індивідуальної та колективної мовної поведінки [8].

Проблему мовної стійкості на рівні індивідуальної та групової мовної поведінки в українському мовознавстві досліджує О. Ткаченко, який наголошує, що ця проблема набуває «особливої практичної гостроти там, де процеси мовної асиміляції ставлять під загрозу існування певної мови, а разом з тим, як дальший наслідок, можуть призвести до загибелі народу — носія відповідної мови» [21]. На думку науковця, мовна стійкість народу полягає в «його здатності за несприятливих обставин зберегти і відновити свою мову», а джерелами її живлення є національна традиція, національна свідомість та солідарність, національна духовна і матеріальна культура та національний мир і співробітництво з усіма народами, й насамперед з етносами, що мешкають на території відповідного народу [21: 3–4]. Поняття «мовна стійкість» С. Оснач вживає на позначення здатності людини берегти рідну мову й називає її запорукою життєздатності народу [13]. Визначення мовної стійкості як вияву індивідуальної мовної поведінки пропонує Т. Симоненко, характеризуючи її як «якість, намір, психологічний орієнтир індивіда непохитно користуватися у щоденному спілкуванні певною мовою, мовними засобами, які є для людини природовідповідними та близькими з погляду її виховання та освіти» [18: 46].

Вироблення мовної стійкості є актуальним для народів, що постають перед загрозою втрати своєї мови та культури і, як наслідок, денаціоналізації. Як зазначав О. Потебня, денаціоналізація полягає в послабленні або перериванні традиції народу, закладеній передусім у мові [16: 48]. О. Ткаченко виділяє перешкоди, що стоять на заваді формуванню мовної стійкості: «перешкоди *зовнішні*, матеріальні (антинаціональна діяльність у вигляді репресій і терору), і перешкоди *внутрішні*, ідейні (антинаціональна ідеологія у вигляді відповідних поглядів і теорій)» [20: 14]. Тривалий період колоніальної залежності від Росії, русифікація носіїв української мови, що особливо посилювалася за радянських часів, зокрема на Сході України, асиміляційна імперська політика, переслідування українців як «буржуазних націоналістів» за патріотичні погляди позбавили українців національної традиції, національної свідомості і солідарності, що є джерелами та чинниками мовної стійкості, а отже, призвели до її втрати. Тому вживання української мови за панівного становища російської є формою протистояння, як зазначає Ю. Шевельов, це «засіб національного самоутвердження, ... форма виклику, ... вияв зневаги до політичного режиму» [24: 146]. За словами Л. Масенко, в умовах нерівноправних міжетнічних стосунків, у ситуації втрати державної незалежності мовна стійкість є «проявом духовного опору поневоленню, оскільки перехід на мову окупанта є кроком до компромісу з ним, пристосування до нерівноправних стосунків, тобто певною мірою і прийняття пониженого становища своєї мови» [9: 12].

Російська окупація частини Донбасу загострила й увиразнила проблеми мовної, національної, культурної та громадянської ідентичності, мовної поведінки та мовної стійкості під час війни, коли українська мова постає не лише засобом спілкування, а й засобом збереження власної ідентичності та опору мові завойовників. Ці питання та окремі їхні аспекти починають привертати увагу дослідників, зокрема важливим джерелом їх вивчення є твори літератури та мистецтва, що відображають події на Сході України [14; 25].

У багатьох творах літератури й мистецтва воєнної тематики події показано крізь призму сприйняття людей, чия країна опинилася в стані неоголошеної війни, зазнавши вторгнення носіїв чужих ідей, цінностей, звичок, способу життя. Це віддзеркалення незворотних змін у повсякденному житті як загалом населення окупованих міст, так і окремих громадян, що позначаються і на їхньому світогляді та поведінці, зокрема й мовній. Автори порушують проблеми патріотизму, захисту не лише своєї території, а й національної ідеї, української мови та української ідентичності, адже однією з цілей російської агресії в Україні, приводом до анексії Криму й захоплення частини України став начебто захист російської мови, інтересів російськомовного населення, і заяви про наміри й надалі реалізувати відповідні «пріоритетні завдання зовнішньої політики» Російської Федерації щодо мовного питання звучать і дотепер [22].

Мета статті полягає у спробі на матеріалі сучасного літературного твору схарактеризувати мовну поведінку українців в умовах російсько-

української війни, що триває на Сході України, виявити приклади мовної стійкості та визначити причини, що впливають на вибір мовного коду в зазначених обставинах.

За допомогою описового та контекстуально-інтерпретаційного методів проаналізовано матеріал дослідження та узагальнено результати.

Матеріалом вивчення окреслених проблем послуговував роман письменниці та волонтерки Тамари Горіха Зерня (справжнє ім'я — Тамара Дуда) «Доця» (2019) [4]. Книга одержала премію «Книга року ВВС-2019» та спеціальну відзнаку журі премії «ЛітАкцент року». У романі відтворено події весни та літа 2014 року — початку російсько-української війни на Сході України та окупації частини Донецької і Луганської областей. Як зазначає сама письменниця, в основу сюжету лягли достовірні історії, що відбулися з реальними людьми, свідчення очевидців та учасників подій, з якими вона особисто багато спілкувалася, з'ясовуючи різні деталі та подробиці: «“Доця” є документальною книгою настільки, наскільки це можливо для художнього твору. Кожен діалог чи епізод відбувся у реальному житті... За кожним героєм стоїть реальний прототип...» [3: 2]. Розповідь іде від першої особи — головної героїні, молодої жінки, що з дитинства має прізвище «Ельф» (воно ж стане згодом її позивним) та яку всі називають «доцею». Власне, головна героїня, яка стає на захист своєї країни, теж має реального прототипа — волонтерку, громадську активістку, безпосередню учасницю опору окупації, розвідницю та підпільницю в Донецьку на початку війни на Донбасі.

Донеччина — здавна український край: більшість його населення, починаючи з XVI ст., становили українці [15]. Однак протягом століть перебування України в складі Російської імперії, а згодом — Радянського Союзу цей край зазнав цілеспрямованого етноциду та лінгвоциду, придушення української культури та української мови. Пишучи про русифікацію Донбасу в радянський період, зокрема про наслідки хрущовської реформи освіти 1959 р., що призвела до масового закриття українських шкіл і класів, політику створення « нової історичної спільноти людей » — радянського народу, « в якій на Донеччині не було б місця... українській школі, українській мові, українській пам'яті », І. Дзюба зазначає, що це призвело до деукраїнізації краю, викорінення української ідентичності й самосвідомості та витравлення всіх виявів українського культурного життя на Донеччині [5: 69]. Методами мовної та національної політики в Радянському Союзі Ю. Шевельов називає вилучення мови підлеглої національності з позаприватного вжитку, зокрема зі сфери освіти; вимішування населення, коли після розкуркулення та Голодомору в українські села масово заселяли вихідців із Росії, а згодом, у 50–70 рр., з метою забезпечення індустріального виробництва в УРСР сюди переселялися представники різних етносів з інших республік СРСР; втручання у внутрішню структуру української мови шляхом систематичних упроваджень мовних елементів, близьких до російської мови, і заборони інших, відмінних від неї [23]. Радянська політика русифікації

зумовила втрату населенням Донеччини, особливо жителями великих міст, етнодиференційних ознак.

Сьогодні Донбас — переважно російськомовний регіон, що є наслідком етнічної та мовної асиміляції доби бездержавності. Дані всеукраїнського опитування, проведеного в рамках міжнародного проєкту INTAS «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» у 2006 р., засвідчили панівні позиції російської мови в східних областях України: «Українську мову вважають рідною 91,6% респондентів на Заході, 80,8% у Центрі, 67,5% на Півночі, 25,8% на Сході і 29,5% на Півдні. Дзеркальне відображення зазначеного демонструє регіональний розподіл тих, хто вважає рідною російську мову, — 2,6% на Заході, 7,0% у Центрі, 19,9% на Півночі, 58,5% на Сході, 56,7% на Півдні» [10: 110]. За даними цього ж опитування, тільки російською мовою та в більшості ситуацій російською мовою в повсякденному житті спілкуються відповідно 43,9% та 25,9% респондентів у східних регіонах України [10: 111]. Отже, становище української мови на Донеччині й у часи незалежності залишилося кризовим, акумулюючи в собі мовні проблеми, що перейшли в спадок від попереднього періоду.

Результати соціологічного дослідження, отримані у 2017 р., засвідчили певні зміни мовної ситуації в країні за десять років, що, очевидно, зумовлені подіями Революції Гідності та збройним протистоянням з Росією. Згідно з отриманими даними, українську вважають рідною мовою 95% опитаних на Заході України, 75% у Центрі, 79% на Півночі, 35% на Сході та 29% на Півдні [19: 10]. Як і раніше, спостерігаємо зменшення показників у напрямі із заходу на схід та південь, водночас за період між опитуваннями кількість респондентів на Сході України, які визнають українську своєю рідною, зросла майже на 10%, що засвідчує поширення української мови в державі. Проте, як зазначають дослідники, ці результати не можна вважати статистично достовірними у зв'язку з тим, що опитуванням було охоплено невелику кількість мешканців Донбасу, однак вони показують тенденцію стосовно мовних вподобань у країні та готовності до змін населення регіону.

Русифікацію східних та південних регіонів у колоніальний період та відсутність до недавнього часу в незалежній Україні дієвої мовної політики щодо утвердження державного статусу української мови називають одними з причин воєнного конфлікту на Донбасі. Як зазначено в Резолюції Міжнародного форуму на підтримку української мови «Нас об'єднає мова», який відбувся 1 липня 2015 р., «українська мова зазнавала заборон і репресій упродовж сотень років; за часів окупації України проводилася політика зросійщення, внаслідок якої українську мову було усунуто з широких сфер суспільного життя; після відновлення незалежності, внаслідок залишення при владі старих комуністичних кадрів, питання відродження української мови нехтувалося; агресивна інформаційно-пропагандистська кампанія, як зовнішня, так і внутрішня, була спрямована на подальше зросійщення держави; сьогоднішня російська агресія

та окупація частини української території стали можливими внаслідок тотальної русифікації східних областей і Криму, через байдужість і боязнь української влади провести дерусифікацію та впровадити українську мову в державне і суспільне життя України» [12].

Головна героїня твору на початку війни мешкає в Донецьку, але вона не корінна донеччанка. Залишившись самотньою в 17 років, без батьківської опіки, дівчина покидає рідну Волинь та їде в Донецьк до бабусі, татової матері. До цього, як зізнається сама героїня, про існування Донецька вона знала лише з газет. Авторка стисло описує життя героїні в довоєнний період, зазначаючи, що дівчина довгі роки почувала себе чужою в новому середовищі, і лише спільне горе — аварія на шахті ім. Засядька, що сталася 18 листопада 2007 р., — змінило її стосунки з оточенням. «Я ще довго залишалася чужою для цього міста, воно мене все ще лякало і насторожувало. Але щось змінилося. Дім, у якому ти плакала, уже ніколи не буде чужим. З цієї самої аварії, з цієї страшної нічної сирени почалося наше зрощення і взаємне проникнення з Донбасом» [4: 15].

Очевидно, що в повсякденному житті жителі Донбасу говорять російською мовою. Натомість мовою щоденного спілкування «доці» є українська. Вона твердо дотримується своєї мови, не пристосовується до російськомовного оточення, виявляючи мовну стійкість як рису своєї комунікативної поведінки. Тому у творі часто натрапляємо на двомовні діалоги героїні з місцевим населенням. Перший такий діалог стався вже в потязі до Донецька, коли співчутливі попутники пригощали дівчину своєю їжею: «Кушай, деточка» [4: 12]. Надалі такі діалоги відбуватимуться з сусідами, замовниками, медиками, випадковими знайомими: «Тссс! Тихо, тихо, все добре. Він пішов, вже нікого нема. Тихо! — Откуда вы меня знаете? — Я тебе не знаю. — Ну как же? Вы кричали “Аня”... — А ти Аня? — Да. — Ты не повіриш, Аня, але просто вгадала. — А хто ви? — Я думаю, що я ельф. Один відбитий на всю голову ельф...» [4: 121–122]; «“С праааздничком!” — протяжно вітає сусідка і розкриває руки для обіймів. “З яким?” — “Так Путин же признал независимость народа Донбасса. Ты что, не слышала?” — “Вперше чую”. — “Все, теперь уже все. Можно сказать, мы в России”» [4: 126].

Але з початком війни та під час окупації «доця» вимушена час від часу переходити на російську мову — зокрема, коли їхню машину на блокпосту зупиняють бойовики, або коли на вулиці стикається із сепаратистами, або коли необхідно домовитися з чужими їй людьми з Донецька про допомогу й порятунок друзів та їхніх сімей. За таких обставин вибір української мови призводить до трагічних наслідків, тому приховування своєї ідентичності давало змогу вижити та здійснити свою мету. Та навіть у таких ситуаціях у стані великої емоційної напруги дівчина могла на мить забути про потребу «маскуватися» і говорила чи вигукувала українською: «Стій! — закричала я, не думаючи про наслідки. — Стій, не чіпай! Вона зараз вибухне! Сейчас взорвется!» [4: 149]; «“Они должны уехать с вещами, дети не могут спать на земле. — Как? Ты мне скажи, как?!”

У меня фура загруженная стоит полдня, и выехать не может. [...] — Я дам тобі Борисовича, він вас виведе. А ти за це наші коробки підбереш. — Еее... добре”. Не знаю, чому більше здивувався чоловік: чи моєму переходу на українську, чи своїй українській відповіді, але несподівано для мене і навіть для себе кивнув» [4: 181]. Така спонтанна зміна мовного коду характеризує мовну поведінку героїні — це свідчення того, що українська мова для неї є природною, близькою, мовою, якою вона постійно говорить, легко й швидко висловлює думки, користується за невимусених обставин.

Українську мову в тотально зрусифікованому Донецьку сприймають по-різному: від зневажливого, а іноді й ворожого ставлення, подиву, недовіри — до підтримки, поваги, приязного ставлення і навіть переходу на українську у відповідь. Насмішку й зневагу вчуємо в реакції на українську мову з боку матері залицяльника «доці», яка, знайомлячись із дівчиною, кількома репліками та невербальними знаками («маміні губи робилися все тоншими», «паузи у розмові досягали просто-таки театрального драматизму») виражає своє незадоволення та погорду: «Ой, вы так интересно говорите по-укрАински. Вы с Западной приехали? — Взагалі-то ні, я з Донецька. У дитинстві жила у Рівненській області. — Ну, я так и поняла. Ой, осторожно, он кусается! (Це я підійшла до клітки з папугою). А как “попугай” будет по-гуцульски, “пивень”, да? Скажите, а корова у вас в селе есть? И что же вы с ней делаете, доите, да?» [4: 17]. Показовим тут є бажання принизити українську мову, виявивши гордовито-зневажливе, презирливе ставлення носія домінантної мови до носія мови підлеглої, вдавшись у своїх висловах до штучно сформованих за радянських часів стереотипів про те, що українська мова — сільська, а то й селяцька, непрестижна, мова неосвічених прошарків населення. Помітне й вороже ставлення до західних українців, яке впродовж кількох десятиліть культивувалося в суспільстві з метою очорнення повстанського руху в Західній Україні та формування узагальненого негативного образу «западенців» як чужих за своїм світоглядом людей населенню інших областей і яке й нині дає свої гіркі плоди.

Натомість інше ставлення до української мови героїні ми бачимо з боку її колег та однодумців — Романа, Борисовича, Дона, Олега, Тетяни, Комара. Вони переходять у спілкуванні з героїнею на українською мову. Своєрідним був перехід на українську персонажа Комара — лише одним словом, але цей перехід був сповнений щирої приязні: «Три дні було тихо, на четвертий прийшов Комар, прямо до мене у майстерню. “Спасибо”, — каже. Подумав і додав: “Дякую”. Тоді ми вперше поговорили. Ну як поговорили? Українською він не вмів ані слова, тому більше кивав, але просив не переходити на російську. “Вы говорите, говорите. Я ничего не понимаю, но это так красиво”» [4: 40].

Та все-таки найчастіше українська мова в Донецьку викликає подив та недовіру. Саме такі почуття виражають і захисники Донецького аеропорту, коли «доця» вперше прийшла до них із пропозицією надання

допомоги з оптикою, медициною, засобами зв'язку, ремонту тощо. Бійці зустріли її російською мовою: «Добрый день. Чего сидим, кого ждем?», але відразу переходять на українську, почувши від неї відповідь рідною мовою: «Добрый. Мені потрібен ваш командир. — Жіночко, і більш нічого? Ти диви». Після розмови з дівчиною командира не покидають сумніви, і він висловлює їх у запитаннях, пов'язаних саме з мовною ідентифікацією: «Давай присядемо, і ти мені ще раз повториш, але по порядку. Перше, хто ви такі? [...] Слухай, ти звідки? І не втирай, що місцева. Тут ніхто так не говорить». У відповідь на всі запитання «доця» говорить лише одне: «Люди ми, українці» [4: 205–206].

Мова постає в книзі одним з основних засобів збереження власної ідентичності, це своєрідний маркер «свій — чужий», і таку роль мови герої твору усвідомлювали ще до початку війни: «Якось до війни хлопці запитали, чому я не переходжу на російську, коли до мене звертаються на “языке”? І я жартома відповіла, що це для конспірації. Якщо мене викрадуть і триматимуть з ножем біля горла, я зможу попередити своїх, просто заговоривши російською» [4: 147]. Цією домовленістю дівчина й скористалася, потрапивши в полон до чеченських бойовиків та встигнувши попередити друзів телефоном, відповівши їм російською мовою «Алло, слушаю вас» [4: 147].

Авторка зображує, як поступово війна входить у Донецьк. Початок обстрілів, бойових дій, загибель людей, знищення будинків та районів. Зміни — це «стовпи з вельоном похоронних оголошень, дещо збентежені, але вперто крокуючі у світле майбутнє з Росією жителі, магазини, у яких почали приймати рублі, гарячий попіл спорожнілого міста...» [4: 158]. Зміни полягають у знищенні всього, що нагадує про Україну. Це, зокрема, заміна грошової одиниці та заміщення українських товарів з українськими назвами в магазинах на російські: «Соки “Садочок”, томатна паста у трикутничках “Чумак”, сметана “Президент”. Сотні звичних товарів... Поспіх, із яким мережі кинулися замінити українські товари російськими, нагадує незграбні спроби замити кров на місці злочину. Як же вони бояться ту Україну, якщо воюють навіть зі сметаною...» Героїня констатує, що «навіть полиці у супермаркеті стали чужі» [4: 127]. Ознакою змін є російська мова, а саме російський акцент, що й у російськомовному місті Донецьку є ідентифікатором чужинців-завойовників: «Окремим шкрябаючим дисонансом до тролейбусного різноголосся додався виразний російський акцент. Я його впізнавала з півзвуку, з першого слова, з першого екання. Чужа говірка різала вухо тягучою претензійністю» [4: 120].

Зміни відбуваються й у психології людей — це зміни в масовій свідомості, звичках, характері, коли з'являються страх і відчай, байдужість та апатія, лють та безжальність. З-поміж місцевих мешканців ми бачимо й тих, хто має проукраїнську позицію, й тих, хто приймає панування окупантів і виявляє страх або ненависть стосовно України.

«Доця» та її однодумці долучаються до боротьби за Україну. Спочатку це участь у проукраїнських майданах, мітингах, акціях протесту, що

згуртували тисячі небайдужих донеччан: «Нас було так багато, ми ось тут, всі разом, не боїмося подати голос, не боїмося заспівати свій гімн. Молоді мами і пенсіонери, студенти, глави сімейств, футбольні фанати і школярі, дядьки з села і модні донецькі «штучки» стали раптом рідними і своїми, хоч ніколи не перетиналися в минулому житті» [4: 54]. І об'єднала цих людей українська ідея, любов до своєї землі, хоча до війни вони, можливо, й не сприймали себе українцями так, як люди в Західній чи Центральній Україні: «Ми всі зробилися українцями, і несли свою Україну, як атлет несе олімпійський вогонь, вище неба» [4: 54]. Війна спонукала багатьох до самоідентифікації, до визначення свого місця в цьому протистоянні: «Тут буде війна. Скажіть мені, будь ласка, на чийому боці ви плануєте воювати?» [4: 67].

Життєвим кредо кожного патріота звучать слова героїні, яка з початком окупації разом із побратимами формує в тилу ворога групу опору для організації волонтерської допомоги українським військовим: «Навіть якщо довкола тебе немає України, навіть якщо там пустка і лід, навіть якщо там тьма єгипетська, у тобі самому України стане з головою, бо Україна — це ти» [4: 177]. Прикметно, що формулюванню цього переконання героїні передують цитування нею уривку з поезії Василя Стуса («Зазираю в завтра — тьма і тьмуца / тьма. І тьмуца тьма. І тьмуца тьма. / Тільки чорна вода. І чорна пуца») та уявний діалог з українським поетом із Донеччини, що поклав своє життя за Україну, про те, чи варто боротися, «чи вартує ця сіра земля, щедро переорана і засіяна кістками і залізом, чи вартує вона крові, яка проллється на її захист?», «Може, праві ті, хто кричить, що тут нема кого захищати?», може варто втікати звідси, «відповзати», «жити нормальним життям»? [4: 176–177]. І сама дає відповідь словами «Стій прямо і смійся, смійся їм в очі» [4: 177], які є посиленням на Стусів прототекст, його власний вислів «прямотояння» як означення стійкості та стоїцизму в своїй життєвій позиції.

Думка про те, що йде війна не тільки за місто, край чи людей, які його населяють, а за українську ідентичність, проходить крізь усю сюжетну оповідь твору. Місцеві мешканці, друзі «доці», хочуть відчутися справжніми українцями, адже століттями в їхніх предків і в них самих вбивали українські корені, русифікуючи Донеччину. Вони усвідомлюють, що втрата ними мовної стійкості та національної ідентичності була не вільним вибором, а зумовлена історичними обставинами, коли засобами заборон і терору придушували й дискримінували українство. Показовим є тут діалог головної героїні з посестрою Тетяною, чию доньку «доця» врятувала з ув'язнення в сепаратистів і яка долучилася до руху опору заради помсти: «Ми тут завжди були ніби і при Україні, а ніби у чужі вікна заглядаємо. От у вас що там водиться? Кутя, колядки, вертеп, так? І вишиванки, і мова, і традиції... А у нас це все як зелений виноград — і хочеться, і колеться. Якби хтось той самий вертеп зробив, його б заклавали. Ми завжди думали, що це не для нас. Пам'ятаєш, як колись на сорти ділили при Ющенку? Чого наші люди так повірили у ті сорти? Та тому що

тут велося, якщо скажеш, що ти українець, всі пальцем тикають. Хохли ми були, не українці, от і все, що могли собі дозволити. — Ну як же так, чекай? От ти українка, Борисович, хлопці... Ніякі не хохли. І українською ж говорите. — Так то з тобою. Я спочатку рота боялася розкрити, все слова підбирала, це вже потім розговорилася...» [4: 132]. Тетяна не знає, якого вона роду, оскільки її дід змінив своє прізвище, оселившись тут, аби уникнути покарання за те, що не встеріг арештанта під час служби у ВОХРі. «Тут всіх без розбору брали, хто здоровий був і міг у шахті стояти по коліна у воді... а хто він був насправді, якого роду, якої нації, з яким прізвищем — це вже невідомо, до смерті мовчав. — Ну добре, то колись було. А зараз як? От ти себе ким відчуваєш? — Зараз? Зараз я думаю, що нам треба вижити і од русні відбитися. А там уже нас Україна прийме такими, як є, ми їй усякі пригодимося, і глухі, і німі, і безпам'ятні. Повивчаємо ми ваші колядки, нікуди вони не дінуться» [4: 133].

Промовисто, що в моменти великої напруги або відчаю і Тетяна, й інші місцеві мешканці, сусіди «доці», більшість з яких зденаціоналізовані й далеко не всі толерантні до українців, а іноді й виявляють до них ненависть, співають українські пісні. Наприклад, розповівши про те, що сталося з її донькою, Тетяна каже: «...не кажи нікому, добре? Слухай, давай поспіваємо. Ось цю: “Зеленеє жито, зелене...”» [4: 153]. Іншого вечора «доця» вийшла у двір свого будинку й стиха заспівала пісню «Ой у вишневому садку». На її голос підійшли з підвалів сусіди «і спочатку несміливо, а тоді все більш впевнено підхопили другим голосом... Ми співали і співали, без упину. Звідки я знала слова? А вони звідки знали? “В саду гуляла”, і “Галю”, і “Чом ти не прийшов”, і “Червону руту”, і “Гуцулку Ксеню”... До нас підходили сусіди, здається, тут зібралися всі жителі; ніхто не поспішав в укриття, боялися поворухнутися. Я не бачила обличчя у темряві, я тільки чула, як у мене течуть сльози по щоках і тремтить голос, і так само тремтіли і обривалися голоси у моїх сусідок» [4: 251]. Українська пісня об'єднала всіх, і носіїв української ідентичності, і національно змаргіналізованих обивателів, незалежно від мови їхнього щоденного спілкування; вона нагадала їм, хто вони, всупереч усім обставинам, наблизилася їм, принаймні під час її звучання, до втраченої за часів колоніалізму національної традиції та історичної пам'яті, духовної культури свого народу.

Однак у більшості випадків місцеве російськомовне населення не виявляє зацікавлення та підтримки щодо збереження цілісності Української держави, відродження національних традицій, української мови та культури. Як зазначає О. Ткаченко, найнебезпечнішими перешкодами для вироблення мовної стійкості та дієвості джерел, що її живлять, є внутрішні, тобто антинаціональна ідеологія [20: 14]. Поширенню антинаціональних ідей, на думку дослідників, сприяли домінування в інформаційно-культурному просторі російськомовної продукції та активна антиукраїнська пропаганда як у самій Україні, так і за її межами. «Виховані на російському продукті люди засвоюють також і відповідні цінності та

моделі поведінки, і маніпулювати такими людьми нескладно. Серед них легко спровокувати українофобію» [13].

Із початком війни на Донбасі російська пропаганда трансформувалася у військову інформаційну агресію, спрямовану на дискредитацію українського війська та української влади. Нагнітання страху та ненависті до українців через засоби масової інформації із застосуванням «мови ворожнечі» шляхом уживання слів «ба(е)ндерівці», «фашисти», «укропи», «укри», «укрофашисти» тощо як негативно конотованих назв українських патріотів породило специфічне явище «бандерофобії». На сторінках книги неодноразово зображено місцевих жителів, які вважають, що українські військові — це бандити, які чинять злочини проти мирного населення Донбасу: «Деточка, так что же, когда ваши придут, нас расстреляют?.. — Кто це “наши”? Ви про что взагалі? — Ваши бендеры» [4: 47]; «Ну ничего, даст Бог, спасут нас от этих бандер. Отобьемся» [4: 75]; з розповіді подруги Ліди про її свекруху: «...мати каже: так і так, доню, але я продала хату і хазяйство. Ти маєш зрозуміти, що коли у місто зайдуть бандерівці, вони всіх нас повирізають. От по телевизору такі страхи показують... Коротше, їдемо ми, доню, в Росію» [4: 165]; «На одвічне питання російських класиків «кто віноват?» у сусідів була одна відповідь: “Укропи”. [...] Сходилися на тому, що все скоро закінчиться, треба молитися і терпіти. А там або “укропи” зайдуть у місто, що малоімовірно, або “наши мальчики” завоюють Київ, і все налагодиться. Ну і Росія прийде, звичайно» [4: 246]; «Вони вірили у правий сектор, бандерівців, чупакабру і десант марсіан. Києва нема, він лежить у руїнах. Американські диверсанти отруїли воду, і тому можна пити тільки бутильовану. Столична влада наказала підірвати шахти і затопити Донецьк. На Майдані спалили “наших ребят”, а беркутівцю викололи очі. У дім до жінки увірвалися зі зброєю і прострелили ногу. У який дім? До якої жінки? У різних оповідачів версії відрізнялися...» [4: 49]. Чи то зі страху, чи то зі щирих переконань люди вітають окупантів, благословляють їх на війну, дякують їм, запобігливо намагаються їм догодити: «“Сыночки, храни вас Господь!” — бабця в черзі хрестить двох ополченців, які втиснулися перед нами з пляшкою горілки. — “За то, что нас защищаете. Как же мне вас жалко! Я каждый день в церковь хожу”» [4: 127].

Як зазначає Л. Масенко, інтенсивне вживання в російських ЗМІ слова «бандерівці» зумовило конструювання ворожого образу українців. Натомість незаконні збройні формування бойовиків і сепаратистів так званих ДНР та ЛНР вони позначають словом «ополченці», вживаючи його з означенням «народний»: «У такий спосіб російська риторика перелицьовує реальну картину російсько-української війни, приписуючи маргінальній групі колаборантів Донбасу всенародне представництво, тоді як подіям Революції гідності і українській владі, обраній більшістю у демократично проведених виборах, відмовляє у легітимності» [7: 33].

Інформаційна сфера регіону була підпорядкована російському контенту ще задовго до війни. «Ні телеслова, ні радіослова, ні слова газетного

з любов'ю до України.., — пише про потужний російський інформаційний вплив на населення Донбасу І. Дзюба. — Хіба щось вимушено-казенне, “для галочки”. Або в мізерних тиражах поодиноких українських видань. Зате скільки запобігливої мови про Росію, яка насиченість донецького інформпростору прямою московською продукцією!.. Тож не дивно, що для багатьох донеччан Україна була чимось далеким і чужим» [5: 74]. Потрібно зазначити, що соціологічні дослідження підтверджують залежність рівня впливу російської пропаганди від мовного чинника. За результатами всеукраїнського опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в лютому 2015 р. щодо визначення індексу результативності російської пропаганди, встановлено, що середній індекс РРП для російськомовних становить 38 одиниць, що у 2,5 раза вище, ніж для україномовних (15 одиниць) [6]. Красномовними є й дані масового опитування в межах проекту Фонду Фольксваген 2017 р. про зв'язок рідної мови і підтримки державної незалежності України: «Якщо серед респондентів, які називають рідною мовою українську, вісім осіб з десяти підтримали б Акт проголошення незалежності України (якби референдум проводили в наш час), ...то серед тих, для кого рідна російська мова, таких лише троє з десяти, а чверть взагалі проголосували б проти» [19: 11]. Такі результати дають підстави зробити висновок, що українькомовні громадяни довіряють російській пропаганді значно менше, оскільки в них немає жодних причин сприймати її як «рідну» [13].

Ідеологічні розмежування в суспільстві в період війни у творі найбільш помітні в діалогах персонажів та в описах акцій протесту. Тут роль мовних засобів самовизначення та ідентифікації інших виконують присвійні та особові займенники *свій, наш, ваш, ми, вони* та лексичні одиниці, які вказують на спорідненість чи ворожість поглядів, політичні орієнтири, світоглядні переконання, чітко окреслюючи опозицію «свій — чужий». За словами О. Селіванової, в основі такої опозиції лежить архаїчне аксіологічне протиставлення в свідомості людини «свого» як позитивного та безпечного і «чужого» як негативного та небезпечного [17: 27]. Ось як героїня описує проукраїнський мітинг у Донецьку (тут і далі курсив наш. — І. Р.): «*Наших* зійшлося чимало» [4: 58]; «...*ми* були щасливі у цій колотнечі... Подивіться лишень на “*ополченців*”, які через день штурмували то ОДА, то міську адміністрацію, на цю *убогу алкоголічну неміч, на наркоманів та бомжів* з усього міста, які *сповзлися* туди за своїми *грішними “трудоднями”* і порівняйте з *нашими людьми, світлими, розумними, сильними. Ми* підбадьорювали один одного в очікуванні того самого світанку, який обов'язково настане. Добро перемагає зло, так? *А ми були на світлій стороні...*» [4: 57]; «Підбігає, хапає мене за комір, як кошения, і буквально закидає під шатро *нашого прапора, у натовп до своїх*» [4: 54]; «Було вже темно, коли дісталася площі. І ще на підході зрозуміла, що все погано. *Натовп не наш, люди не наші*» [4: 62].

Такими ж маркерами ідентичності в часи війни є вітальні гасла, згадані на сторінках книги: «“Слава Новороссиі!” — привітався Борисович.

“Храни Господь Донбасс!”» [4: 136]; «“Слава Укра...” Важка рука заткнула рота, і я захлинулася криком» [4: 174].

Показовим у творі з погляду самовизначення персонажів є діалог «доці» з Мариною, колишньою працівницею їхньої фірми. Розмова відбулася дорогою до аеропорту, куди на прохання Марини вони прямували разом, щоб забрати зі стоянки її машину. «“А хто твоя контактна особа? З ким домовлялася? — Та один, з української сторони”. І я пригальмувала. Це нюанс, але *наші* — тобто *дійсно свої* — не називали армію “українською”. Вона *для нас* просто армія, без уточнення. Так повелося, що у нас “*бійці*” і “*солдати*”, у сепаратистів “*ребята*”, “*мальчіки*” і ще добрий десяток епітетів. [...] “А з другою стороною зв’язувалася? — З ДНР? Там складніше, та сьогодні вони порозбігалися, нема нікого... — Послухай, а я тебе так і не запитала. А як ти ставишся до останніх подій? — Тобто? — До того, що відбувається у місті. Ти яку сторону підтримуєш? — Ніяку. Я думаю, одні і другі загналися, накосячили. Хай політики між собою розбираються, а до нас не лізуть... — Ти не думаєш, що це війна? Що на нас напали? — Та яка там війна? З ким? Проти кого? Україна буде воювати? Проти Росії? Це ж слон і моська, там тільки плюнуть — від нас мокрогосця не залишиться... Росіяни — хороші люди, і що, я маю на них кидатися, якщо там нагорі щось не поділили?» [4: 107]. Мовні деталі в наведеному уривку слугують своєрідним кодом, ідентифікатором «своїх» (як зазначено в тексті — «*дійсно своїх*») і «чужих», друзів і ворогів, засобом реалізації ідеологічного протиставлення на рівні персонажів — носіїв різних світоглядних поглядів.

Відповідно мовними актуалізаторами «своїх» у творі є позитивно конотовані лексеми та словосполучення «наші хлопці», «наші активісти», «бійці», «солдати», «армія», «гайдамаки», «партизани», «козаки» та ін. «Чужих» позначено лексичними одиницями з негативним конотативним забарвленням: «прибічники русского міра», «бойовики», «ополченці», «тітушки», «іхтамнет», «мальчіки», «ребята», «сепари», «сепаратисти», «бугаї у жаб’ячій уніформі» тощо. Ці мовні засоби, що функціонують і в реальній дійсності, у творі властиві рефлексіям та діалогам персонажів. Вони формують опозицію «свій — чужий» у свідомості героїв, сприяють вияву їхньої позиції та характеризують їхню комунікативну поведінку.

Об’єктивації мовної свідомості головної героїні та її однодумців сприяють і міркування про вживання певних словесних одиниць, породжених збройною агресією Росії на Донбасі. Це стосується аббревіатури «ДНР»: «...ми уникали аббревіатури, якою з усіх російських телеканалів тепер називали нашу область. Здавалося, вимов оте “ди-ри” — і феномен, якого раніше не було, стане менш примарним, набуде сили, так, ніби кожне згадування виявляє і закріплює його на нашій стороні реальності» [4: 106]; «Я так і не звикла до думки, що аббревіатура «ДНР» увійшла у наше життя. Іще вчора ніхто не чув про ці літери, не було ніякої «республіки», а сьогодні про неї говорять як про рівноправного учасника процесів» [4: 107]. Завдяки таким фрагментам розкриваються особливості

світосприйняття мовної особистості, відбувається її позиціонування на тлі важливих суспільних подій. Не сказати, не ословити щось — отже, не надати йому існування у своїй свідомості, не переконатися самому в його реальності. Окуповано частину України, але цей край залишається Україною як для «доці», так і для всіх патріотів. У цих рядках, хоч і не так виразно, як у наведеній вище цитаті, ще раз звучить ідея збереження цілісної України в серці та душі кожного, адже «Україна — це ти».

Отже, аналіз роману «Доця» Тамари Горіха Зерня, написаного з опертям на розповіді учасників подій, дав змогу дослідити характерні вияви мовної поведінки українців в умовах російсько-української війни, яка нині триває на Сході України. На підставі аналізу мовної поведінки героїв роману підтверджено тісний зв'язок між мовною та національною ідентичністю. Переважна російськомовність Донбасу є наслідком цілеспрямованої політики русифікації регіону за радянських часів, і саме мовний чинник став однією з причин успішної інформаційно-пропагандистської кампанії та збройної агресії Росії. За допомогою мовних стратегій, обраних автором, підкреслено, що війна на Донбасі йде насамперед за українську ідентичність. Мовна стійкість є характерною рисою комунікативної поведінки головної героїні твору, яка разом з однодумцями долучилася до боротьби на захист своєї країни. Мова постає засобом збереження власної ідентичності та маркером «свій — чужий», внутрішнім фактором, який засвідчує чітку позицію учасників описаних у романі подій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бікова Н.М. Типи мовної поведінки в мультилінгвальній ситуації: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. Київ, 2006. 20 с.
2. Бурда Т. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2002. 22 с.
3. Горіха Зерня Тамара. Від автора. *Горіха Зерня Тамара. Доця*. Київ, 2019. С. 2.
4. Горіха Зерня Тамара. *Доця*. Київ, 2019.
5. Дзюба І.М. Донецька рана України: історико-культурологічні есеї. Київ, 2015.
6. Індекс результативності російської пропаганди. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510&page=22> (дата звернення: 20.06.2020).
7. Масенко Л. Бандерофобія в російській пропаганді: історія і сучасність. *Масенко Л. Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні*. Київ, 2020. С. 33–36.
8. Масенко Л. Мовна поведінка особистості в ситуації білінгвізму. Поняття мовної стійкості. *Часопис «І»*. 2004. № 35. URL: <https://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-bilingv.htm> (дата звернення: 14.06.2020).
9. Масенко Л. Мовна стійкість і мовна стабільність. *Наукові записки НАУКМА*. Т. 20. Філологічні науки. Київ, 2002. С. 11–14.
10. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. Київ, 2010.
11. Михальчук О. «Мовна поведінка» як категорія української соціолінгвістики. *Мова і суспільство*. 2014. Вип. 5. С. 28–39.
12. Оприлюднено резолюцію Міжнародного форуму на підтримку української мови. *Портал мовної політики*. 22 липня 2015. URL: <http://language-policy.info/2015/07/orgyudneno-rezolyutsiyu-mizhnarodnoho-forumu-na-pidtrymku-ukrajinskoji-movy> (дата звернення: 15.05.2020).

13. Оснач С. Мовна складова гібридної війни. *Портал мовної політики*. 13 червня 2015. URL: <http://language-policy.info/2015/06/serhij-osnach-movna-skladova-hibrydnoji-vijny/> (дата звернення: 30.05.2020).
14. Підкуймуха Л.М. Мовностилістичні особливості фільму «Кіборги» А. Сеїтабласва. *Українська мова*. 2019. № 3. С. 108–123.
15. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст.: короткий історичний нарис і уривки з джерел. Донецьк, 2003.
16. Потебня О. Мова, національність, денационалізація: статті і фрагменти. Упоряд. і вступ. ст. Ю. Шевельова. Нью-Йорк, 1992.
17. Селіванова О. Опозиція свій — чужий в етносвідомості: на матеріалі українських паремій. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 26–34.
18. Симоненко Т. Стимулювання студентів до українськомовної стійкості. *Українська мова і література в школі*. 2004. № 1. С. 46–47.
19. Соколова С., Залізняк Г. Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 3–19.
20. Ткаченко О.Б. До проблеми мовної стійкості (питання внутрішніх перешкод). *Мовознавство*. 1991. № 2. С. 14–18.
21. Ткаченко О.Б. Проблема мовної стійкості та її джерел. *Мовознавство*. 1990. № 4. С. 3–10. URL: [https://national.org.ua/library/ orest_tkaczenko.html](https://national.org.ua/library/orest_tkaczenko.html) (дата звернення: 10.05.2020).
22. У Росії заявили, що продовжуватимуть «захищати російськомовних». *Інформаційне агентство УНІАН*. 7 лютого 2020. URL: (дата звернення: 16.07.2020).
23. Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізношень: триптих про мову. *Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2-х кн.* Кн. 1. Мовознавство. Упор. Л. Масенко. Київ, 2008. С. 280–333. URL: <https://r2u.org.ua/node/111> (дата звернення: 11.06.2020).
24. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. Чернівці, 1998.
25. Pidkuimukha L., Trach N. “Us” versus “Them”: the Image of Self and Other in Ukrainian Fiction and Non-fiction Literature about the Ongoing Russian-Ukrainian War. *Мова в суспільстві: семантика, синтактика, прагматика*. Ч. I. За ред. Г. Мацюк, І. Митнік, О. Навікової. Варшава — Львів — Мюнхен. Lublin, 2019. С. 131–147.

REFERENCES

1. Bikova, N.M. (2006). Language behavior types in multilingual situation: abstract diss. ... Cand. philol. Sciences: 10.02.15. 20 p. Kyiv (in Ukr.).
2. Burda, T. (2002). Language behavior of personality in the conditions of Ukrainian-Russian bilingualism (Kyiv youth environment): abstract diss. ... Cand. philol. Sciences: 10.02.01. 22 p. Kyiv (in Ukr.).
3. Gorikha Zernia, Tamara (2019). From the author. *Gorikha Zernia. Tamara. Daughter*. P. 2. Kyiv (in Ukr.).
4. Gorikha Zernia, Tamara (2019). *Daughter*. Kyiv (in Ukr.).
5. Dziuba, I.M. (2015). *Donetsk wound of Ukraine: Historical and cultural essays*. Kyiv (in Ukr.).
6. Efficiency Index of Russian propaganda. *Kyiv International Institute of Sociology*. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=510&page=22> (Accessed: 20.06.2020) (in Ukr.).
7. Masenko, L. (2020). Phobia of Bandera in Russian propaganda: history and today. *Masenko, L. Conflict of languages and identities in post-Soviet Ukraine*. P. 33–36. Kyiv (in Ukr.).
8. Masenko, L. (2004). Individual language behavior in a situation of bilingualism. The concept of language perseverance. “*Yi*” magazine, 35. URL: <https://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-bilingv.htm> (Accessed: 14.06.2020) (in Ukr.).
9. Masenko, L. (2002). Language firmness and language stability. *Scientific Notes of NaUKMA*. Vol. 20. Philological sciences. P. 11–14. Kyiv (in Ukr.).
10. Masenko, L. (2010). *Essays on sociolinguistics*. Kyiv (in Ukr.).
11. Mykhalchuk, O. (2014). “Language behavior” as a category of Ukrainian sociolinguistics. *Language and society*, 5, 28–39 (in Ukr.).

12. The resolution of the International Forum in support of the Ukrainian language was published (2015). *The Language Policy Portal*. July 22. URL: <http://language-policy.info/2015/07/oprylyudneno-rezolyutsiyu-mizhnarodnoho-foruma-na-pidtrymku-ukrajinskoji-movy> (Accessed: 15.05.2020) (in Ukr.).
13. Osnach, S. (2015). Language component of hybrid war. *The Language Policy Portal*. June 13. URL: <http://language-policy.info/2015/06/serhij-osnach-movna-skladova-hibrydnoji-vijny/> (Accessed: 30.05.2020) (in Ukr.).
14. Pidkuimukha, L.M. (2019). The linguistic and stylistic features of the film “Cyborgs” by A. Seit-
ablaiev. *Ukrainian language*, 3, 108–123 (in Ukr.).
15. Pirko, V.O. (2003). Settlement of Donetsk region in the 16–18 centuries: Brief historical essay and excerpts from the sources. Donetsk (in Ukr.).
16. Potebnia, O. (1992). Language, nationality, denationalization: articles and and fragments. Arrangement of and introduction by Yu. Sheveliov. New York (in Ukr.).
17. Selivanova, O. (2005). Friend-or-foe opposition in the ethnic consciousness: on the material of Ukrainian paremias. *Movoznavstvo*, 1, 26–34 (in Ukr.).
18. Symonenko, T. (2004). Stimulating students to Ukrainian-language perseverance. *Ukrainian Language and Literature at School*, 1, 46–47 (in Ukr.).
19. Sokolova, S., Zalizniak, H. (2018). Peculiarities of the contemporary linguistic situation of Ukraine in the reflection of sociology and sociolinguistics. *Ukrainian language*, 2, 3–19 (in Ukr.).
20. Tkachenko, O.B. (1991). To the problem of language perseverance (issues of internal barriers). *Movoznavstvo*, 2, 14–18 (in Ukr.).
21. Tkachenko, O.B. (1990). The problem of language perseverance and its sources. *Movoznavstvo*, 4, 3–10. URL: https://national.org.ua/library/orest_tkaczenko.html (Accessed: 10.05.2020) (in Ukr.).
22. Russia declared to continue “protecting Russian-speaking” (2020). *UNIAN News Agency*. February 7. URL: <https://www.unian.ua/russianworld/10863920-u-rosiji-zayavili-shcho-prodov-zhuvatimut-zahishchati-rosiyskomovnih.html> (Accessed: 16.07.2020) (in Ukr.).
23. Sheveliov, Yu. (2008). So we were taught the correct pronunciation: a triptych about language. *Sheveliov, Yu. Selected works: in 2 books. Book 1. Linguistics*. L. Masenko (compil.) P. 280–333. Kyiv. URL: <https://r2u.org.ua/node/111> (Accessed: 11.06.2020) (in Ukr.).
24. Sheveliov, Yu. (1998). Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941): State and status. Chernivtsi (in Ukr.).
25. Pidkuimukha, L., Trach, N. (2019). “Us” versus “Them”: the Image of Self and Other in Ukrainian Fiction and Non-fiction Literature about the Ongoing Russian-Ukrainian War. *Language in Society: Semantics, Syntax, Pragmatics*. Part I. Ed. by H. Masiuk, I. Mytnik, O. Novikova. Warsaw — Lviv — Munich. P. 131–147. Lublin (in Eng.).

Статтю отримано 26.06.2020

Inna Renchka, PhD, Candidate of Science in Philology,
Senior Lecturer at the Ukrainian Language Department,
National University of Kyiv-Mohyla Academy
2 Skovoroda St., Kyiv 04070, Ukraine
E-mail: irenychka2007@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5568-7941>

LANGUAGE BEHAVIOR AND LANGUAGE FIRMNESS OF UKRAINIANS
UNDER RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (AFTER THE NOVEL “DAUGHTER”
BY TAMARA GORIKHA ZERNIA)

The Russian-Ukrainian military conflict in Donbas region exacerbated and highlighted the problems of linguistic, national, cultural and civic identity, language behavior and language firmness during the war, when the Ukrainian language becomes not only a means of communication but also a means of preserving identity and resistance to the language of conquerors. An important source for studying these issues and some of their aspects are literature and art works dedicated to the events in Eastern Ukraine.

The purpose of the article is to attempt to characterize the language behavior of Ukrainians under the Russian-Ukrainian war in Eastern Ukraine, to identify the examples of the language firmness and to determine the reasons that influence on the choice of language code under mentioned circumstances, based on the materials of a contemporary literary work.

The article uses descriptive and contextual-interpretive methods to describe and analyze the material of the study as well as to summarize the results.

The study is based on a novel by the writer and volunteer Tamara Gorikha Zernia (the real name of the author is Tamara Duda) “Daughter”, which reproduces the events of spring and summer 2014 — the beginning of the war and the occupation of a part of Donbass region. The plot is based on true stories that happened to real people, as well as the testimonies of eyewitnesses and participants in the events.

The analysis of the novel “Daughter” by Tamara Gorikha Zernia made it possible to study the characteristic manifestations of the language behavior of Ukrainians under the Russian-Ukrainian war. The predominant Russian-speaking of Donbass is the result of a purposeful Russification policy of the region during the Soviet era, and it was the language factor that became one of the reasons for the success of the Russia’s information and propaganda campaign and armed aggression. The work reflects the perception by Donetsk residents of the Ukrainian language, Ukraine, Ukrainian national tradition, which is far from being unambiguous. At the same time, with the help of appropriate language strategies chosen by the author, it is emphasized that the war in Donbass region is primarily for Ukrainian identity. Language firmness is a characteristic feature of the communicative behavior of the main character of the work, who together with the like-minded people joined the struggle to defend their country. Language is presented as a means of preserving one’s own identity as well as the “friend-or-foe” marker, an internal factor that clearly identifies the position of the participants in the events described in the novel.

Keywords: *language behavior, language firmness, Donbass region, Russification, language and national identification, “friend-or-foe” opposition, information aggression.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.092>
УДК 811.161.2'373

І.А. САМОЙЛОВА, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: iysamojlova@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4253-0080>

СЛОВНИК МОВИ АВТОРА ЯК ПІДГРУНТЯ ДЛЯ УКЛАДАННЯ ЗАГАЛЬНОМОВНОГО ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА

У статті подано огляд авторських (письменницьких) словників. Констатовано, що нині українська авторська лексикографія становить окремий словниковий напрям. Звернуто увагу на опублікований «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» як зразок авторської художньої лексикографії і опрацьований словник мови І.М. Дзюби як зразок авторської нехудожньої лексикографії; окреслено групи мовних одиниць, що є предметом науково-лексикологічного, лексикографічного вивчення для подальшого можливого залучення до загальномовних тлумачних словників.

Ключові слова: авторська лексикографія, загальномовний тлумачний словник, словниковий реєстр, Г.Ф. Квітка-Основ'яненко, мова праць І.М. Дзюби.

Українська авторська лексикографія — створення словників мови письменників — на початок ХХІ ст. набула чітких рис окремого словникового відгалуження. Підтвердженням цього є видання різнопланових і різножанрових словників — словопоказчиків і конкордансів, повних і диференційних за охопленням мовних одиниць, реєстраційних і пояснювальних, із заголовною одиницею — словом і заголовною одиницею — стійким сполученням слів, одномовних і двомовних, у книжковому й онлайн-форматах. В аспекті узагальнювальної аналітики досягнення в галузі авторської лексикографії висвітлено, зокрема, у працях М.П. Лесюка [7: 189–200], Г.М. Вокальчук [2: 37–43; 3: 305–351], О.О. Тараненка [17: 373], Т.В. Цимбалюк-Скопненко [18: 6–11], І.Л. Ціхоцького

Цитування: Самойлова І.А. Словник мови автора як підґрунтя для укладання загальномовного тлумачного словника. *Українська мова*. 2020. № 3 (75). С. 92–109. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.092>

й О.І. Левчук [19: 56–62, 85–88], Л.К. Глівінської [24: 611–619]. Наведемо деякі з авторських словників:

— *словники мови творів одного автора*: «Лексика «Енеїди» І.П. Котляревського: Показчик слововживання» (1955) В.С. Ващенко, Ф.П. Медведєва, П.О. Петрової; «Словопоказчик драматичних творів Лесі Українки» (1961) М.Ф. Бойко; «Словник мови Шевченка» в 2 т. (1964) за ред. В.С. Ващенко; «Словник літературознавчих термінів Івана Франка» (1966) С.П. Пінчука, Є.С. Регушевського; «Лексика мови Архипа Тесленка. Словопоказчик оповідань» (1970) А.Т. Сизька; «Художнє слово Василя Стефаника. Матеріали для словопоказчика до новел В. Стефаника» (1972) І.І. Ковалика, І.Й. Ощипко; «Лексика п'єс та од І.П. Котляревського» (1974) за ред. А.А. Бурячка; «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» в 3 т. (1978–1980) за ред. М.А. Жовтобрюха, Л.В. Венєвцевої; «Лексика поетичних творів Івана Франка. Методичні вказівки з розвитку лексики» (1990) І.І. Ковалика, І.Й. Ощипко, Л.М. Полюги; «Поетичне слово Василя Симоненка: Словникові матеріали» (1995) З.С. Сікорської, К.Д. Глуховцевої, О.М. Горюшкіної та ін.; «Фігури мови Тараса Шевченка: Короткий словник на 154 терміни» (1998) Б.В. Леськіва; «Євангеліє українців, або Крилаті вислови “Кобзаря”» (2001) В. Щербини; «Словник мовознавчих термінів Івана Франка» (2002) Є.С. Регушевського; «Словник поетичної мови Василя Стуса. Рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори» (2003) Л.В. Оліфіренко; «Авторські лексичні новотвори Василя Барки (семантико-дериваційний та лексикографічний аспекти)» (2007) Н.А. Адах; «Словник мови поетичної збірки Івана Франка “Зів'яле листя”» (2010) З.М. Терлака; «Частотний словник роману Івана Франка «Основи суспільності»: Інтерпретація твору крізь призму статистичної лексикографії» (2012) С.Н. Бук; «250 крилатих слів і зворотів М.В. Гоголя: українсько-російський тлумачний словник. 250 крилатих слів і зворотів М.В. Гоголя: російсько-український тлумачний словник» (2012) Л.П. Дядечко, О.В. Петренко, Ю.Ф. Прадіда; «Словник мови Лесі Українки (на матеріалі збірки “На крилах пісень”)» (2012. Ч. 1: А–М) Н.О. Данилюк, Н.В. Іовхімчук, Н.П. Дарчук, Н.Г. Чейлитко, В.М. Сорокіна.

Завдяки розвитку комп'ютерних лексикографічних технологій дослідники мають змогу створювати електронні авторські словники, напр.: «Онлайн-конкорданс роману Івана Франка “Перехресні стежки”» С.Н. Бук, А.А. Ровенчака (<http://www.ktf.franko.lviv.ua/~andrij/science/Franko/concordance.html>); «Online Concordance to the Complete Works of Hryhorii Skovoroda (Онлайн-конкорданс повного зібрання творів Григорія Сковороди)» Н. Пилип'юк, О. Ільницького, С. Козакова (<http://www.arts.ualberta.ca/~ukr/skovoroda/NEW/index.php>); «Словник Лесі Українки» М.І. Жарких (<http://myslenedrevo.com.ua/studies/lesja/bio/slovn.html>). Низку словників мови Т. Шевченка, Л. Костенко, М. Вінграновського, В. Стуса, Василя Шкляра, М. Матіос, С. Жадана та інших письменників створено дослідниками лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету ім. Т. Шевченка й розміщено на лінгвістичному порталі

<http://www.mova.info>. За допомогою комп'ютера укладено й «A Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko: Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка»: в 4 т. (2001) О. Ільницького, Ю. Гавриша;

— *словники мови творів двох і більше авторів (зведені)*: «Частотний словник сучасної української художньої прози» в 2 т. (1981) за ред. В.С. Перебийніс; «Обернений частотний словник сучасної української художньої прози» (1998) Т.О. Грязнухіної, Н.П. Дарчук, Є.А. Карпіловської та ін.; «Тлумачно-словотвірний словник okazіоналізмів» (2003) Ж.В. Колоїз; «Новий словник епітетів української мови» (2012) С.Я. Єрмоленко, В.І. Єрмоленка, С.П. Бирик. Зазначимо, що останній названий словник зараховуємо до авторських зведених, незважаючи на те що ілюстрації до деяких епітетів дібрано з періодичної преси та журналів. Адже, як сказано в передмові до словника, основний масив поетичних епітетів супроводжено прикладами вживання з художньої літератури, починаючи від І. Котляревського й до сьогодення. У структурі словникових статей виділено окремі рубрики «Індивідуально-авторські епітети» з оригінальними словами, підтвердженими ілюстраціями [10: 5–6]. Електронний формат має праця «Частотний словник сучасної української поетичної мови» за ред. Н.П. Дарчук, розміщена на згаданому вище лінгвістичному порталі лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету ім. Т. Шевченка;

— *словники, розміщені в монографіях, збірниках наукових статей*: «Словник мови художніх творів Івана Франка: Пробний зошит» І.І. Ковалика (Українське літературознавство: Іван Франко. Статті і матеріали. 1976. С. 63–99); «Показчик індивідуальних слововживань» (Н.М. Сологуб. Мовний світ Олеса Гончара. 1991. С. 120–137); «Короткий словник авторських неологізмів в українській поезії ХХ століття» (Г.М. Вокальчук. Авторський неологізм в українській поезії ХХ ст. 2004. С. 94–492); «Лексика творів І.С. Нечуя-Левицького (показник кількості слововживань)» (Л.М. Мялковська. Мова художніх творів І.С. Нечуя-Левицького: лексикографічна і лінгвокогнітивна рецепція. 2019. С. 211–601); «Словник авторських лексичних новотворів київських неокласиків» Н.В. Гаврилюк (наступні п'ять словників цього самого автора) (Київські неокласики: словотворчість. 2009. С. 60–134); «Словник авторських лексичних новотворів Ю. Клена» (там само: 135–157); «Словник авторських лексичних новотворів М. Рильського» (там само: 158–176); «Словник авторських лексичних новотворів М. Зерова» (там само: 176–196); «Словник авторських лексичних новотворів М. Драй-Хмари» (там само: 196–204); «Словник авторських лексичних новотворів П. Филиповича» (там само: 204–208). Відзначимо, що цей збірник та інші випуски серії «Українська індивідуально-авторська неографія» (відповідальний редактор серії — Г.М. Вокальчук) побудовані так, що спочатку подано зведений корпус новотворів кількох авторів, а потім в окремих словниках — новотвори кожного автора;

— *словники, що представляють мову перекладу — українську*: «Словар до Гомерової Одиссеї та Іліади» (1900) І. Огоновського; «Словарець до

Г. Юлія Цезара війни з Галійцями» (1907) Ю. Кобилянського; «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник» (2002) О.І. Скопненка, Т.В. Цимбалюк.

Опис мови творів Т.Г. Шевченка в словниковому форматі подано в найбільшій кількості видань. Глибокому науково-критичному аналізу словників поета присвячено статтю П.Ю. Гриценка «Авторська лексикографія: Тарас Шевченко» [4]. За твердженням ученого, така кількість публікацій із дослідження мови одного автора з-поміж інших зумовлена передусім «ключовою роллю його мовного і культурного феномену в становленні нової української літературної мови. Словниковою презентацією мови Шевченка дослідники прагнули засвідчити її високий рівень розвитку, спонукати до поглибленого вивчення, водночас — іменем автора зміцнити статус української мови» [там само: 41]. Для отримання цілісної картини П.Ю. Гриценко накреслює перспективу подальшого словникового опрацювання мови поета, наголошуючи, що залишається актуальним укладання такого словника, де «головним об'єктом опису було б не *раціональне, а поетичне*, рух від змісту базового, дообразного до змісту-смислу художнього, образного, символічного» [там само: 66]. Методологічна основа ідеї, висловленої П.Ю. Гриценком, стосується створення авторського словника такого жанру, який можна практикувати в дослідженні творчості інших письменників.

До серії словників мови Т.Г. Шевченка цілком застосовне поняття «родина авторських словників». Л.Л. Шестакова відзначає, що поняття «родина авторських словників» як об'єднання словників за творами окремого автора є плідним і в хронологічному аспекті (коли можна простежити напрямок словникового опису творів), і в типологічному (коли важливо отримати загальну класифікаційну картину наявних словників). Погляд на авторські довідники в аспекті «родини» дозволяє побачити особливості, які можуть випадати з уваги при традиційному розгляді авторських словників [21: 266]. На підставі класифікувальних ознак можна окреслити узагальнювальну типологічну схему: в «родині» шевченківських словників репрезентовано словопоказчики, індекс, конкорданс, повні й диференційні, реєструвальні й пояснювальні словники, із заголовною одиницею — словом (у вихідній чи текстовій формі) і заголовною одиницею — стійким сполученням слів, одномовні й двомовні, у книжковому форматі й онлайн-овому. За цією лексикографічною серією за кількістю видань на наступному місці стоять словники мови творів І.Я. Франка.

Як відомо, одним із основних завдань письменницького словника є опис індивідуальних (лексичних, фразеологічних, семантичних, стилістичних, словотвірних тощо) особливостей авторської мови, у ширшому сенсі — популяризація мовної особистості. Водночас матеріал, зібраний в авторському словнику, слугує фактологічною базою для оновлення реєстру, семантичної, стилістичної характеристики, ілюстративного матеріалу тлумачних загальнономовних словників.

Свого часу Л.В. Щерба у праці «Спроба загальної теорії лексикографії» («Опыт общей теории лексикографии») торкнувся питання зв'язку словника мови письменника і словника загальноживаної лексики, зазначивши, що словник мови письменника є настільки важливим для побудови загального словника, що багатьом філологам здавалося неможливим побудова цього останнього без попереднього створення вичерпних словників творчого доробку письменників [22: 269–270].

Л.Л. Шестакова, порушуючи питання про співвіднесеність авторських і загальномовних словників, зазначає, що важко сперечатися з висловлюваними тезами дослідників стосовно того, що тісна взаємодія загальної лексикографії з авторською є однією з ключових умов успішного розвитку національної словникової роботи, однак звернення укладачів тлумачних словників до авторських (для уточнення значень слів, добору цитатного матеріалу тощо) досі має спорадичний характер. А відтак важливими є дослідження з опертям на дані авторських словників, що показують, яким конкретно мовним матеріалом з авторського словника можливо збагатити загальний тлумачний словник [20: 18]. Одну з головних умов успішного поступу національної словникової роботи В.К. Щербін убачає в тісній взаємодії авторської і тлумачної лексикографії. За ствердженням дослідника, у тих країнах, де створенню повного тлумачного словника академічного типу передують видання досить повних авторських словників, під час розпрацювання яких формується загальнонаціональна літературна норма слововживання, доведена до висоти естетичного ідеалу, там якість і авторитет академічних тлумачних словників, що спираються на вказану норму, оцінюють читачі невимірно вище [23: 57].

Не применшуючи ваги авторських лексикографічних праць різного жанру й різного предметного опису елементів мовної системи для загальномовної тлумачної лексикографії, наголосимо на особливому значенні письменницьких словників пояснювального типу, у яких мікроструктура має тлумачення значення та ілюстративну зону. Г.М. Складарська, викладаючи погляди на наявні словникові типології в статті «Тлумачний словник і його місце в типології словників», зазначає, що характеризувальною ознакою тлумачного словника варто вважати обов'язкову наявність чотирьох лексикографічних параметрів як вихідних, визначальних: вокабула, граматична характеристика, тлумачення і приклади вживання [14: 73]. «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» в трьох томах (далі — СМТК) посідає особливе місце серед авторських словників за такими своїми характеристиками, як структура, обсяг, охоплення мовних елементів. Структурно праця складається з основного тексту і трьох додатків. У вступній частині першого тому зазначено, що це повний словник із розробленням усіх слів (самостійних повнозначних, службових, власних назв), фразеології і парадигматики мовних одиниць. Опрацьовано українські твори Г. Квітки-Основ'яненка, опубліковані в шеститомному виданні (1956–1957), в інших виданнях, а також неопубліковані твори, що збереглися в архівах (докладніше про реєстр словника,

семантичну і стилістично-експресивну характеристику слів, подання фразеологізмів, граматичний довідник див.: СМТК: I–XVIII). Про постать самого Г. Квітки-Основ'яненка наголошено, що він є новатором, основоположником прозових жанрів української літератури, який «сміливо ввів до літературного вжитку живу українську мову, довів здатність її обслуговувати широкі культурні потреби народу» (там само: I). Редактор СМТК Л.В. Веневцева, обґрунтовуючи звернення саме до постаті Г. Квітки-Основ'яненка як найвидатнішого письменника дошевченківської доби, мету, значення, джерела словника, над яким на час публікації статті «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка та його текстологічні засади» (1976 р.) ще тривала робота, зазначала, що словник дасть змогу й по-справжньому дослідити творчу лабораторію письменника, визначити його місце в процесі формування української літературної мови, і стане в пригоді під час наукового опрацювання історії української літературної мови періоду її становлення, зокрема формування лексичних, семантичних, граматичних, фонетичних особливостей, встановлення зв'язків нової літературної мови із старокнижними традиціями [1: 47].

Український учений-етнолог Євген Онацький у праці «Українська мала енциклопедія» подав статтю «Квітка-Основ'яненко Григорій» [11: 622]. Він називає письменника батьком української повісті, якому Т. Шевченко присвятив поему «Б'ють пороги», наводить рядки з листа Г. Квітки-Основ'яненка до М. Максимовича: «Ми повинні засоромити й примусити замовкнути людей з дивним уявленням, що голосно проповідують, ніби не слід писати мовою, якою говорять 10 мільйонів і яка має свою силу, свою красу, що їх незручно висловити іншою мовою, свої звороти, гумор, іронію, і все, як у кожній порядної мови...» [там само: 622]. Учений наголошує, що заслугами Г. Квітки-Основ'яненка (в самому тексті енциклопедичної статті Є. Онацький вживає прізвище Квітка, зазначаючи, що той прибрав псевдонім Основ'яненко від назви села Основа, у якому жив і помер) є те, що він першим почав писати повісті й оповідання українською мовою і героїв для своїх творів обирав із сільського життя, «з життя простолюття» [там само: 622].

За твердженням В.М. Русанівського, Г. Квітка-Основ'яненко не ставив за мету підняти мову «до рівня всебічного знаряддя розвитку народу. У нього було скромніше завдання: через художнє слово будити в людині її душу» [13: 161]. Учений у розділі «Українська мова як інструмент реанімації національної свідомості» праці «Історія української літературної мови» розмірковує про стан української культури, розвиток літератури народною мовою від кінця XVIII ст., про роль у відродженні української літературної мови І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Харківської школи романтиків, членів «Руської трійці». В.М. Русанівський пише про чітке відбиття рис слобожанського говору першої половини XIX ст. у мові Г. Квітки-Основ'яненка, окреслюючи лексичні (уживання письменником зокрема питомої української лексики, запозичень із російської, церковнослов'янської мов, слів-вербоїдів), фонетичні (заміна

/й/ на /н/ в середині слова, тверде /р/, зникнення /в/ на початку слова перед /о/ тощо), морфологічні (вживання флексії *-ть* у третій особі однини дієслів першої дієвідміни, замість *дай* (*дайте*) — *ке* (*кете*) у значенні прохання щось отримати, закінчення *-ове* в іменниках чоловічого роду другої відміни в називному відмінку множини, а в давальному відмінку однини — *-ові/-еві* тощо), словотвірні (вживання дієслівного суфікса *-ова-*, демінутивів), етнографічні (описи обрядів весілля, похорону, співанки, ігри) особливості.

І.Г. Матвіяс у статті з промовистою назвою «Роль слобожанського говору в мовотворчості Григорія Квітки-Основ'яненка» наводить фонетичні, словотвірні, синтаксичні говіркові риси в мові письменника, діалектні фразеологізми [9: 58–60]. Науковому вивченню мови творів Г. Квітки-Основ'яненка присвячено також дослідження Л.А. Булаховського, З.М. Веселовської, О.С. Скорика, В.С. Ільїна, Г.А. Левченка, О.Г. Муромцевої, І.В. Муромцева, М.М. Пилинського, В.І. Статєєвої та ін. На ґрунті власне «Словника мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» О.О. Ходаковська написала кандидатську працю «Фонетико-граматична варіантність в українській мові кінця XVIII — початку XIX ст. на Слобожанщині (за «Словником мови творів Г. Квітки-Основ'яненка»)» (2002) під керівництвом Л.В. Веневцевої.

Як свідчать матеріали академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 т. (далі — СУМ), укладачі широко послуговувалися ілюстраціями з творів Г. Квітки-Основ'яненка, звертаючись до видань «Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори в 6 т.» (1956–1957), «Квітка-Основ'яненко Г. Вибрані твори» (1937). І.Г. Матвіяс дібрав цілу низку лексем з одинадцятитомника, проілюстрованих тільки з творів письменника: *бризнути* «упасти», *докажчик* «той, хто доказує», *злукавнувати* «злукавити», *картацький* «картатий», *мережованийий* «мережаний», *мильний* «темно-сірий», *натруска* «прочухан», *обвидніти* «розвиднітися», *обрепатися* «надмірно наїстися», *підкрадати* «обкрадати», *підтовкачка* «зазивач відвідувачів у шинку», *поважатися* «вважатися», *позісходитися* «посходитися», *проворство* «проворність», *сластьонниця* «жінка, яка пече і продає сластьони», *тасун*, *тусан* «стусан», *шерітвас* «чан», *щипка* «щипок» [9: 62]. І все ж таки під час вивчення СМТК натрапляємо на мовні елементи, які, вважаємо, заслуговують на увагу з боку лексикографів і які варто залучати до реєстрів сучасних загальнономовних тлумачних, фразеологічних словників, планованих як великі за охопленням лексичного, фразеологічного матеріалу. Зрозуміло, що в подальших напрацюваннях у напрямку створення великих лексикографічних праць головним опертям залишатимуться пріоритетні академічні словники тлумачного типу: СУМ, «Фразеологічний словник української мови» у 2 кн. (1993) (далі — ФСУМ), однотомний «Словник фразеологізмів української мови» (2002), «Словник синонімів української мови» у 2 т. (1999–2000).

У цій розвідці звернемо увагу здебільшого на демінутивні слова й фразеологізми, зафіксовані в СМТК, що залишилися з тих чи тих при-

чин поза реєстрами названих великих словників. Демінутивності як універсальній мовній категорії присвячено чимало розвідок. На матеріалі української мови словотвірні засоби демінутивності, ступені демінутивізації, аксіологію зменшених / здрібнених назв розглядали Т.К. Черторизька, І.І. Ковалик, Н.Ф. Клименко, І.Г. Матвіяс, Л.О. Родніна, О.І. Бондар, К.Г. Городенська, Є.А. Карпіловська, Г.В. Семеренко, Г.М. Сагач, Т.П. Вільчинська, М.В. Кравченко та ін. В.М. Русанівський у зазначеній вище праці, розглядаючи мову романтичної поезії, констатує, що їй, як і фольклору, притаманне вживання здрібненої лексики: іменників (*вітрець, дібровонька, діточки, зозуленька, вишеньки, вітронько, дитятко, дівчинонька, квіточка, коненько*), прикметників (*пустісінький, золотенький, зелененька, маленький, вірненький*), прислівників (*веселенько, жалібно*), дієслів (*питки, їстки*); досить часто траплялися сполучення іменника з прикметником — обох у здрібнено-пестливих формах: *громадонька веселенька, садочки зелененькі, молоденький козаченько, дітки маленькі, сивенькі голуб'ятка, вітрець студенький*; також нагромадження різних словотвірних синонімів-демінутивів: *Ой вербище зелена, Вербонько моя* [13: 166]. Демінутиви можна вважати знаковими й для мови Г. Квітки-Основ'яненка. В.М. Русанівський таку особливість його мови трактує як «замилування письменника в демінутивах» [там само: 159].

Для оцінки перспективи зацікавлення мовними одиницями зі СМТК з боку розробників загальномовної глумачної лексикографії порівняймо фіксацію (у разі її наявності) прикладів у деяких інших джерелах: вередливенький¹. *Трохи вередливий*. Одарка. Е! тривайте лишень: ще треба дівки спитати, як-то вона ще скаже? Кандзюба. Хиба вона часом і не туди? Одарка. Та таки трошки вередливенька. І 593; вишенько. *Пестл. від вище* І. [густі хмари] в'ються, докупи збираються, і стіна усе вишенько підбирається. ІІ 412. Прикметно, що О.О. Потєбня, розглядаючи наявність у мовах зменшувальної форми порівняльного ступеня прикметників, наводить і такі прислівники: *вишенько, нижченько* (12: 72). Цікаво, що в СУМі на дієслово *підбиратися* образне вживання в підзначенні «Переміщатися, наблизитися до чого-небудь, поширюючись або розповсюджуючись кудись» до І значення супроводжене цією самою цитатою з оповідання Квітки-Основ'яненка «Перекотиполе»: *Клуби в'ються, докупи збираються, і стіна усе вишенько підбирається* (Кв.-Осн., ІІ, 1956, 412) (СУМ VI: 398); гнівненько. *Пестл. Досадно, неприємно. У пісн. Фкл.* Бери, доненько, собі рівненьку, щоб не було гнівненько. ІІ 74. Слово *гнівненько* зафіксоване у статті *гнівно* «Словника української мови» (ред.: С. Єфремов, А. Ніковський; упор.: Б. Грінченко) (далі — СЛУМ); у статті *гневный* «Російсько-українського словника» (гол. ред.: А. Кримський, С. Єфремов) (далі РУС 1924–33); *годовик* [не демінутив, але назва малої за віком

¹ Цитати подаємо, зберігаючи правопис оригіналу, і так, як вони оформлені в авторському довіднику (дві риски підряд позначають пропуск у тексті, після ілюстрації — шифр джерела).

істоти — І. С.]. *Однорічна дитина*. зосталося сім сиріточок манюсінських, і як їх стали люди розбірати, то й вона [Горпина] хлопчика-годовика, сього Левка, узяла у приньми. П 255; годовичок. *Пестл. від* годовик. А воно, сердешненьке, виспавшись, прокинулось і собі протягнуло рученяточки, та сміється так веселенько, звісно — як годовичок. П 457. Лексема *годовик* зафіксована в праці М. Уманця і А. Спілки «Словарь російсько-український» у двох статтях із реєстровими словами *годовальий* і *одногодок*. У СЛУМ іменник *годовик* супроводжено такою самою ілюстрацією (щоправда, у коротшому викладі) із повісті Квітки-Основ'яненка «Котопська відьма». І в цій статті подано зменшену форму *годовичок*. У РУС 1924–33 іменник *годовик* як перекладний еквівалент подано в трьох статтях. У статтях з реєстровими словами *годовальий* і *перегодовальий* — на позначення тварини, а в статті *одногодок* разом зі зменшеною формою *годовичок* — як синонімічне найменування однолітка; достаточок. *Зм.-пестл. від* достаток І. *Ірон.* Таранець. Достаточку, слава тобі господи! І унукам зостанеться... І 671. Цей демінутив фіксовано у СЛУМ і РУС 1924–33 в статті *достаток*; зятечок. *Пестл. від* зять. *Зверт.* Обняла вона [Настя] його [Василя] кріпко; цілує, плаче і приговорює: — Зятечку мій милий!.. синочку мій коханий... Як порох ув очі, так ти мені зостався. П 95. У СЛУМ цей іменник є в статтях *зятенько* і *зять*; у РУС 1924–33 — статті *зятёк*; кріпкенько. *Зм.-пестл. від* кріпко З. Тут батько звелів подати до себе пучок вербових пруттів, зв'язаних кріпкенько. VI 676. У СЛУМ є окрема стаття з прислівником *кріпкенько*; у РУС 1924–33 фіксовано в статті *крепко*; кріпченький. *Зм.-пестл. від* кріпший. Бачить Олексій, що ніби вона [Галочка] стала кріпченька... П 347.

Пор., напр., залучені до СУМа слова з різним ступенем демінутивізації: *маленький*, *малесенький*, *малесечкий* (СУМ IV: 605–606), *чистенький*, *чистесенький*, *чистісінький*; *чистенько*, *чистесенько* (цей прислівник супроводжено лише однією цитатою з твору Г. Квітки-Основ'яненка), *чистісінько* (СУМ XI: 330–335).

З-поміж фразеологізмів зі СМТК звернемо увагу на такі: от-от і дно видко. *Про малу кількість чогось*. Сопе Хома, дотрошує їх [вареники] — — От-от і дно видко, та бачить, що лихо П 479; не вийти з своєї долі. *Лишитися самим собою, не зрадити своїх уподобань*. — Поблагословив нас, дяковав мене, що я не вийшла з своєї долі, не захотіла панею бути, і упокоївся навіки. АЩЛ; і двері, і душа моя для вас відчинена. *Про відданість кого-н. комусь*. [Таранець Семену Івановичу:] — коли тільки захочете, так прямо і йдіт до нас. І двері, і душа моя для вас відчинена поусякчас. П 326; свого і клаптика не впустити. *Не поступитися нічим перед кимось*. [Тихон:] — Швидче послідню сорочку з чоловіка, та хоч би і з приятеля здеремо, а свого і клаптика не впустимо. П 126; ні за усі золотії гори. *Нізащо*. ніяка недобра слава не проходила про неї, бо — — добре знали Галочку, що не піде ні на яке худо, ні за усі золотії гори П 354. Пор. зафіксовані фразеологізми у СУМ, СЛУМ: **золоті гори обіцяти** зі значенням «надто багато обіцяти» (СУМ II: 125); **золота гора, золоті гори** —

«несметное багатство» (СЛУМ 1: 375); у хаті горобці б цвірінькали. *Бути розореним, дуже бідним*. Якби сам Трохим Макуха увесь порядок у своїм господарстві давав, то швидко б у нього і у великій хаті, і у кімнаті — — горобці б цвірінькали II 254. Пор. із фіксованим у ФСУМ фразеологізмом **горобці цвірінькають у голові (у макітрі і т. ін.)** у значенні «хто-небудь легковажний, несерйозний» (ФСУМ: 191). Зміна одного компонента — і семантика фразеологічної одиниці зовсім інша; тугий на здоров'я. *Мицний, дужий*. [дяк:] — Екхе, екхе! — — які-то люди тепер тугі на здоров'я та довговічні стали II 173. У статті СМТК із заголовним словом *здоров'я* подано й синонім до розглядуваного фразеологізму **у (при) добрім здоров'ї**. У СУМі також в іменниковій статті *здоров'я* фіксовано стійке сполучення **при здоров'ї** зі значенням «про здорову людину» (СУМ III: 548); неначе його злидень злиже. *Зникне дуже швидко невідомо куди*. Як надворі ліче [Ригорович козаків], так усі до єдиного, а у хаті ліче, то один, та усе у п'ятому десятку, так і зчезне, неначе його злидень злиже! II 161. І в СУМі **як віл (лиз, лизь, лизень) злизав** (СУМ III: 592), і у ФСУМ **як (мов, ніби і т. ін.) лиз (лизень, лизь) злизав** (ФСУМ: 422) у фразеологізмі фігурує компонент *лиз (лизь, лизень)*. Прикметно, що на сайті «Світ слова» в онлайновому Фразеологічному словнику розробники навели саме фразеологізм *неначе його злидень злиже*, супроводжуючи такою самою цитатою Г. Квітки-Основ'яненка.

Простежуємо певну структурну, семантичну співвіднесеність наведених фразеологізмів зі СМТК із кодифікованими в словниках фразеологічними одиницями.

Якщо «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» є зразком авторської художньої лексикографії, то опрацювання в словниковому форматі мови текстів літературознавця, літературного критика, публіциста, громадського діяча І.М. Дзюби належить до авторської нехудожньої лексикографії². Використання понять «авторська художня лексикографія» і «авторська нехудожня лексикографія» пов'язують із джерелами — текстами, належними до художнього чи нехудожнього стилів. До авторської художньої лексикографії прийнято зараховувати словники, у яких описано мову власне творів художнього стилю. Специфіку авторської нехудожньої лексикографії визначає те, що вона орієнтована на опис творчості вчених, політиків, громадських діячів, тих особистостей, мова яких виявляє особливе образне мислення.

Про постать І.М. Дзюби писали П.А. Загребельний, Є.О. Сверстюк, І.М. Кошелівець, І.О. Світличний, В.Т. Скуратівський, М.В. Попович, В.Г. Аблицов та ін. Його творчість як автора наукових студій з літературознавства, культурології, естетики вивчали Л.Б. Тарнашинська, Р.М. Корогодський,

² Докладніше про виконання наукової теми у відділі лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, пов'язаної із розробленням засад формування джерельної бази тлумачної лексикографії сучасної української мови і укладанням словника мови творчої особистості, див., напр.: [6: 67–80].

Я.Ю. Голобородько, Н.С. Частакова та ін. У радянський час через низку суспільно-політичних чинників лексикографи не залучали твори І.М. Дзюби зокрема як літературні джерела для добору мовних елементів, ілюстративного матеріалу до словникових праць. Говорячи про важливість повернення актуальних текстів в українську культуру після 80-х рр. ХХ ст., П.Ю. Гриценко констатує, що «повернення в сучасне культурне і мовне життя України багатьох текстів, чимало з яких завдяки змістовій актуальності та довершеності форми набули в українському суспільстві широкого визнання, вплинуло на аксіологію літературної мови в цілому та оцінку її норм. Новизна текстів поєдналася із суспільними трансформаціями й оновленням, що посилювало увагу до таких текстів та мовних відмінностей-інновацій, зафіксованих у них» [5: 240]. З-під пера І.М. Дзюби вийшли наукові, літературно-критичні статті, нариси, памфлети, фейлетони, спогади, переклади українською мовою з інших мов, передмови й післямови до поетичних і прозових творів, наукових праць багатьох діячів літератури й культури. С.Я. Єрмоленко підкреслює важливість художніх, наукових, публіцистичних текстів як нових джерел вивчення літературної української мови, що стимулюють поповнення загальномовного словника, виявляють урізноманітнення стилістичної диференціації лексики [8: 12]. Стимулом для оновлення / поповнення лексико-фразеологічного вокабуляру загальномовного тлумачного словництва слугують зокрема й словники авторських інновацій та слововживань. Н.В. Сніжко, виокремлюючи лексику, спільну для мовотворчості низки письменників, наголошує на необхідності її охоплення сучасною загальномовною лексикографією [16: 141–145].

За нашими спостереженнями, матеріали опрацьованого словника мови І.М. Дзюби становлять вагомий ресурс як для поповнення вокабуляру загальномовної тлумачної лексикографії, із доданням необхідної інформації, так і для оновлення відомостей у структурних елементах словникових статей. Звернімося до конкретних прикладів. Як відомо, у СУМі через ті чи ті чинники укладачі не завжди могли проілюструвати реєструвану одиницю з літературних джерел, супроводжуючи таку ілюстрацію необхідним шифром — паспортом джерела. Напр., у парадигмі *одержавити, одержавлений, одержавлення* — складнику словотвірного гнізда з базовим іменником *держава* (СУМ V: 625) проілюстрований лише віддієслівний іменник. Цитатами з текстів І.М. Дзюби можна заповнити відповідну зону статті на дієприкметник (із граматичною позначкою *у значенні прикметника*) в майбутніх словниках (приклади ілюстрацій із текстів І.М. Дзюби подаємо зі збірників його статей «Україна у пошуках нової ідентичності» (2006) (далі — Україна), «З криниці літ», т. II (2001) (далі — З криниці), «Є поети для епох» (2011) (далі — Є поети), «Спогади і роздуми на фінішній прямій» (2008) (далі — Спогади): *Професійна праця робітників була предметом інтенсивних наукових досліджень — на рівні технології, соціальної організації.. Поступово цей підхід опинявся в суперечності з прагматичними завданнями одержавленого виробництва.., яке вирішувало завдання*

підвищення продуктивності не так за допомогою технологічної модернізації..., як шляхом збільшення трудової віддачі робітника (Україна: 670); Були ті, хто наввипередки поселявся в хати вивезених «куркулів», були й ті, хто здирав теплу хустку з шиї «куркулихи» на міліцейському возі й не соромився ходити в чужих чоботях (**одержавлене** гасло «грабуї награвоване») (там само: 737). Також натрапляємо й на предикативну форму на **-но**, що, як відомо, становить одну з характерних особливостей граматики саме української мови: Було придушено спроби робітничого самоврядування на підприємствах, розгромлено т. зв. «робітничу опозицію» в партії та будь-які вияви т. зв. «анархо-синдикалізму», **одержавлено** профспілки (там само: 670). Так само прикладами з текстів І.М. Дзюби можна наповнити ілюстративні зони в словникових статтях зі словами *рутинер* у фіксованому в загально-мовному тлумачному словнику значенні «той, хто побоюється змін, слідує шаблону, віджилим правилам і звичкам, у кого відсутнє почуття нового» (СУМ VIII: 913): *І творча, і громадянська доля Олександра Довженка складалася трагічно. Його новаторська кіномова наражалася на нерозуміння і неприйняття з боку рутинерів; його глибока філософія життя піддавалася осудові з боку офіціозу як буржуазний ідеалізм, біологізм* (3 криниці: 797); *цивілізатор* «той, хто насаджує цивілізацію (у 2 знач.)» (слово *цивілізація* у 2 значенні позначає «сучасна культура, прогрес, освіта») (СУМ XI: 207): *А хіба й пізніше багато знали про ті народи, до яких вирушали — з добрим або, частіше, недобрим намірами — різні купці, державні культуртрегери, цивілізатори, землепрохідці, місіонери тощо?* (Є поети: 58).

Словник мови І.М. Дзюби надає ілюстративний матеріал і до тих слів, що були вже подані в попередніх словниках, але у яких не було передбачено ілюстративної зони (чи вона могла бути факультативною). Напр., у СЛУМ 1924–33 фіксовано слова *багатотомовий*, *п'ятитомовий* (із ілюстративним реченням *п'ятитомова збірка творів*). У текстах І.М. Дзюби знаходимо: *В межах офіційної ортодоксії він [очільник видавництва «Державне видавництво художньої літератури» О.І. Бандура] намагався забезпечити видання української класики, впроваджував довготривалі багатотомові серії, підтримував перекладацькі зусилля* (Спогади: 476); *Нарешті, дійшла черга і до багатотомового видання [праць О.І. Білецького], здійсненого Академією наук Української РСР протягом 1965–1966 рр. Це п'ятитомове видання стало великою подією в науковому та літературному житті не тільки України, але і всього Союзу* (3 криниці: 523). Крім того, до реєстру словника мови І.М. Дзюби залучено й інші слова цієї тематичної групи: *двотомовий*, супроводжене цитатою *Велике враження справила і справляє його [Івана (Джона) Фізера] глибока й блискуча передмова до «Координат» — двотомової антології сучасної української поезії на Заході, яку упорядкували Богдан Бойчук і Богдан Рубчак, а видрукувало тодішнє видавництво «Сучасність» (1969)* (там само: 642); *третомовик* у складі бібліографічної довідки про збірник «3 криниці літ» у трьох томах: *3 криниці літ: третомовик*. Нагадаємо, що в СУМі маємо лише *багатотомний*, *п'ятитомний*, *двотомний*, *третомник*.

З-поміж масиву використовуваної публіцистом лексики привертає увагу значна кількість абстрактних іменників із суфіксом **-ість**. Дослідники мови сучасних засобів масової інформації, аналізуючи лексичне розширення, оновлення сучасної української мови, наголошують на продуктивності іменникового словотвірного типу із суфіксом **-ість** як базового для творення номінацій із загальним значенням «опредметнена ознака, властивість» [8: 80]. Простежуємо мотивованість деяких слів, ужитих І.М. Дзюбою, спільнокореновими одиницями, зафіксованими в СУМі, насамперед твірними: *вистояність* (*вистояний* [тут і далі в дужках наводимо спільнокореневе слово, зафіксоване в СУМі]), *відзивність* (*відзивний*), *відпрацьованість* (*відпрацьований*), *забалаканість* (*забалакувати*), *загальнолюдськість* (*загальнолюдський*), *згускість* (*згуский*), *колотливість* (*колотити*), *мігрантність* (*мігрувати*), *невизрілість* (*визрілий*), *невикоринимість* (*невикоринний*), *невиявленість* (*виявлений*), *невідкличність* (*невідкличний*), *неврозумливість* (*врозумляти*), *недосформованість* (*сформований*), *незідентифікованість* (*ідентифікувати*), *непересиченість* (*пересиченість*), *непозбутність* (*непозбутний*), *очужілість* (*очужілий*), *підопічність* (*підопічний*), *різнорівневість* (*різнорівневий*), *скоординованість* (*скоординований*), *стерилізованість* (*стерилізований*) тощо. Наведемо приклади текстової фіксації деяких слів: *забалаканість* «стан, коли щось втратило зміст, суть унаслідок довгих розмов» (подаємо власні дефініції значень слів на основі аналізу контекстів їхнього вживання): *Тут уже трохи вгадується одна із самашедшинок: синдром забалаканості світового простору. І хоч оповідач ментально відсторонюється: «а при чому ж тут я?», — насправді причетність є, і то подвійна: він і жертва, але до певної міри і співучасник отієї «втрати смислу», хоч і волів би не визнавати це, стояти над безглуздя* (Є поети: 71); *загальнолюдськість* «людяність, гуманізм, доброта, чуйність до всіх людей світу, усього людства»: *Лиш пізніше він [патріотизм] стає і справою індивідуальної роботи духу, особистої громадянської культури. Як і почуття загальнолюдськості, яке поступово виходить за релігійні межі, набирає гуманістичного характеру і змісту* (Україна: 28); *мігрантність* «можливість переїжджати в іншу країну, регіон для поліпшення соціальних, матеріальних та ін. умов проживання»: *Збереження культурних спадщин і традицій, культурних цінностей, всього духовного життя і духовної продуктивності окремих народів нині, за умов відкритості і мігрантності, потребує розуміння їх усіх — і в цьому розуміння кожним із них спільності долі людства, спільності зусиль і здатності взяти на себе свою частку відповідальності* (там само: 752).

Як відомо, наукове вивчення мовних елементів щодо їхньої відповідності системі мови спирається на один із критеріїв їхньої можливої подальшої узуалізації і кодифікації — поширеність у функціонуванні. Так, на іменник *забалаканість* натрапляємо в газетних статтях у словосполученнях: «*забалаканість*» теми, «*забалаканість*» фільму, *забалаканість* від численних політичних ток-шоу; на слово *мігрантність* — у наукових статтях з історичної проблематики.

У загальномовних тлумачних словниках прийнято відображати зміну граматико-категорійного значення тих чи тих слів. Так, традиційним є у прикметникових статтях СУМа вводити значення чи підзначення, яке маніфестує вживання прикметника в ролі іменника з обов'язковим супроводом цитатним матеріалом. У розроблюваному словнику мови І.М. Дзюби виділяємо групу субстантивованих прикметників, відсутніх у СУМі, які переважно в авторських словниках подають окремими статтями: *дешево, епохальне, загальнозначуще, загальнозрозуміле, загальнокорисне, загальнолюдське, знане, індивідуальне, марне, недоопрацьоване, справжнє, узвичаєне* тощо. Прикладами семантичної інформації про вживання прикметників слугують субстантивовані атрибутиви — дієприкметники й прикметники, а також підрядні означальні речення: *епохальне* «знакове, важливе, визначне в той чи той історичний період; те, що має всесвітнє значення для певної доби»: *Дух нації та дух епохи неповні без індивідуального духу..; так само і загальнолюдське існує не як абстракція, а як людська діяльність і діяльність народів; «вічне» ж прокладає себе крізь епохальне й минує, кристалізуючись з їхнього хаосу* (З криниці: 474); *загальнозрозуміле* «таке, що є зрозумілим для всіх, для загалу»: *Світове, загальнолюдське й вічне також є не лише синтезом індивідуального, національного й часового, але й способом їх оцінки, корекції, орієнтації серед величезного розмаїття «національних відтінків і ходу розвитку»* (Гегель), *у мистецтві ж — це й елементом загальноцікавого та загальнозрозумілого для всіх читачів і народів* (там само: 474); *знане* «те, що є загальновідомим, загальновизнаним, зрозумілим усім»: *Є два роди художніх відкриттів. Можна незнане зробити знаним. І можна знане зробити незнаним — побачити в ньому те, чого ніхто не бачив, або пережити його так, як ніхто не переживав* (Є поети: 40).

Відзначимо, що ми зупинилися лише на декількох аспектах словника мови І.М. Дзюби. Назагал лексикографічне опрацювання одержують іменники, утворені за допомогою й інших словотворчих засобів, не лише за допомогою суфікса **-ість**: *вселюдство, руїництво, дебілізація, винищування, поганьблення, потаємна, розузгодження, розкозачення, розвільнення, співмірвання*; віддієслівні іменники на позначення наслідку, стану: *визбір, засяг*; дієслова: *зуважуватися, рукотворити, врозумлювати* (у СУМі фіксовано дієслова недоконаного виду *урозумляти (врозумляти)*); прикметники: *взаємопроникальний, вичерпальний, змирливий, зобов'язливий, новонароджуваний* (у СУМі маємо *новонароджений*), *персоналістський, поведінчий, тремкітний, розпливистий*; прислівники: *персоналізовано, тисячократно*; дієприкметники: *пауперизований, розгалужуваний, розпинаний, спогадуваний, стадійований, спримітизований, ущемлюваний*; форми на **-но**: *поширено, технологізовано, чинено*. Прикметно, що текстова база публіциста надає зразки споріднених слів, які доповнюють словотвірні гнізда, наявні в СУМі: *вигнанство, вигнанський; вимудрований, вимудровування; віддистанційований, віддистанціювання; деперсоналізуватися, деперсоналізований, деперсоналізація; змирливий, змирювати; розкультурення, розкультурювання*. Простежуємо словотвірні, семантичні зв'язки між наведеними

слововживаннями І.М. Дзюби й кодифікованими в словникових джерелах мовними одиницями. Такі зв'язки відіграють важливу роль як ознака можливої узуалізації і подальшої кодифікації слова. Зрозуміло, що крім певної мотивованості між авторськими слововживаннями й зафіксованими одиницями, авторські одиниці мають підлягати кількааспектному опрацюванню, напр., із погляду поширеності й жанровості джерел, у яких вони засвідчені, нормативності, більш-менш не залежної від контексту семантики.

Отже, словник мови автора має важливе значення в узагальнювальній презентації слововживання письменника, ширше — творчої мовної особистості. З огляду на системоутворювальну функцію, як одну з головних для загальномовної тлумачної лексикографії, словник мови автора надає документовані зразки функціонування в українській мові тих чи тих лексико-фразеологічних одиниць, а використання авторських слововживань уможливує заповнювати лексичні лакуни в словниковому описі, поглиблювати й розширювати лексичну та фразеологічну систему мови авторськими одиницями, що виявляють нові аспекти вже вербалізованих понять.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- РУС 1924–33 — Російсько-український словник: у 4-х т. Ред.: А. Кримський, С. Єфремов. Київ, 2016–2017. Репринт з вид. 1924, 1927, 1928, 1929, 1932 рр.
СлУМ — Словник української мови: у 3-х т. Ред.: С. Єфремов, А. Ніковський. Упор. Б. Грінченко. Київ, 2017. Репринт з вид. 1927 р., 1928 р.
СМТК — Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка. Харків, 1978–1980.
СУМ — Словник української мови: у 11 т. Київ, 1970–1980.
ФСУМ — Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. Київ, 1993.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веневцева Л.В. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка та його текстологічні засади. *Мовознавство*. 1976. № 1. С. 46–50.
2. Вокальчук Г.М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект). Рівне, 2004.
3. Вокальчук Г.М. Словотворчість українських поетів ХХ століття. Острог, 2008.
4. Грищенко П.Ю. Авторська лексикографія: Тарас Шевченко. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. Київ, 2012. С. 40–69.
5. Грищенко П.Ю. «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник*. Київ, 2011. С. 238–249.
6. Козирева З.Г. Мова творчої особистості та проблеми її лексикографування. *Українська мова*. 2019. № 3. С. 67–80.
7. Лесюк М. Теоретичні засади укладання словників мови письменників. *Українська історична та діалектна лексика*. Львів, 1996. Вип. 3. С. 189–200.
8. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Коць Т.А. та ін. Літературна норма і мовна практика. Ніжин, 2013.
9. Матвіяс І.Г. Роль слобожанського говору в мовотворчості Григорія Квітки-Основ'яненка. *Культура слова*. 1980. Вип. 70. С. 57–62.
10. Єрмоленко С.Я., Єрмоленко В.І., Бибик С.П. Новий словник епітетів української мови. Київ, 2012.

11. Онацький Є. Українська мала енциклопедія: 16 кн: у 8 т. Книжка V. Буенос-Айрес, 1959. С. 621–622. URL: <http://Diasporiana.org.ua> (дата звернення: 15.04.2020).
12. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. III. Об изменении значения и заменах существительного. Москва, 1968.
13. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ, 2001.
14. Склярєвская Г.Н. Толковый словарь и его место в типологии словарей. *Слово и словарь — Vocabulum et vocabularium*. Минск, 2019.
15. Словарь російсько-український. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Львів, 1893–1898.
16. Сніжко Н. Мовно-естетичні й неографічні здобутки філологів Рівненщини. *Українська мова*. 2017. №1. С. 141–145.
17. Тараненко О.О. Мови письменника словник. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 372–373.
18. Цимбалюк-Скопненко Т.В. Українська авторська лексикографія: здобутки та перспективи. *Українська мова*. 2010. № 2. С. 3–14.
19. Ціхоцький І., Левчук О. Лексикографічний практикум. Львів, 2013.
20. Шестакова Л.Л. К характеристике современной русской авторской лексикографии. *Материалы метаязыкового семинара ИЛИ РАН*. 2014. Санкт-Петербург, 2015. С. 11–32.
21. Шестакова Л.Л. Русская авторская лексикография: Теория, история, современность. Москва, 2011.
22. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии. *Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность*. Ленинград, 1974. С. 265–304.
23. Щербин В.К. Система взаимодействий между авторскими и толковыми словарями как часть лексикографического мейнстрима. *Авторская лексикография и история слов: К 50-летию выхода в свет «Словаря языка Пушкина»*. Москва, 2013. С. 52–58.
24. *Gliwinskaja Lesia*. Авторський словник в українській лексикографічній номенклатурі (типологічний аспект). *Slavia orientalis*. 2015. LXIV, Nr 3. S. 611–619.

LEGEND

- РУС 1924–33 — Krymskyi, A., Yefremov, S. (Ed.). (2016–2017). Russian-Ukrainian Dictionary: in 4 vol. Reprint from the edition of 1924, 1927, 1928, 1929, 1932. Kyiv (in Ukr).
- СЛУМ — Hrinchenko, V. (Ed.). (2017). Dictionary of the Ukrainian language: in 3 vol. Eds.: S., Yefremov, A., Nikovsky. Reprint from the edition of 1927, 1928. Kyiv (in Ukr).
- СМТК — Zhovtobriukh, M. (Ed.). (1978–1980). Dictionary of the language in Hryhorii Kvitka-Osnovianenko's works. Kharkiv (in Ukr).
- СУМ — Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr).
- ФСУМ — Palamarchuk, L. (Ed.). Phraseological Dictionary of Ukrainian language: in 2 books. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr).

REFERENCES

1. Venevtseva, L.V. (1976). Dictionary of the language in Hryhorii Kvitka-Osnovianenko's works and textual foundations. *Linguistics*, 1, 46–50 (in Ukr).
2. Vocalchuk, H.M. (2004). Author's neologism in Ukrainian poetry of the XX century (lexicographical aspect). Rivne: Perspektyva (in Ukr).
3. Vocalchuk, H.M. (2008). Word-creation of Ukrainian poets of the XX century. Ostroh: Natsional'nyi universytet «Ostroz'ka Akademiia» (in Ukr).
4. Hrytsenko, P.Yu. (2012). Lexicographical description of the individual author's language: a case of Taras Shevchenko. *Ukrainian and Slavonic Explanatory and Translated Lexicography. Leonid Sydorovych Palamarchuk*. P. 40–69. Kyiv: KMM (in Ukr).
5. Hrytsenko, P.Yu. (2011). "Word beyond the Dictionary": Dictionary Register as a Problem of Contemporary Explanatory Lexicography. *Ukrainian Lexicography in the Slavonic Context*:

- Theory, Practice, Typology. Larysa Hryhorivna Skrypnyk. P. 238–249. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukr.).*
6. Kozyrieva, Z.H. (2019). The language of the creative personality and problems of its lexicography. *Ukrainian language*, 3, 67–80 (in Ukr.).
 7. Lesiuk, M. (1996). Theoretical foundations of compiling dictionaries of the writer's language. *Ukrainian historical and dialectal vocabulary*, 3, 189–200. Lviv (in Ukr.).
 8. Yermolenko, S.Ya., Bybyk, S.P., Kots, T.A. etc. (2013). Language standart and language practice. Nizhyn: Tov "Vydavnytstvo "Aspekt-Polihraf" (in Ukr.).
 9. Matviias, I.H. (1980). The role of the Slobozhansky dialect in Hryhorii Kvitka-Osnovianenko's word-creation. *Culture of the word*, 70, 57–62 (in Ukr.).
 10. Yermolenko, S.Ya., Yermolenko, V.I., Bybyk, S.P. (2012). New Dictionary of Ukrainian Epithets. Kyiv: Hramota (in Ukr.).
 11. Onatsky, Ye. (1959). Ukrainian small encyclopedia: 16 books: in 8 vol. Book V. P. 621–622. Buenos-Aires. URL: <http://Diasporiana.org.ua> (Accessed: 15.04.2020) (in Ukr.).
 12. Potebnia, A.A. (1968). From notes on Russian Grammar. Vol. III. About changing the meaning and substitutions of a noun. Moscow: Prosveshcheniye (in Rus.).
 13. Rusanivskiyi, V.M. (2001). History of the Ukrainian literary language. Kyiv: ArtEk (in Ukr.).
 14. Skliarevskaia, G.N. (2019). Explanatory Dictionary and its plase in the typology of dictionaries. *Word and dictionary = Vocabulum et vocabularium*. Minsk: Bielaruskaja navuka (in Rus.).
 15. Umanets, M., Spilka, A. (1893–1898). Russian-Ukrainian Dictionary: in 4 vol. Lviv (in Ukr.).
 16. Snizhko, N. (2017). Linguistic-aesthetic and neo-graphical achievements of rivnenshchyna philologists. *Ukrainian language*, 1, 141–145 (in Ukr.).
 17. Taranenko, O.O. (2007). Writer's language dictionary. *Ukrainian language. Encyclopedia*. P. 372–373. Kyiv (in Ukr.).
 18. Tymbaliuk-Skopnenko, T.V. (2010). Ukrainian author's lexicography: achievements and prospects. *Ukrainian language*, 2, 3–14 (in Ukr.).
 19. Tsikhotskyi, I., Levchuk, O. (2013). Lexicographic workshop. Lviv (in Ukr.).
 20. Shestakova, L.L. (2015). To the characteristics of modern Russian Author's Lexicography. *Metalanguage seminar materials of Institute for Linguistic Research RAS*. 2014. Sankt-Peterburg: Gelikon-Plyus (in Rus.).
 21. Shestakova, L.L. (2011). Russian Author's Lexicography: theory, history, modernity. Moscow: Yazyki slavyanskikh kultur (in Rus.).
 22. Shcherba, L.V. (1974). Experience in general theory of lexicography. *Shcherba, L.V. Language system and speech activity*. Leningrad: Izdatelstvo Nauka (in Rus.).
 23. Shcherbin, V.K. (2013). System of interactions between Author and Explanatory dictionaries as part of the Lexicographic mainstream. *Author's Lexicography and history of words: To the 50th anniversary of the publication of the Dictionary of Pushkin's language*. P. 52–58. Moscow: Izdatelskiy tsentr "Azbukovnik" (in Rus.).
 24. Gliwinskaja, L. (2015). Author's Dictionary in the Ukrainian lexicographic nomenclature (typological aspect). *Slavia orientalis*, LXIV, 3, 611–619 (in Ukr.).

Статтю отримано 26.06.2020

Iryna Samoilova, PhD in Philology, Senior Researcher
of the Department of Lexicology, Lexicography and Structural Mathematical Linguistics,
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskiyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: irysamojlova@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4253-0080>

DICTIONARY OF THE AUTHOR'S LANGUAGE AS A BASIS FOR COMPILING A GENERAL LANGUAGE EXPLANATORY DICTIONARY

The article discusses the possibility of using author's dictionaries as sources for replenishing the general language explanatory dictionary of the Ukrainian language. By the beginning of the 20th century, Ukrainian author's lexicography acquired clear features of a separate vocabulary direction. Index words, concordances, complete and differential dictionaries, monolingual

and bilingual have been published. In addition to dictionaries in a book format, electronic dictionaries, online dictionaries are now being created.

One of the tasks of the writer's dictionary is to describe the individual characteristics of the author's language, in a broader sense, to popularize the linguistic personality. On the other hand, the material from the author's dictionary serves as a factual basis for updating the register, semantic, stylistic characteristics, illustrative material of general language explanatory dictionaries. A number of researchers emphasize the need for a close relationship between explanatory lexicography and the author's one for the successful development of national vocabulary work.

"Dictionary of the language in Hryhorii Kvitka-Osnovianenko's works" in 3 volumes occupies a special place among the author's dictionaries for such characteristics as structure, volume. It includes all words, phraseology contained in a six-volume edition of the writer's works, in other publications, in archival works. Kvitka-Osnovianenko is the founder of the prose genre in Ukrainian literature. As evidenced by the materials of the "Dictionary of the Ukrainian language" in 11 vol., its compilers turned to Kvitka-Osnovianenko's works to fill in the vocabulary zones. Nevertheless, the materials of the "Dictionary of the language in Hryhorii Kvitka-Osnovianenko's works" contain language units that may be of interest to compilers of large explanatory dictionaries. These are deminitives that are characteristic of the language of many genres of Ukrainian literature, as well as phraseological units.

An example of the author's non-fiction lexicography is the dictionary of the language of the publicist I.M. Dziuba, which is currently being developed. In Soviet times, the works of a well-known literary critic and publicist were not used as literary sources for the selection of words or illustrative material in explanatory lexicography. The materials of the language dictionary of I.M. Dziuba represent a significant resource for replenishing the vocabulary of the explanatory dictionary, for filling in the structural zones of the dictionary entry.

The presented specific examples of word usage by the two authors correspond to lexical, word-formation norms. Further scientific and lexicological study of such linguistic facts will show the possibility of their involvement in explanatory lexicography.

Keywords: *author's lexicography, general language explanatory dictionary, vocabulary register, H.F. Kvitka-Osnovianenko, language of works by I.M. Dziuba.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.110>
УДК 811.161.2'342'28

Н.С. ВЕРБИЧ, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу діалектології,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: nataljaverbich@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3373-6332>

АРХІТЕКТОНІКА ДІАЛЕКТНОГО ТЕКСТУ (ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ФОНЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ)

У статті досліджено специфіку інтонаційної організації та членування діалектного тексту. Установлено особливості сприйняття оповіді під час слухового аналізу та членування спонтанного мовлення, підтверджене результатами акустичного аналізу. З'ясовано відмінності між синтаксичним і паузальним членуванням тексту. Обґрунтовано вибір одиниці членування діалектної оповіді.

Ключові слова: діалектне мовлення, інтонація, контур, частота основного тону, пауза.

Фонетика говорів української мови здавна була й до сьогодні є об'єктом аналізу науковців, про що свідчать як окремі розвідки-статті, так і ґрунтовні монографічні дослідження, у яких значну увагу приділено опису системно-структурної своєрідності говорів, установленню складу сегментних одиниць у різних говірках, їхньої значущості у фонологічній системі діалекту, систематизації знань про вияви і взаємозв'язки фонем, з'ясуванню відмінностей українських діалектів у системі вокалізму та консонантизму. Значно менше акцентують на суперсегментних відмінностях українських говорів. Аспекти, що стосуються переважно просодії слова або ж інтонації простої фрази певного комунікативного типу, висвітлено у працях О.С. Білої [6], В.Є. Бузинської [8].

Основним джерелом знань про сегментні й надсегментні діалектні особливості здебільшого були матеріали, зібрані за спеціальними питальниками під час діалектологічних експедицій. Однак аналіз фонетичних (і не лише) змін на прикладі ізольовано вимовленого слова або фрази не

відображає всіх процесів, що відбуваються у зв'язному мовленні. Саме тому з останнього десятиліття минулого століття набула поширення ідея про те, що реальний склад, функції мовних одиниць, динаміку їхньої форми і змісту репрезентують діалектні *тексти*.

Таке розуміння стало підставою для визначення нових перспектив і завдань діалектних студій, зорієнтованих на опис говірки як самостійної комунікативної системи, що є особливим типом мовленнєвої культури [11; 12]. Формування «комунікативної діалектології» (за В.Є. Гольдіним) посилює функціональний, комунікативний, когнітивний погляди на діалектне мовлення та акцентує на аналізі *усного тексту* як основного джерела знань про певну говірку зокрема та весь діалектний простір загалом.

Діалектну оповідь розуміємо як створений в умовах реального спілкування усний текст; мовно-комунікативну єдність із власними правилами граматики тексту, що має ознаки зв'язності й цілісності, які виявляються в інформаційному, структурному та комунікативному аспектах. Визначальними ознаками діалектної оповіді є усна форма, одночасність процесів творення й висловлення думки. Саме тому чи не найбільше на структуру такого монологу впливає спонтанність висловлення.

В усному літературному мовленні категорію спонтанності потрактовують по-різному. По-перше, ще починаючи від теоретичних напрацювань Ш. Баллі, спонтанність кваліфікують як ознаку діалогічного / полілогічного мовлення, коли мовець продукує текст, не маючи часу на докладне попереднє його обмірковування, і відповідно його найголовнішими рисами є незапланованість, непродуманість висловленого. По-друге, після аналізу усних монологів почали вирізняти ступені спонтанності, зумовлені такими особливостями мовлення, як повна чи часткова підготовленість висловленого з багатьма проміжними етапами, виокремлюючи відповідно спонтанні — квазіспонтанні — підготовлені тексти. По-третє, акцентують, що визначальним критерієм спонтанного мовлення може бути невимушеність ситуації спілкування.

Аналізуючи діалектне мовлення, зважають насамперед на факт повторюваності висловлення та виокремлюють оповіді, які діалектоносії продукує в момент записування, і відтворювані, переказувані, неодноразово повторювані, а тому частково клішовані тексти (ідеться передусім про казки, пісні, перекази на релігійну тематику) [11: X; 13: 102]. Усі дослідники одностайні, що найвиразнішими ознаками спонтанного мовлення є його фонетичні особливості, зокрема інтонаційне оформлення.

Інтонація — сукупність звукових мовних засобів, єдність просодичних складників фрази (висоти, сили, тембру й темпу мовлення), завдяки яким передається змістовий, емоційно-експресивний і модальний характер фрази, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця [2: 227; 3: 26; 15: 380].

Значущість інтонації в організації усного мовлення визначають її функції — членування, структурування та виділення [1; 17; 19].

Як одну з основних зазвичай виокремлюють функцію членування звукового потоку на окремі одиниці та їх інтеграцію. Підтвердженням цього може бути проведений експеримент. Двом групам (студентам-першокурсникам філологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та аспірантам і молодшим науковим співробітникам Інституту української мови НАН України) було запропоновано розділити на фрази орфографічний запис діалектної оповіді. Більшість опитаних із обох груп по-своєму просегментувала текст (часто на заваді точному членуванню ставало нерозуміння значення слів, відмінна від літературної норми синтаксична структура фрагментів тощо). Після прослуховування аудіозапису цієї самої оповіді й повторного членування тексту кількість розбіжностей суттєво зменшилася. Однак учасники і першої, і другої груп часто орієнтувалися не на реальне звучання висловлення, а на свої знання про синтаксис і пунктуацію літературного мовлення.

Експериментально-фонетичні дослідження на матеріалі слов'янських і романо-германських мов дають підстави для висновку, що архітектоніка усної оповіді, зокрема особливості членування / зв'язності тексту та виділення ключових слів — один із важливих етапів сприйняття мовлення. На сьогодні сегментування усних текстів — це не просто важлива проблема мовознавчих студій, а й один із напрямів лінгвістичного аналізу усного тексту, адже має «окремий об'єкт вивчення — різнорівневі мовленнєві сегменти, та предмет аналізу — ознаки виділених і описуваних сегментів як сукупність елементів зв'язного усного мовлення, а також структуру сегментів як сукупність зв'язків між елементами цієї системи» [18: 10]. Способи, різновиди членування, характеристика його окремих складників є важливими для розуміння специфіки когнітивних (мовленнєво-мисленнєвих) процесів через їхню реалізацію у сфері комунікації. Одним із завдань фонетичного аналізу звукового мовлення є опис тих параметрів інтонації, які забезпечують цілісність тексту та виконують функцію зв'язку окремих його елементів. Маємо на меті схарактеризувати суперсегментну організацію діалектного тексту, тобто виявити та дослідити просодичні засоби не лише на рівні окремого слова, синтагми або фрази, а співвіднесеність цих одиниць у межах тексту, враховуючи його зміст і структуру.

Для опису інтонаційної організації усного тексту проаналізовано власні записи, а також аудіозаписи з Українського діалектного фонофонду Інституту української мови НАН України. Це, зокрема, матеріали, що репрезентують різні говірки: західноволинську (с. Грибовиця Іваничівського р-ну Волинської обл.), гуцульську (с. Яворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) та східнополіську (с. Радомка Семенівського р-ну Чернігівської обл.).

Членування усного мовлення передбачає три етапи: 1) слухове сприйняття оповіді; 2) членування звукового файлу за допомогою спеціальних програм для опрацювання усних текстів з урахуванням паузального й мелодичного компонентів інтонації; 3) співвідношення суб'єктивного (слухового) й об'єктивного (інструментального) членування.

Відповідно до методики експериментально-фонетичного дослідження, для отримання об'єктивних результатів опису до аналізу залучено 10 аудиторів, завдання яких — прослухати звукові файли та позначити межі фраз / синтагм у тексті. Зразки діалектних оповідей було надруковано без розділових знаків і слів, написаних із великої літери (крім власних назв). У спеціальних анкетах запропоновано відзначити параметри (змістові, синтаксичні або інтонаційні), на підставі яких тексти поділено на сегменти. Після опрацювання анкет та інструментального аналізу самих файлів за допомогою спеціальних програм (Speech Analyzer та Sound Forge) спостережено, що частина реакцій аудиторів не збігається як під час установлення меж між окремими фразами, так і виділення синтагм.

Експеримент засвідчив, що членування діалектних монологів ґрунтується насамперед на врахуванні змістових зв'язків у висловленні та орієнтації аудиторів на знання про основи сегментування писаного тексту. У кодифікованому усному мовленні (зокрема під час читання й виголошення підготовлених виступів) простежуємо взаємозв'язок між синтаксичним і фонетичним членуванням [4; 7; 10]. Проте інтонаційна структура діалектного тексту як різновиду спонтанного мовлення особлива. У діалектних оповідах зв'язок між синтаксисом і паузами (як найважливішими маркерами членування) набагато складніший, ніж у читаному або задалегідь підготовленому тексті. Це пов'язано насамперед з асиметрією синтаксичного й комунікативного членування оповіді, що виявляється в недотриманні формально-граматичних зв'язків між окремими сегментами. Спонтанність, непередбачуваність діалектної оповіді зумовлює недостатню структурованість окремих сегментів тексту, появу «розмитих» міжфразових і міжсинтагмових швів, неоднозначних делімітативних інтонаційних параметрів мовленнєвих одиниць.

Найменше різночитань виникає щодо просодичних ознак, які є надійними критеріями виокремлення надфразної єдності (НФЄ) — продукту фонетичного членування тексту, для якого характерна інтонаційно-змістова єдність, тобто наявність однієї теми та певного просодичного оформлення [14: 8]. Установлення межі між двома НФЄ ґрунтується на цілісності змістових і просодичних елементів тексту. Інтонаційними параметрами виділення такої одиниці в діалектній оповіді (як і в кодифікованому мовленні) є тривала темпоральна пауза (із перервою у фонації), уповільнення темпу вимовляння кінцевої синтагми, кінцеве зниження частоти основного тону (ЧОТ) із реалізацією термінального тону в низькій зоні, звуження тонального діапазону від ініціальної ділянки до фінальної, позитивний і найбільший за величиною інтервал тону через паузу.

З'ясовано, що параметри інтонаційної структури тексту залежать від ступеня самостійності НФЄ та способу тематичного розгортання діалектного монологу. Зокрема, що менше пов'язані між собою за змістом дві НФЄ (спосіб змістового зв'язку між ними потрактуємо як тематичне відгалуження), то більшою є величина частотного інтервалу через паузу

та коротшою пауза між цими сегментами тексту. З іншого боку, тривалішу паузу й менший міжпаузальний інтервал спостерігаємо між двома НФЄ, що поєднані слабким лінійним або паралельним змістовим зв'язком [9].

Складнішим завданням для аудиторів є розмежування фраз і синтагм. Відомо, що основним засобом членування усного мовлення є пауза: темпоральна — представлена припиненням артикуляції та падінням рівня інтенсивності до нуля, і нетемпоральна — фізичним корелятом якої є різка зміна частоти основного тону, темпу, інтенсивності сигналу [20: 67].

У запропонованих для слухового аналізу текстах аудитори позначили кінець фрази після коротких і довгих сегментів, які, з погляду логічної організації й синтаксичної будови, є цілісними й завершеними за змістом конструкціями, а інтонаційними параметрами міжфразового шва є висхідно-спадний або спадний контур, спадний термінальний тон із реалізацією в низькій зоні, найдовша або подовжена середньоскладова тривалість останнього наголошеного та післянаголошеного складу, тривала кінцева пауза (Рис. 1, 2). Напр., у фразі 1: *Прийшли́ / устáрости йек то ў нас ка́жут / прійшоў д'ідо / прішла́ / дон'ка́ того́ д'іда і / син того́ д'іда вйшли ў старости до нас //* (с. Яворів), остання синтагма має спадний контур (214–186–153 Гц), термінальний тон спадний із реалізацією в низькій зоні (168–159 Гц), тривалість останнього наголошеного складу — 466 мс (за середньоскладової тривалості — 245 мс), кінцева пауза — 834 мс. Усередині фрази показники такі: термінальний тон 1 синтагми висхідно-спадний (214–300–251 Гц), 2 — спадний (210–179 Гц), 3 — висхідний (170–211 Гц), 4 — рівний (207 Гц), 5 — висхідний (173–210 Гц); тривалість останнього наголошеного складу 1 синтагми — 362 мс, 2 — 342 мс, 3 — 658 мс (склад із логічним наголосом), 4 — 719 мс (розтягнена вимова наголошеного [a] як свідчення вагання), 5 — 303 мс; тривалість паузи після 1 синтагми — 108 мс, 2 — 536 мс, 3 — 90 мс (нетемпоральна пауза), 4 — 238 мс.

Отже, змістова завершеність фрагмента мовлення в поєднанні з типовою інтонацією кінця фрази (так званої інтонації крапки¹), яка чітко протиставлена показникам інтонаційних параметрів усередині фрази, уможливує однозначне потрактування міжфразової межі.

Варіантнішим виявилось встановлення меж між окремими мовленнєвими сегментами всередині фрази. Одиницею внутрішньофразового членування усного літературного мовлення є синтагма — «ритмо-інтонаційна єдність, мовленнєвий такт, що складається з одного чи кількох слів, об'єднаних у смисловому та інтонаційному відношеннях. Синтагму створюють мелодика, наголос, темп і паузи. Вона збігається з видихаль-

¹ В українському літературному мовленні інтонаційними параметрами кінця фрази є тривала темпоральна пауза (з перервою у фонації), кінцеве зниження частоти основного тону з реалізацією термінального тону в низькій зоні, широкий інтервал тону через паузу та вповільнення темпу вимовляння останньої синтагми, максимальна тривалість останнього наголошеного складу [5: 49–54].

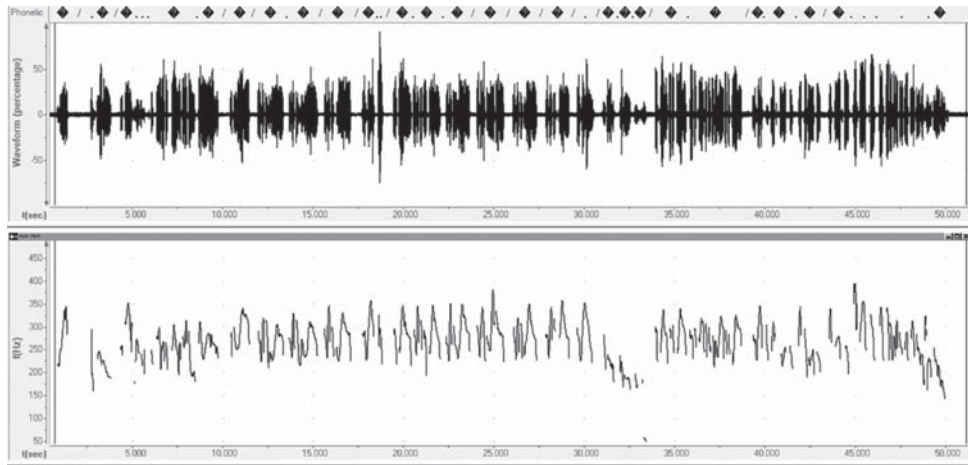

Рис. 1. Осцилограма та інтонограма фрази 2

ною групою, тобто відрізком мовленнєвого ланцюжка, який вимовляється одним напором видихуваного повітря без пауз» [16: 590–591].

Під час експериментально-фонетичного аналізу спостережено типovu інтонаційну організацію фраз на початку оповіді, яка корелює з мисленнєво-мовленнєвою реалізацією задуму мовця. Діалектоносій лише формулює думку, планує висловлення, згадує деталі, відокремлює важливе від менш важливого для конкретного повідомлення, сам себе виправляє. Все це спричиняє дрібне паузальне членування, наявність коротких, подібних за структурою синтагм, явищ гезитації (пауз вагання, повторів окремих слів чи їх частин тощо), паралінгвальних засобів (покашлювання, зітхання), повторення схожих інтонаційних контурів: (фрази 2) *Л'он / с'їейали / кх / патом йо-о / пасні / не пасніу а ўже парá палот' / палóли л'он / папалóли / тад'е пабрали / тад'і паб:ивáli / тад'і паслáli / тад'і / кх / патерли / тад'і патрепáli / тад'і памйáli / тад'і / памікали / тад'і папрáli / тад'і паткáli / тад'і / е / у цей / його / ой / ўже / пашили / пакачáli / і паткáli пака / пабеліли пакачáli / тад'ї / ш:ит' / сарóчку / і спадніц'у / і кохту / і хустку / ўсе ўсе з адного палатна шийе / самарóбленого //* (с. Радомка) (Рис. 1).

Надалі інтонаційна структура мовлення змінюється — фіксуємо варіантність різних за кількістю елементів синтагм із різними інтонаційними контурами навіть у сусідніх синтагмах. Пор. фразу 3: *Цїеўки зноў / клубкі матáli с пр'аж'і / наматáйеш такі великі от клубок і мáli / наматáйеш наматáйеш / тад'і ж ўже / рас / наснуйеш такіе два клубкі такіе великийе наматáйеш / наснуйеш / так / тад'і і кросниш йак вам расказувала //* (Рис. 2).

Більшість аудиторів майже однаково членує початкові фрази оповіді, чому, очевидно, сприяє дещо вповільнений темп, іноді навіть розтягнена вимова окремих слів, повторювані тональні контури із завершенням у низькій зоні, темпоральні паузи.

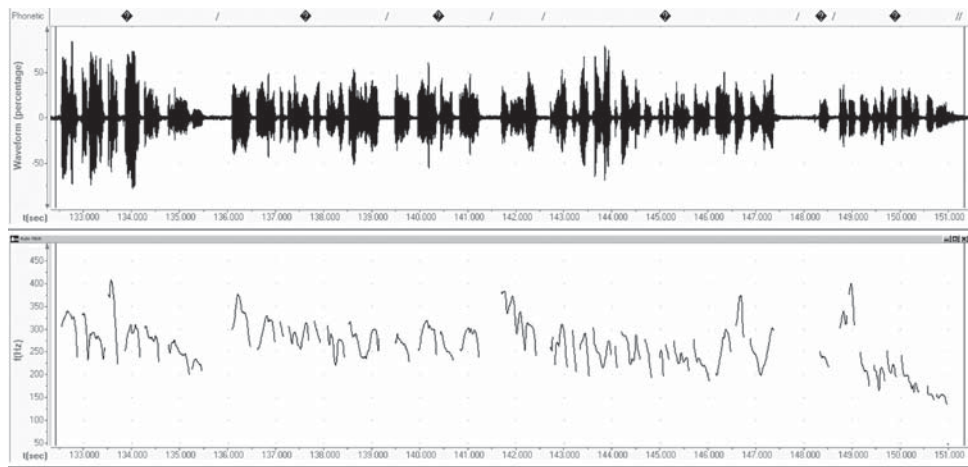

Рис. 2. Осцилограма та інтонограма фрази 3

У середині оповіді спостерігаємо значно більшу варіантність членування звукових фрагментів. По-різному виділяють синтагми на межі складних речень, між однорідними членами, відокремленими, вставними конструкціями. Аудитори часто розставляють межі синтагм, орієнтуючись на знання про синтаксис і пунктуацію прочитаного тексту, де інтонаційне членування (і місця появи паузи як демаркаційної ознаки членування) всередині фрази переважно збігається з межею між частинами складного речення й синтаксично пов'язаних груп усередині простого, а отже, відповідає пунктуаційним знакам, умотивованим синтаксичною структурою речення [20: 93]. Пор., наприклад, реальне звучання фрази 4 та її відтворення аудитором:

Л'удиє йак він тобі двійма кулаками стукнув по тому стол'ї / той участкові / йа наїт' йа йа думала шо то мо до мене так чи зарад'ї мене / тойе черніло вс'о розл'алос' / по ті партовин'ї / скіко там йїх було ж вс'акїх / чи в н'ого де д'їти такїїї може були / чи шо він такїї / а мене такó сватів за плеч'ї / і / такó до дверей [показує] / і каже їди додому / і йа огл'адалас'а дивїлас'а чи хоч він не їде шоб де не набиў / така була думка [плаче] // (с. Грибовиця);

(аудитор): *Л'удиє / йак він тобі двійма кулаками стукнув по тому стол'ї / той участкові / йа наїт' / йа / йа думала шо то мо до мене так / чи зарад'ї мене // тойе черніло вс'о розл'алос' / по ті партовин'ї / скіко там йїх було ж вс'акїх / чи в н'ого де д'їти такїїї може були / чи шо він такїї / а мене такó сватів за плеч'ї / і такó до дверей / і каже / їди додому / і йа огл'адалас'а / дивїлас'а чи хоч він не їде / шоб де не набиў / така була думка //*.

Своєрідність реального членування спонтанної діалектної оповіді підтверджують результати експериментально-фонетичного аналізу. Наприклад, у фразі 5: *А чутка така була / с'їл'рада була була така чутка / шо /е/ ну та с'їл'рада була шо дес' л'удей вївезли а ў ти хат'ї була с'їл'рада / шо л'ох на подвірїї такїї великії та йак бо ў нас /кх/ і кажут' /е/ хто там*

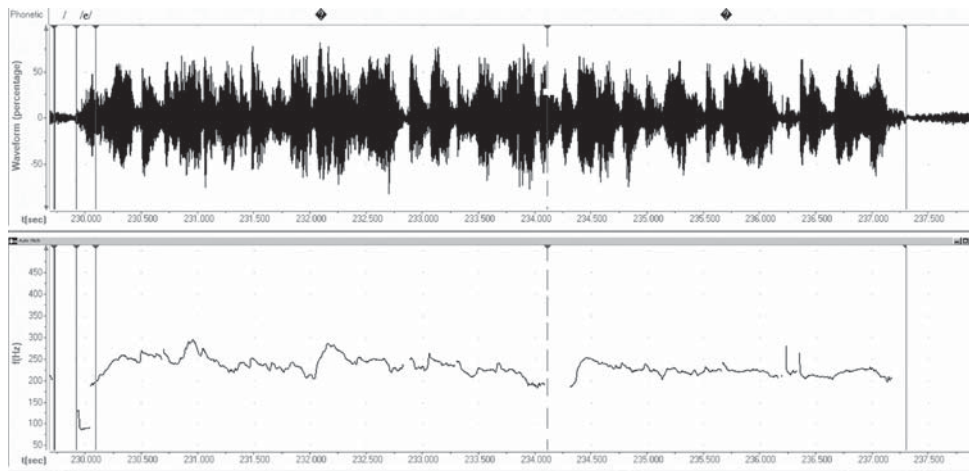

Рис. 3. Осцилограма та інтонограма фрагмента мовлення / ну та с'їл'рада була шо дес' л'удеї вивезли а ў ти' хат'ї була с'їл'рада / шо л'ох на подвірїї такиї великиї та йак бо ў нас / (с. Грибовиця)

не хт'їў то за закриваїи ў л'ох // (с. Грибовиця) — більшість аудиторів виокремила 9–11 синтагм, орієнтуючись, найімовірніше, на синтаксичну будову складного речення.

Осцилограма та інтонограма одного з фрагментів наведеного висловлення (Рис. 3) підтверджують інтонаційну єдність багатослівної конструкції. Інструментальний аналіз не дає підстав проставляти міжсинтагмові шви після слів *була*, *вивезли*, *великиї* (тоді як в анкетах багатьох аудиторів трапляються такі сегменти). Імовірним є лише синтагмоподіл перед словами *шо л'ох* (на графіках позначений сірою пунктирною лінією), який уможлиблює нетемпоральна пауза, корелятом якої є зміна темпу вимовляння (середньоскладова тривалість слова *с'їл'рада* — 182 мс, а слова *л'ох* — 449 мс) і рівня частоти основного тону (ЧОТ слова *с'їл'рада* — 240–187–97 Гц, слова *л'ох* — 189–253–227 Гц).

За нашими спостереженнями, простішим є членування тих частин оповіді, де діалектоносій розповідає про буденні речі, побут, господарство, історію населеного пункту, звичаї, обряди тощо. У таких уривках переважають граматичні (зазвичай реальні — з перервою у звучанні) паузи, що є надійним маркером синтагмоподілу, адже переважно їх фіксуємо на межі окремих синтаксичних одиниць: (фраза 6) *Йаг ўже підросла / і / ходила ўже ў колгосп на роботу / і / е / возили йакос' допір наї так ни вмїю / а то с кїн'ми / вес' час була / і / возили зирно //* (с. Грибовиця); (фраза 7) *Таї ўже зач'єли / гуворїти / таї каже / е / д'ед'а / того молодого / та й каже / ми до вас вїшли / може би ми у вас купїли йакус' вїєрочку //* (с. Яворів).

Складніше членувати ті частини оповіді, де діалектоносій розповідає про значущі події зі свого життя, зазвичай пов'язані з пережитими позитивними й негативними емоціями, або ті, де мовець, відповідаючи на питання експлоратора, не зовсім (на його думку) обізнаний із темою

розмови. З одного боку, в таких уривках збільшується кількість семантичних (психологічних, видільних, емоційних, емпатичних) пауз, що зумовлює дрібніший поділ фрази на синтагми, а з іншого — з'являються відрізки мовлення, які однозначно не можемо співвіднести з традиційними синтаксичними одиницями та схарактеризувати як змістово завершені через наявність повторів, уточнень, самовиправлень, еліпсів, пауз вагання — зокрема, заповнених асемантичними звуковими компонентами — /мм/, /еє/ тощо; семантично «пусті» дискурсивні маркери — *значить, ну, от*; фальстарту, незавершені або перервані конструкції, асемантичне (нефонемне) подовження голосних або приголосних: (фраза 8) *Йа-а знайу / ў нас / дак йа / йак ка́же / ка́жет шо / отакé буде / йак /е/ не со́нешна пакрóва / дак буде /е/ зима́-а-а та́йа /е/ л'у / не л'у́та буде / а йак із со́нешна / дак не буде л'у л'у / дак буде л'у́та // дашчавé л'їета дак / буде-е / теї /е/ ў ну́ст /е/ пёрви ден' /е/ со́нца / дак буде зима́ / а / н'і се л'їета / л'їета / наче л'їета / а-а / йак дру́ге / н-н'їе / йак пёрви ден' дак весна́ / а дру́ге дак л'їета / уце́ так //* (с. Радомка).

Хитання у визначенні міжсинтагмового шва спричиняє поява однослівних мовленнєвих сегментів, особливо зі службовими словами (*і, а, от, так, ось, ну, що*). Такі структури найчастіше не кваліфікують як окремі синтагми, а приєднують до попередніх чи наступних навіть за умови виразного спадного контуру й фіксації після них тривалих пауз (див. попередній приклад).

Отже, у спонтанних діалектних оповідях унаслідок одночасності й синхронності процесів обдумування, планування й продукування висловлення кореляція *зміст — форма* зміщується, в окремих частинах тексту спостерігаємо порушення формально-граматичних зв'язків, межі фраз / синтагм розмиті, їхнє просодичне оформлення не має чітких делімітативних ознак, як у кодифікованому мовленні, що призводить до варіантності поділу тексту на окремі сегменти. Така інтонаційна організація оповіді зумовлює пошук адекватного терміна на позначення одиниці сегментування. З одного боку, орієнтація на паузальну основу членування дає змогу оперувати традиційною одиницею — синтагмою. Проте, з другого боку, розуміння синтагми як «фонетичної єдності, що становить єдине змістове ціле у процесі мовлення-думки» [21: 86], а членування тексту на синтагми узгоджується передусім із синтаксичними параметрами тексту, ставить під сумнів функціонування сегментів на зразок / *і* /, / *а* /, / *значит* /, / *у цей* / або дуже довгих конструкцій, явищ гезитації тощо (див. попередні приклади). Дослідники спонтанних текстів, з огляду на появу в них сегментів, що не мають семантичної та інтонаційної єдності, для окреслення відрізка реального звукового мовлення пропонують різні терміни: мовленнєвий блок, міжпаузальна група, конструктивно-синтаксична одиниця, мовленнєвий такт, фонетичне слово, ритмічна структура, ритмогрупа, акцентна одиниця.

Уважаємо, що одиницею членування спонтанного, зокрема й діалектного тексту, може бути семантично значущий, акустично відокремлений

мовленнєвий блок, пов'язаний з іншими вільним (із семантичного та синтаксичного боку) зв'язком під час переривчастого, розірваного мовлення, або ж тісним зв'язком — під час плинного, логічного усного мовлення [3: 97]. Надійним сигналом сегментації спонтанного тексту є пауза, а реальною одиницею членування стає відрізок звукового мовлення, обмежений із двох боків паузами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антипова А.М. Направление исследований по интонации в лингвистике. *Вопросы языкознания*. 1986. № 1. С. 122–132.
2. Багмут А.Й. Інтонація. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2004. С. 227.
3. Багмут А.Й. Семантика і інтонація в українській мові. Київ, 1991.
4. Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П. Інтонація спонтанного мовлення. Київ, 1985.
5. Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П., Плющ Н.П. Типологія інтонації мовлення. Київ, 1977.
6. Белая А.С. Акцентно-ритмическая структура слога в южно-западных говорах украинского языка. Черновцы, 1984.
7. Борисюк І.В. Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення. Київ, 1990.
8. Бузинская В.Е. Интонационная система (интонация фразы) в покутско-буковинском говоре (экспериментально-фонетическое исследование): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ужгород, 1986.
9. Вербич Н.С. До питання про макросегментацію діалектного тексту. *Мовознавство*. 2017. № 1. С. 57–63.
10. Вербич Н.С. Інтонація переконування в публічному мовленні. Луцьк, 2011.
11. Грищенко П.Ю. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії. *Українські говори Румунії*. Павлюк М., Робчук Ф. *Українські говори Румунії: діалектні тексти*. Едмонтон — Львів — Нью-Йорк — Торонто, 2003. С. I–XVI.
12. Гольдин В.Е. Теоретические проблемы коммуникативной диалектологии: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Саратов, 1997.
13. Гуйванюк Н.В., Руснак Н.О. Діалектний текст як лінгво-когнітивна одиниця. *Українська мова*. 2003. № 2 (7). С. 102–110.
14. Кандинский Б.С. Текст как интонационная структура: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1968.
15. Кодзасов С.В., Кривнова О.Ф. Общая фонетика. Москва, 2001.
16. Кочерган М.П. Синтагма. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 590–591.
17. Майорова И.А. Текстобразующие функции интонации (На материале англ. яз.): дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1980.
18. Потапова Р.К. Теоретические и прикладные аспекты речевой сегментологии. *Проблемы фонетики II*. Сб. ст. Отв. ред. Л.Л. Касаткин. Москва, 1995. С. 7–20.
19. Торсуева И.Г. Интонация и смысл высказывания. Москва, 1979.
20. Цеплитис Л.К. Анализ речевой интонации. Рига, 1974.
21. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. Очерк французского произношения в сравнении с русским. Москва, 1963.

REFERENCES

1. Antipova, A.M. (1986). Research direction on intonation in linguistics. *Linguistics Issues*, 1, 122–132 (in Rus.).
2. Bahmut, A.Yo. (2004). Intonation. *Ukrainian language. Encyclopedia*. P. 227. Kyiv (in Ukr.).
3. Bahmut, A.Yo. (1991). Semantics and intonation in the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
4. Bahmut, A.Yo., Borysiuk, I.V., Oliinyk, H.P. (1985). Intonation of spontaneous speech. Kyiv (in Ukr.).
5. Bahmut, A.Yo., Borysiuk, I.V., Oliinyk, H.P., Pliushch, N.P. (1977). Typology of speech intonation. Kyiv (in Ukr.).

6. Belaia, A.S. (1984). Accent-rhythmic structure of the syllable in the south-western dialects of the Ukrainian language. Chernivci (in Rus.).
7. Borysiuk, I.V. (1990). Forms and functions of intonation of Ukrainian spontaneous speech. Kyiv (in Ukr.).
8. Buzinskaja, V.E. (1986). Intonation system (phrase intonation) in Pokut-Bukovinian dialect (experimental-phonetic study): Abstract. diss. ... Cand. philol. Sciences. Uzhgorod (in Rus.).
9. Verbych, N.S. (2017). Macrosegmentation of dialect text. *Linguistics*, 1, 57–63 (in Ukr.).
10. Verbych, N.S. (2011). Intonation of persuasive public speech. Lutsk (in Ukr.).
11. Hrytsenko, P.Yu. (2003). Texts as a source of research of Ukrainian dialects of Romania. *Ukrainian dialects of Romania*. Pavliuk, M., Robchuk, M. (Ed.). Edmonton — Lviv — Nju-Jork — Toronto. P. I–XVI (in Ukr.).
12. Goldin, V.E. (1997). Theoretical problems of communicative dialectology. Abstract. diss. ... Doct. philol. Sciences. Saratov (in Rus.).
13. Huivaniuk, N.V., Rusnak, N.O. (2003). Dialect text as a linguo-cognitive unit. *Ukrainian language*, 2 (7), 102–110 (in Ukr.).
14. Kandinskij, B.S. (1968). Text as an intonational structure: Abstract. diss. ... Cand. philol. Sciences. Moscow (in Rus.).
15. Kodzasov, S.V., Krivnova, O.F. (2001). General phonetics. Moscow (in Rus.).
16. Kocherhan, M.P. (2004). Syntagma. *Ukrainian language. Encyclopedia*. P. 590–591. Kyiv (in Ukr.).
17. Majorova I.A. (1980). Text-forming functions of intonation (On the material of the English language.). Diss. ... Cand. philol. Sciences. Moscow (in Rus.).
18. Potapova, R.K. (1995). Theoretical and applied aspects of speech segmentology. *Problems of Phonetics II*. Digest of articles. Kasatkin, L.L. (Ed.). P. 7–20. Moscow (in Rus.).
19. Torsueva, I.G. (1979). Intonation and meaning of the statement. Moscow (in Rus.).
20. Ceplitis, L.K. (1974). Speech Intonation Analysis. Riga (in Rus.).
21. Shcherba, L.V. (1963). Phonetics of the French language. Essay on French pronunciation versus Russian. Moscow (in Rus.).

Статтю отримано 15.06.2020

Nataliia Verbych, Candidate of philological sciences,
Senior Researcher of Department of Dialectology,
Institute for Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukrainian
4 Hrushevskyyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: nataljaverbich@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3373-6332>

ARCHITECTONICS OF DIALECT TEXT (EXPERIMENTAL PHONETIC ANALYSIS)

Phonetics of Ukrainian dialects has long been and remains the object of analysis. Separate articles and thorough monographic studies confirm this. Researchers consider to describing the system-structural originality of speeches, establishing the composition of segmental units in different dialects, their significance in the phonological system of the dialect, systematizing knowledge about the manifestations and relationships of phonemes. Super segmental differences of Ukrainian dialects are insufficiently studied.

Intonation is a collection of sound linguistic means that are used to express semantic, emotional, expressive and modal character of the phrase, communicative meaning and situational conditionality, stylistic color of the text and the individuality of dialect speakers' expressive techniques. The value of intonation in organization of oral speech is determined by its function — segmentation, structuring and selection.

The paper studies the intonation parameters that ensure the integrity of the text and perform the function of connecting its individual elements. The author described the super segmental organization of a dialect text, identified and explored prosodic means not only of a single word, phrase or phrase, described the relationship of these units within the text, taking into account its content and structure. The article focuses on the features of segmentation of the dialectal speech. This study shows the difference between real sound file and his fixing during an audi-

tory analysis. Much attention is given to the difference between a syntax and real articulation of broadcasting.

The study demonstrates that the intonation structure of the dialect text as a kind of spontaneous speech is peculiar. In dialect narratives, the relationship between syntax and pauses (as the most important markers of segmentation) is much more complex than in a read or pre-prepared text. In spontaneous dialect narratives, the correlation between content and form shifts due to the simultaneity and synchronicity of the processes of thinking, planning, and producing thought. In some parts of the text there is a violation of formal and grammatical connections, the boundaries of phrases / syntagmas are blurred, their prosodic design has no clear delimitative features, as in codified speech, which leads to variance in the division of the text into separate segments.

Keywords: *dialect narratives, intonation, contour, pitch, pause.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.122>
УДК 811.161.2

Ю.А. ЧЕРНОБРОВ, кандидат філологічних наук,
член Національної комісії зі стандартів державної мови
проспект Перемоги, 10, м. Київ, 03110
E-mail: chemobrovv@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3950-8541>

ІСТОРІЯ ТЕРМІНІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ СПОСОБІВ ПЕРЕДАВАННЯ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Статтю присвячено історії засадничих термінів на позначення способів передавання чужого мовлення в українському мовознавстві; проаналізовано терміни в ономасіологічному й семазіологічному аспектах на основі історичних джерел; відображено внесок українських мовознавців у формування та розвиток зазначеної термінологічної підсистеми.

Ключові слова: *термін, синтаксична термінологія, історичне термінознавство, термінологічна номінація, пряма мова, непряма мова, напівпряма мова, невласне пряма мова, чужа мова.*

У загальній проблематиці українського термінознавства особливе місце належить з'ясуванню особливостей становлення термінологій та окремих термінів, лінгвістичним та культурно-історичним аспектам їхнього функціонування в науковому дискурсі в діячності або на визначених часових зрізах. Збагачення мовознавчої теорії та, як наслідок, закономірні зміни в термінологічному складі розділів науки про мову зумовлюють потребу осмислити, зберегти та кодифікувати напрацювання індивідуальної термінотворчості українських граматистів.

Сучасна синтаксична термінологія української мови як динамічний складник лінгвістичної невпинно розвивається й розширює своє функціональне призначення з огляду на розвиток та потреби сучасної науки про мову. Термінологія на позначення понять способів передавання чужого мовлення виокремлена в самостійний підрозділ синтаксису та має власну історію формування, випрацювання та кодифікації в українсько-

Цитування: Чернобров Ю.А. Історія термінів на позначення способів передавання чужого мовлення в українському мовознавстві. *Українська мова*. 2020. № 3 (75). С. 122–130. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.122>

му мовознавстві. Еволюція термінів зазначеної термінологічної підсистеми досі не поставала предметом дослідження в контексті розвитку української граматичної думки.

Мета статті — реконструювати історію термінів на позначення способів передавання чужого мовлення в українському мовознавстві в кореляції з відповідними поняттями й відтворити роль українських граматистів у становленні цієї термінологічної підсистеми. Предметом нашого зацікавлення є вивчення термінологічних номінацій понять зазначеного термінополя (ономасіологічний аспект) та з'ясування їхнього семантичного розвитку (семасіологічний аспект).

В українському мовознавстві способи передавання чужого мовлення постають об'єктом дослідження у граматиках другої половини ХІХ ст. Українські граматисти прагнули використати зрозумілі номінації, утворені на ґрунті народної мови. О.О. Партицький розглядав форму прямого передавання мовлення (власне пряму мову) й називав її *реченя наведени*: «суть то реченя, въ котрыхъ наводимо чийсь слова зовсѣмъ такъ, ѣкъъ були сказани, безъ наменшої перемѣны» (Партицькій 1873: 156). М. Осадца вживав номінацію *рѣчь пряма*: «Рѣчь зове ся *прямою* (directe Rede), коли чїї власні слова проводять ся <...> Отець сказавъ: За тыждень поѣду до Львова» (Осадца 1876: 210). С.Й. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер не оминув увагою конструкції з чужим мовленням у контексті вивчення пунктуації. У параграфі «Перепинане» наведено правила вживання лапок (*скобок*) і використано номінації *чужа гадка*, *чужий висказ* без пояснення їхнього змісту (Смаль-Стоцький 1893: 142).

В українських граматиках 20-х рр. ХХ ст. пошавилися пошуки оптимальних засобів номінації понять за їхніми ознаками. Прагнення дібрати мотивовані назви, конкретизація поняття прямої мови та конструкцій із прямою мовою зумовили варіантність термінології. Дослівно відтворений чужий вислів запропоновано називати *чужословне речення* (Нечуй-Левицький 1914: 32), *бесіда пряма* (Залозний 1917: 45); *бесіда пряма* (Сімович 1918: 325). Контексти вживання наведених прикладів терміноодиниць вказують на тлумачення прямої мови як точного відтворення слів того чи того мовця: «Иноді в розмові наводяться чийсь чужі слова ністотно так, як вони були проказані. Такий спосіб переказування чужих слів зветься *бесідою прямою*» (Залозний 1917: 45); «Наведена чужа мова зветь ся — *бесідою прямою*, бо тут прямо так і кажесть ся, хто, що й як казав, чи питав» (Сімович 1918: 325). У визначеннях нечітко окреслено межі прямої мови, не з'ясовано граматичні особливості цього способу передавання чужого мовлення. П.Ф. Залозний виокремив власне пряму мову і слова автора, які називає відповідно *словами власними* або *наведеними* та *реченням наводячим*: «Те речення, в котрім сказано, чїї то слова наводяться, зветься реченням *наводячим*, а чужі слова *словами власними, наведеними*» (Залозний 1917: 45).

Із 30-х рр. ХХ ст. в українському мовознавстві послуговуються терміном *пряма мова* (Горецький 1929: 21; Курило 1921: 32; Каганович 1935:

57; УП 1946: 161; Ковалів 1946, Шерех 1947: 68; Кудрицький 1949: 134) і витлумачують цей спосіб передавання чужого мовлення за традицією як точне відтворення слів особи, наприклад: «Чиїнебудь слова, що передаються достотно (так, як вони були сказані)» (Горецький 1929: 21); «Мова якоїсь іншої особи, передана дослівно без змін, зветься *прямою мовою*» (Ковалів 1946: 139). П.Й. Горецький та І. Шаля виокремили *авторові слова* як речення, яке супроводжує пряму мову (Горецький 1929: 21).

Ю. Шевельов звернув увагу на неточність тлумачення прямої мови та конкретизував його, окресливши граматичну природу та стилістичні властивості цього засобу передавання чужого мовлення, що становить «голоси сторонні безпосередньо даній розмові чи розповіді» (Шевельов 1951: 161). Він наполягає на спрощеності тлумачення прямої мови як точного відтворення чийхось слів, пояснюючи це тим, що прямою мовою можуть передавати майбутнє, ще не реалізоване мовлення: «може вживатися пряма мова для того, що ще тільки має бути сказане або може бути сказане. Як же можна точно відтворити те, що не було сказане?» (там само: 165).

Дослідник відкидає традиційні тлумачення прямої мови, апелює до граматики й зосереджує увагу на з'ясуванні синтаксичної природи конструкцій із чужим мовленням: «Суть прямої мови не в точності передачі чийхось слів. Взагалі поняття точності не належить до граматики... Правдиве і брехливе речення будуються за абсолютно однаковими синтаксичними законами. Визначати пряму мову — поняття граматики — за ознакою точної відповідності дійсності — не тільки не охоплює відповідних фактів мови, а і принципово хибно <...> Так само не можна визначати непряму мову просто як передачу загального змісту чийхось слів» (там само: 162).

Ю. Шевельов окреслив характерні риси прямої мови, що визначають синтаксичну природу цього способу передавання чужого мовлення: належність до складного речення (безсполучникового), інтонаційна самостійність та логічно неузгоджене вживання осіб у власне прямій мові та словах автора. Він пояснює сутність прямої мови в колі суміжних понять: *власне пряма мова, авторське пояснення, дієслово говорення, дієслово думання, діалог* — та подає докладні визначення: «*Асиндетон*, що ми зevamo *прямою мовою*, найчастіше складається з двох частин. Одна з них належить самому мовцеві, друга — безпосередньо відтворює чийсь слова. Першу будемо називати *авторське пояснення*, другу — *власне пряма мова*» (там само: 163). Особливість *авторського пояснення*, за висновками Ю. Шевельова, полягає у присутності в його складі слів для позначення процесу мовлення та думок (наприклад: *кажу, сказав, думала*), так званих *дієслів говорення* або *дієслів думання*: «Уже ж, бач, — дума він, — не дурно це в дворі од самої тобі зорі всі панькаються коло мене» (Шевельов 1951: 163). Термін *діалог* вжито на позначення такої конструкції, у якій немає *дієслова говорення*, а також *авторського пояснення* загалом. У діалозі виокремлено випадки *нульового дієслова говорення* або *нульового авторського пояснення* (там само: 164).

Змістові характеристики терміна *пряма мова* у визначенні, зафіксованому в «Словнику лінгвістичних термінів» Є.В. Кротевича та Н.С. Родзевич, уміщують вказівку не лише на точне відтворення змісту мови тієї чи тієї особи, а й на збереження лексичних, граматичних та стилістичних особливостей (КРСЛТ 1957: 143). Таке тлумачення подано в низці граматичних праць останніх десятиліть ХХ — початку ХХІ ст. (Волох 1976: 359; Ганич 1985: 228; КТССУМ 2004: 403 та ін.).

Автори академічного синтаксису кваліфікували пряму мову як конструкцію, яка виходить за межі складного безсполучникового речення, аналізуючи власне пряму мову й слова автора як окремі речення (СУЛМ 1972: 428). Деякі мовознавці підтримують це твердження і кваліфікують складники конструкцій із прямою мовою як прості речення: «Якщо слова автора являють собою просте двоскладне речення, то пряма мова може становити будь-який тип простого і складного речення» (Шульжук 2004: 365).

Форма непрямого передавання мовлення, або непряма мова, постає предметом зацікавлення в граматиках, починаючи з другої половини ХІХ ст. М. Осадца використав назву *рѣчь укосна* й тлумачив непряму мову як складнопідрядне речення: «коли же лише смисл чужої рѣчи приводимъ, тогда зове ся *укосною* (indirecte Rede), и виражає ся положеннями высказуемыми: Отець сказавъ, що за тыждень поѣде до Львова (рѣчь укосна)» (Осадца 1876: 210).

У 20-х рр. ХХ ст. поглиблення теорії синтаксису зумовило активізацію пошуків мотивованих термінів. Граматисти використовували паралельно декілька назв на позначення способу непрямого передавання мовлення. П.Ф. Залозний використовує назви *залежна* або *коса бесіда* (Залозний 1913: 46), *залежна* або *кружна бесіда* (Залозний 1917: 45), В.І. Сімович — *посередня мова* (Сімович 1918: 325). Уперше термін *непряма мова* разом із номінаціями *кружна*, *не проста мова* зафіксовано у виданні «Граматична термінологія і правопись» (ГТП 1917: 15) і повторено в низці праць (Курило 1921: 32; Каганович 1935: 57; УП 1946: 161; Шерех 1947: 68; Кудрицький 1949: 134 та ін.).

Дослідники тлумачили конструкції з непрямою мовою як складнопідрядні речення, у яких передають лише зміст без дослівного відтворення висловлення: «Иноді чийсь слова не наводяться цілком так, як вони були проказані, а переказується тільки зміст їх теж залежним додатковим реченням, котре сполучається з надрядним реченням сполучником *що* (*ніби, буцім, наче* і т. ін.)» (Залозний 1913: 46); «Мова якоїсь іншої особи, передана в змінній формі, від себе, зветься непрямою мовою» (Ковалів 1946). Про нерівноправність частин складної конструкції висловився також В.І. Сімович, використовуючи паралельно два терміни — *бесіда посередня* або *залежна*: «Чужу мову можна переповідати й од себе, сказати, що правда, геть чисто все, що хтось сказав, але недослівно, так, що той, що оповідає, являється немов посередником між тим, хто балакає, і тим, хто слухає <...> Така бесіда зветься *посередня*, а слова,

переповіджені другими, являють ся вже не реченнями головними, а побічними, залежними; через те нераз таку бесіду звать іще й *залежною*» (Сімович 1918: 325).

Ю. Шевельов поглибив з'ясування граматичної природи непрямой мови як складнопідрядного речення об'єктного (додаткового) типу. Попри твердження, що пряма мова це — *асинтетичне речення*, а пряма мова — *гіпотактичне*, автор акцентує: «не всякий асиндетон є пряма мова і не всяка гіпотакса (*гіпотактичне складне речення*) об'єктного типу є пряма мова» (Шевельов 1951: 162). Домінантною ознакою непрямой мови названо *дієслово говорення* в головному реченні та здатність до трансформації у пряму мову: «Це зовсім «нормальне» складне речення з підрядним реченням об'єктного типу, яке від інших складних речень такого типу відрізняється тільки тим, що потенційно може бути заступлене прямою мовою» (там само: 165). Якщо стилістичною особливістю прямої мови є інтонаційна виразність та здатність відтворювати індивідуальні мовні особливості, то стислість, чітка й прозора синтаксична організація, «стилістична й інтонаційна розмірна безбарвність» характеризують непряму мову. Учений відзначив давню традицію обох конструкцій в українській мові, які розвинулися в художній прозі (там само).

Змістові характеристики терміна *непряма мова* у визначенні, яке містить «Словник лінгвістичних термінів» Є.В. Кротевича та Н.С. Родзевич, орієнтують на особливість цього способу передавання чужого мовлення: розкриття головним чином змісту чужої мови, необов'язковості, а інколи неможливості збереження слів та виразів, порядку слів і всього характеру побудови передаваної мови (КРСЛТ 1957: 104).

В українських граматиках та наукових працях, починаючи із другої половини ХХ ст., описано інші способи передавання чужого мовлення окрім прямої та непрямой мови. Ю. Шевельов використовує такі номінації на позначення проміжних типів: *інтерференція прямої мови*, *підготована пряма мова*, *стирання меж авторського тексту і прямої мови*, *невласна пряма мова* (Шевельов 1951: 168, 169).

Інтерференцію прямої мови витлумачено як залучення індивідуального мовлення (характерних слів чи зворотів) до авторського тексту. *Підготованою прямою мовою* названо передавання мови особи непрямою мовою та інтерферування якого-небудь виразу цієї особи наприкінці. *Стирання меж авторського тексту і прямої мови* описано так: «переплітання голосу автора і голосів персонажів витворює враження якоїсь унутрішньої єдності між ними, а саму мову робить ніби многоголовою — зате логіко-граматичні членування її відходять на другий план, затираються» (Шевельов 1951: 170). Суть *невласної прямої мови* полягає в тому, що використовується пряма мова, тільки з такою заміною осіб, яка буває в непрямої мові (там само: 170). *Невласне-прямою мовою* названо такий спосіб передавання чужої мови, при якому зберігаються її граматичні і стилістичні особливості, але висловлювання йде від автора, а не від того, кому належать слова (КРСЛТ 1957: 101). На позначен-

ня *невласне-прямої мови* також використовували назву *вільна непряма мова* й тлумачили як суміш непрямої мови з елементами прямої (Волох 1876: 361).

Для номінації проміжних способів передавання чужого мовлення використовували також описові конструкції, що свідчить про початковий етап осмислення сутності цих категорій: *включення чужої мови в мову того, хто говорить, за допомогою вставних слів і вставних речень; передавання теми чужої мови* (Волох 1976: 362).

Нині послуговуються такими термінами на позначення способів передавання чужого мовлення: *пряма мова, непряма мова, напівпряма мова, невластне-пряма мова* (УМЕ 2007: 830). Питання про їхній синтаксичний статус досі дискусійне. Термін *чуже мовлення* або *чужа мова* витлумачують як мову іншої особи, а її різновидами названо *пряму, непряму, напівпряму* та *невластне-пряму мову* (Ганич 1985: 337; УМЕ 2007: 830; УМЕМ 2011: 387).

Дослідження чужого мовлення є завданням окремого підрозділу синтаксису, який у сучасній лінгвістиці запропоновано називати *репрезентологією* [2: 6], а різновид чужої мови, одиницю репрезентології, — *репрезентемою* (на зразок синтаксема, лексема, дериватема) [1: 51]. У термінологічному мікрополі репрезентології виокремлено п'ять терміногруп: 1) терміни на позначення способів передачі чужого мовлення; 2) терміни, які вказують на кількість мовців; 3) терміни на позначення складників, місця синтаксичних структур та способів їх взаємозв'язку; 4) терміни, що визначають особливості внутрішнього і зовнішнього мовлення; 5) терміни, пов'язані з розділовими знаками [1: 51].

Отже, теоретичні засади аналізу способів передавання чужого мовлення в українському мовознавстві закладено в граматиках другої половини XIX — першої половини XX ст. Автори граматик та наукових праць використовували номінації, створені на українськомовному ґрунті. Варіантність термінів на позначення понять прямої та непрямої мови, засвідчена в джерелах 20-х рр. XX ст., зумовлена пошуків оптимальних засобів номінації понять за їхніми ознаками, а також індивідуальною термінотворчістю. Терміноодиниці, запропоновані в працях М. Осадци, С.Й. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, П.Ф. Залозного, П.Й. Горещького та І. Шалі, Ю.В. Шевельова послуговували основою для сучасної терміносфери репрезентології. Ю. Шевельов конкретизував поняття прямої та непрямої мови, окреслив їхню граматичну природу та стилістичні властивості, а також відзначив давню традицію вживання конструкцій із чужою мовою в українській мові.

Зібраний термінологічний матеріал ілюструє динаміку терміносистеми та вможливує систематизування відомостей про її еволюцію. Узагальнені дані ввійдуть до статей історичного словника мовознавчих термінів української мови, який матиме лінгвістичну й культурну цінність та постане не лише складником загального історичного словника, а й частиною історії розвитку української лінгвістичної думки.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Волох 1976 — Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1976.
- Ганич 1985 — Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985.
- Горецький 1929 — Горецький П.Й., Шаля І. Українська мова: практично-теоретичний курс. Київ, 1929.
- ГТП — Граматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві. Київ, 1917.
- Залозний 1913 — Залозний П.Ф. Коротка граматики української мови. Ч. II: Синтаксис. Київ, 1913.
- Залозний 1917 — Залозний П.Ф. Коротка граматики української мови. Ч. II: Синтаксис. Київ, 1917.
- Каганович 1935 — Каганович Н.А., Шевельов Г.В. Граматика української мови. Ч. II: Синтаксис. Київ, 1935.
- Ковалів 1946 — Ковалів П. Граматика української мови. Мюнхен, 1946.
- КРСЛТ 1957 — Кротевиц Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1957.
- КТССУМ 2004 — Шульжук К.Ф. Короткий термінологічний словник синтаксичних термінів. Синтаксис української мови. Київ, 2004. С. 397–406.
- Кудрицький 1949 — Кудрицький Й.Я. Синтаксис української мови. Ред. П.Й. Горецький. Київ, 1949.
- Курило 1921 — Курило О. Початкова граматики української мови. Львів — Винниця, 1921.
- Нечуй-Левицький 1914 — Нечуй-Левицький І.С. Граматики української мови. Київ, 1914. Ч. II.
- Огієнко 1908 — Огієнко І. Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. Київ, 1908.
- Осадца 1876 — Осадца М. Граматики руского языка. Львів, 1876.
- Партыцкій 1873 — Граматики ѣзыка руского для оужитку въ школах людовѣхъ въ Галичинѣ. Напис. Ом. Партыцкій. Оу Львовѣ, 1873.
- Сімович 1918 — Сімович В.І. Практична граматики української мови. Раштат, 1918.
- Смаль-Стоцький 1893 — Смаль-Стоцький С.Й., Гартнер Ф. Руска граматики. Львів, 1893.
- СУЛМ 1972 — Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. За ред. І.К. Білодіда. Київ, 1972.
- УМЕ 2007 — Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007.
- УМЕМ 2011 — Українська мова. Енциклопедія. Ред. І.В. Муромцев. Київ, 2011.
- УП 1946 — Український правопис. Київ, 1946.
- Шевельов 1951 — Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953). Київ, 2012.
- Шерех 1947 — Кислиця Д., Шерех Ю. Граматики української мови: посібник для гімназії. Ч. II: Синтакса. Мюнхен, 1947.
- Шульжук 2004 — Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. Підручник. Київ: Академія, 2004.

ЛІТЕРАТУРА

1. Торчинська Н.М. Термінологічне мікрополе репрезентології: сучасний стан та перспективи. *Europejskie studia spoieczno-gospodareze*. Kielce, 2013. № 1. С. 50–67.
2. Чумаков Г.М. Синтаксис конструкций с чужой речью. Киев, 1975.

LEGEND

- Волох 1976 — Volokh, O.T., Chemerysov, M.T., Chernov, Ye.I. (1976). Modern Ukrainian Literary Language. Kyiv (in Ukr.).
- Ганич 1985 — Hanych, D.I., Oliinyk, I.S. (1985). Dictionary of Linguistic Terminology. Kyiv (in Ukr.).
- Горецький 1929 — Horetskyi, P.Y., Shalia, I. (1929). Ukrainian Language: Practical-and-Theoretical Course. Kyiv: Knyhospilka (in Ukr.).
- ГТП 1917 — Hramatychna terminolohiya i pravopys, uhvaleni komisiieyu movy pry ukraiïnskomu tovarystvi shkilnoyi osvity v Kyievi (1917). Kyiv: Drukarnia Ukrainskoi Tsentralnoi Rady (in Ukr.).
- Залозний 1913 — Zaloznyi, P.F. (1913). Short Ukrainian Grammar. Syntax. Kyiv (in Ukr.).
- Залозний 1917 — Zaloznyi, P.F. (1917). Short Ukrainian Grammar. Syntax. Kyiv: Drukarnia 1-oi Kyivskoi Drukarskoi Spilky (in Ukr.).
- Каганович 1935 — Kahanovych, N.A., Sheveliov, H.V. (1935). Ukrainian Grammar. Vol. 2: Syntax. Kyiv: Radianska shkola (in Ukr.).
- Ковалів 1946 — Kovaliv, P. (1946). Ukrainian Grammar. Munich (in Ukr.).
- КРСЛТ 1957 — Krotevych, Ye.V., Rodzevych, N.S. (1957). Dictionary of Linguistic Terms. Kyiv: Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (in Ukr.).
- КТССУМ 2004 — Shulzhuk, K.F. (2004). Short Terminological Dictionary of Syntactic Terms. Syntax of the Ukrainian Language. P. 397–406. Kyiv (in Ukr.).
- Кудрицький 1949 — Kudrytskyi, Y.Ya. (1949). Syntax of Ukrainian Language. Ed. P.I. Horetskyi. Kyiv (in Ukr.).
- Курило 1921 — Kurylo, O. (1921). Primary Ukrainian Grammar. Lviv — Vynnytsia: Z drukovanoho Naukovoho tovarystva im. T.H. Shevchenka: Podillia (in Ukr.).
- Нечуй-Левицький 1914 — Nechuy-Levytskyi, I.S. (1914). Grammar of the Ukrainian language. Vol. 2. Kyiv: Drukarnia I.I. Chokolova (in Ukr.).
- Огієнко 1908 — Ohiienko, I. (1908). Ukrainian grammar terminology: Historical dictionary of Ukrainian grammar terminology with a preface on the history of its development. Kyiv: Drukarnia 1-i Kyivskoi drukovanoi spilky (in Ukr.).
- Осадца 1876 — Osadtsa, M. (1876). Gramatika ruskogo yazyka. Lviv: Stavropihiiskyi instytut (in Ukr.).
- Паргыцькій 1873 — Partytskyi, O.O. (1873). Hramatyka ruska dlia uzhytku v shkolakh liudovykh v Halychyni. Lviv (in Ukr.).
- Сімович 1918 — Simovych, V.I. (1918). Practical Grammar of the Ukrainian Language (in Ukr.).
- Смаль-Стоцький 1893 — Smal-Stotskyi, S.Yo., Gartner, F. (1893). Ruska hramatyka. Lviv: Z drukovanoho naukovo tovarystva im. T.H. Shevchenka (in Ukr.).
- СУЛМ 1972 — Bilodid, I.K. (Ed.). (1972). Modern Ukrainian Literary Language. Kyiv (in Ukr.).
- УМЕ 2007 — Ukrainian Language. Encyclopedia (2007). Kyiv: Ukrainian language (in Ukr.).
- УМЕМ 2011 — Muromtsev, I.V. (Ed.). (2011). The Ukrainian language. Encyclopedia. Kyiv: Maister-class (in Ukr.).
- Шевельов 1951 — Sherveliiov, Yu. (1951). Essay on Contemporary Ukrainian Literary Language. Munich: Molode zhyttia (in Ukr.).
- Шерех 1947 — Kyslytsia, D., Sherekh, Yu. (1947). Grammar of the Ukrainian language tutorial for the gymnasium. Vol. 2: Syntax. Munich: Ukrain-ska trybuna (in Ukr.).
- Шульжук 2004 — Shulzhuk, K.F. (2004). Ukrainian Syntax. Kyiv (in Ukr.).

REFERENCES

1. Torchynska, N.M. (2013). Terminolohichne mikropole reprezentolohii: suchasnyi stan ta perspektyvy. *Europejskie studia spoieczno-gospodarcze*, 1, 50–67. Kielce (in Ukr.).
2. Chumakov, G.M. (1975). Sintaksis konstrukcij s chuzhoj rechju. Kyiv (in Rus.).

Статтю отримано 15.06.2020

Yuliia Chernobrov, Candidate of Philological Sciences,
Member of the National Commission on State Language Standards
10 Peremohy Sq., Kyiv 03110, Ukraine
E-mail: chernobrovvv@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3950-8541>

HISTORY OF TERMS TO DENOTE DIRECT
AND INDIRECT DISCOURSE IN UKRAINIAN LINGUISTICS

The article deals with the history of basic terms to denote the ways of speech reporting in Ukrainian linguistics; the analysis of terms in onomasiological and semasiological aspects on the basis of historical sources is carried out; the contribution of Ukrainian linguists to the formation and development of this terminological subsystem is presented.

Terms to denote the concepts of someone's speech transfer is a separate subsystem that has a history of formation, development and codification in Ukrainian linguistics. In present Syntax this subsystem is called Representology. The theoretical foundations of Representology in Ukrainian linguistics are laid in the grammars of the second half of the XIX — first half of the XX century. Authors of grammar manuals and scientific papers used nominations created on Ukrainian-language basis.

Terminological variability to denote the concepts of direct and indirect speech in the sources of the 20ies of the twentieth century illustrates active scientific search for optimal means of concept's nomination according to their characteristics, or individual terminology. Term units proposed in the works written by M. Osadtsa, S.Y. Smal-Stotsky, P.F. Zalozny, P.Y. Horetsky and I. Shalia, Yu.V. Sheveliov served as the basis for the modern termsystem called Representology. Yu. Sheveliov specified the concepts of direct and indirect language, outlined their grammatical nature and stylistic properties, as well as noted the ancient tradition of using constructions with a foreign language in the Ukrainian language.

Terminological material illustrates the dynamics of terminology and allows the information systematization about the evolution of linguistic terms. Generalized data will be included in the Ukrainian historical dictionary of linguistic terms, which intended to become not only a component of the general historical vocabulary, but also to illustrate the development of Ukrainian linguistic thought.

Keywords: *term, syntactic terminology, Historical Terminology, terminological nomination, direct speech, indirect speech, semi-direct speech, implicit direct speech.*

УДК 81'373.2 Желєзняк

С.О. ВЕРБИЧ, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: sviatoverb@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4671-1898>

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ІРИНИ МИХАЙЛІВНИ ЖЕЛЄЗНЯК (25.04.1932–24.06.2020)

Українське ономастичне товариство глибоко сумує через втрату відомого вченого-назвознавця І.М. Желєзняк. 24 червня 2020 р. її не стало. На жаль, більше ми не почуємо її тихого голосу, не побачимо її теплої усмішки, не зможемо просто поспілкуватися з нею. Гірка життєва правда полягає в тому, що лише з плином часу ми посправжньому зрозуміємо цінність тієї людини, якої вже з нами немає, збагнемо її внесок у ту чи ту царину суспільної справи, відчуємо її присутність у своєму житті. Проте незалежно від часу з нами залишається пам'ять про людину. Гостре усвідомлення

зникнення Ірини Михайлівни із життєвого видноколу спонукає до спогадів про цю особистість — науковця, керівника, небайдужу колегу й порядну людину.

Ірина Михайлівна Желєзняк народилася 25 квітня 1932 р. в столичному на той час Харкові. Згодом її родина переїхала до іншої столиці — Києва, з яким пов'язане все подальше життя Ірини Михайлівни, її становлення як науковця-ономаста. Саме тут вона здобула вищу освіту, успішно закінчивши філологічний факультет Київського університету імені Т.Г. Шевченка. Уже в стінах вищого навчального закладу І.М. Желєзняк

Цитування: Вербич С.О. Світлій пам'яті Ірини Михайлівни Желєзняк (25.04.1932–24.06.2020). *Українська мова*. 2020. № 3 (75). С. 131–134. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.131>

відчула бажання стати науковцем. Це й привело її до академічного Інституту мовознавства імені О.О. Потебні, де вона з 1957 р. працювала спершу лаборантом, а потім стала аспірантом. У 1970 р. захистила дисертацію «Словотвірна система сербохорватської антропонімії періоду XII–XV ст.» на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, працювала молодшим науковим співробітником у відділі історії мови. У той період у межах відділу виокремилася група мовознавців на чолі з К.К. Цілуйком, яка зосередила свою основну увагу й зусилля на дослідженні різних власних назв. Серед них була й І.М. Железняк. Наукові інтереси цього ономастичного колективу були багатогранні й різноаспектні, що згодом дало змогу київським дослідникам онімної лексики стати універсальними ономастами й закономірно зумовило формування Київської ономастичної школи.

Занурившись в ономастичну роботу, Ірина Михайлівна брала активну участь у таких академічних проєктах, як «Словник гідронімів України» (Київ, 1979), «Українська гідронімія в міжмовних і міждіалектних зв'язках» (Київ, 1981), «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» (Київ, 1985), була членом Української ономастичної комісії при Відділенні літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР (тепер НАН України). Уже тоді Ірина Михайлівна зарекомендувала себе як сумлінний і принциповий дослідник, що не лишилося поза увагою адміністрації наукової установи, де вона працювала. З 1978 р. І.М. Железняк — старший науковий співробітник відділу історії та діалектології української мови Інституту мовознавства імені О.О. Потебні, а з 1985 р. очолила колектив ономастів інституту. Робота над систематизацією й упорядкуванням гідронімікону України визначила напрям її подальших наукових інтересів. Ірина Михайлівна розпочала дослідження гідронімії басейну Росі, поставивши за мету визначити характер і природу слов'янських і неслов'янських елементів у системі назв гідрооб'єктів цього регіону й відтворити етномовну картину минулого Наддніпрянського Правобережжя та етногенез слов'ян (на матеріалі гідронімії)», яку І.М. Железняк успішно захистила в 1988 р.

Розуміння важливості ономастичних студій не лише для історії мови, а й для історії взагалі спонукало Ірину Михайлівну запровадити таку форму обговорення нагальних ономастичних і дотичних до них історичних проблем, як міждисциплінарний науковий семінар. Перший такий захід «Київське Полісся» відбувся в 1986 р. Загалом же Ірина Михайлівна стала натхненником і організатором 13 ономастичних семінарів, шість із яких відбулися в Інституті мовознавства імені О.О. Потебні, а наступні 7 — у створеному в 1991 р. Інституті української мови НАН України, де було сформовано відділ ономастики, який очолила І.М. Железняк. Незмінним керівником відділу Ірина Михайлівна була до 2002 р., передавши естафету В.П. Шульгачу. Як і в попередні періоди розвитку ономастичних студій в Україні І.М. Железняк спрямувала наукову назвознавчу роботу

тепер уже в Інституті української мови НАН України на дослідження тих онімних класів, які безпосередньо пов'язані з історією, — гідронімів, ойконімів, антропонімів, етнонімів. Результатом наукової діяльності колективу ономастів інституту, об'єднаних важливою науковою метою та гідним прикладом свого керівника, стала низка фундаментальних наукових праць, які здобули авторитетну оцінку не лише в Україні, але й за її межами, заслужено закріпивши за академічним відділом ономастики статус провідного ономастичного осередку в Україні.

Понад 50 років життя віддала І.М. Желєзняк ономастичним дослідженням, які не минули марно, а продуктивно позначилися на її науковому доробку, у складі якого — ґрунтовні праці з історичної антропонімії, гідронімії, ойконімії, мікротопонімії. Серед її наукових праць (понад 170) — численні статті, індивідуальні монографії («Очерк сербохорватського антропонимического словообразования (суффиксальная система сербохорватской антропонимии XII–XV веков)», Київ, 1969; «Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпряньського Правобережжя», Київ, 1987; «Слов'янська антропоніміка (вибрані статті)», Київ, 2011; «Київський топонімікон», Київ, 2014), співавторство в колективних виданнях («Київське Полісся», Київ, 1989; «Ономастика України першого тисячоліття нашої ери», Київ, 1992; «Ономастика України та етногенез східних слов'ян», Київ, 1998; «Ономастика Полісся», Київ, 1999). Важливо наголосити, що значну увагу дослідниця у своїх роботах зосередила на проблемі етногенезу слов'ян, передусім українців. Варто відзначити й плідну роботу Ірини Михайлівни як відповідального редактора (у 23 працях — індивідуальних і колективних монографіях, історико-етимологічних словниках, збірниках наукових праць), автора ономастичних статей до енциклопедії «Українська мова» (10), Енциклопедії сучасної України (1). Крім цього, починаючи з 2002 р. — часу виходу першого випуску збірника наукових праць «Студії з ономастики та етимології», Ірина Михайлівна була його неодмінним автором (до 2008 р.).

Відділ ономастики (тепер відділ історії української мови та ономастики) Інституту української мови НАН України належно поцінував науковий внесок І.М. Желєзняк у розвиток ономастичних студій, підготувавши три ювілейні збірники на її честь: «Ономастика та етимологія: зб. наук. праць на честь 65-річчя Ірини Михайлівни Желєзняк» (Київ, 1997), «Linguistica Slavica: ювілейний збірник на пошану Ірини Михайлівни Желєзняк» (Київ, 2002), «Студії з ономастики та етимології. 2011–2012» (Київ, 2012).

Отже, роки життя, які Ірина Михайлівна віддала науці, були досить плідними й залишили вагомий слід у розвитку української академічної ономастики.

Короткий огляд подвижницької наукової та організаційно-наукової діяльності видатного українського мовознавця-ономаста, доктора філологічних наук, професора І.М. Желєзняк покликаний актуалізувати в пам'яті колег внесок цієї непересічної особистості у становлення української

ономастичної науки й спонукати нас зміцнювати авторитет вітчизняного назвознавства чесною і сумлінною науковою працею, укотре нагадуючи всім нам нині живим і наступним дослідникам про особливу роль кожного самовідданого вченого в науковому поступі. Вічна Вам пам'ять, шановна Ірино Михайлівно.

Некролог отримано 26.06.2020

Sviatoslav Verbych, Doctor of philological sciences,
Senior Researcher of Department of History of Ukrainian Language and Onomastics,
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukrainian
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: sviatoverb@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4671-1898>

BRIGHT MEMORY
OF IRYNA MYKHAILIVNA ZHELIEZNIAK
(25.04.1932–24.06.2020)

ЗМІСТ

Дослідження

П.І. Білоусенко

Лексико-словотвірні типи нульсуфіксальних іменників в українській мові XI—XIII ст. (деривати чоловічого роду) **3**

В.М. Мойсієнко

Графічні та фонетичні особливості «Зерцала Богословії» Кирила Ставровецького 1618 року **18**

Л.М. Колібаба

Закінчення знахідного відмінка іменників в історії українського правопису **28**

Т.В. Сіроштан

Nomina abstracta на -к(а) в історії української мови **45**

С.П. Гіряк

Рідна мова в системі духовних цінностей української інтелігенції **61**

І.Є. Ренчка

Мовна поведінка та мовна стійкість українців в умовах російсько-української війни (за романом Тамари Горіха Зерня «Доця») **75**

І.А. Самойлова

Словник мови автора як підґрунтя для укладання загальномовного глумачного словника **92**

Н.С. Вербич

Архітектоніка діалектного тексту (експериментально-фонетичний аналіз) **110**

Ю.А. Чернобров

Історія термінів на позначення способів передавання чужого мовлення в українському мовознавстві **122**

Незабутні імена

С.О. Вербич

Світлій пам'яті Ірини Михайлівни Железняк (25.04.1932—24.06.2020) **131**

CONTENTS

Researches

Petro Bilousenko

Lexico-word-forming types of nulsuffixal nouns in the Ukrainian language of the XI—XIII centuries (male derivatives) **3**

Viktor Moisiienko

Graphic and phonetic features of the “Mirror of Theology” by Kyrylo Stavrovetsky in 1618 **18**

Larysa Kolibaba

The endings of accusative case of nouns in history of Ukrainian orthography **28**

Tetiana Siroshchan

Nomina abstracta with suffix -к(a) in the history of the Ukrainian language **45**

Svitlana Hirniak

Native language in the system of spiritual values of the Ukrainian intelligentsia **61**

Inna Renchka

Language behavior and language firmness of Ukrainians under Russian-Ukrainian war (after the novel “Daughter” by Tamara Gorikha Zernia) **75**

Iryna Samoilo

Dictionary of the author’s language as a basis for compiling a general language explanatory dictionary **92**

Nataliia Verbych

Architectonics of dialect text (experimental phonetic analysis) **110**

Yuliia Chernobrov

History of terms to denote direct and indirect discourse in Ukrainian linguistics **122**

Unforgettable names

Sviatoslav Verbych

Bright memory of Iryna Mykhailivna Zheliezniak (25.04.1932—24.06.2020) **131**